

ISSN **2788-4724**
eISSN **2790-833X**

2024
№3

DULATY UNIVERSITY
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
DULATY UNIVERSITY

DULATY UNIVERSITY
BULLETIN

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ
МИНИСТРЛІГІ

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ЦЕНТР
ГОСУДАРСТВЕННОЙ
НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ
ЭКСПЕРТИЗЫ

Crossref

РОССИЙСКИЙ ИНДЕКС
НАУЧНОГО ЦИТИРОВАНИЯ

Science Index

Жазылу индексі: 76234

ISSN 2788-4724
eISSN 2790-833X

М.Х.Дулата атындағы Тараз өңірлік университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

ВЕСТНИК

of M.Kh. Dulaty
Taraz Regional University

Таразского регионального
университета имени
М.Х. Дулати

№3 (15)/2024

2000 ж. наурыз айынан бастап шығады
Издается с марта 2000 г.
Founded in March 2000

Бас редактор
Исабай Исақұлы Бекбасаров
техн. ғылым. д-ры, профессор, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Корректор және беттік өңдеу: Ұ. Сәменқызы

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

А. Гульбиниене -	PhD, Литва
Александрос Кехэгиас	PhD, Греция
Алламбергенова Перхан Кудайбергеновна	ф.ғ.к., доцент, Өзбекстан
Вайдотас Казукаускас	PhD, профессор, Литва
Готфрид Томас	PhD, Германия
Дэниел Дэвидсон Сноу	PhD, АҚШ
Елизова Елена Ивановна	п.ғ.к, доцент, Ресей
Ирина Сметанска -	PhD, Германия
Кано Хименем Пабло Антонио	PhD, Испания
Крейчи Ондрей	PhD, Чехия
Мартинек Павел	PhD, Чехия
Матсумото Коджи	м.ғ.д., профессор, Жапония
Мирзаев Шухрат Шавкатович	з.ғ.к., доцент, Өзбекстан
Михаил Васильевич Дяденко	техн.ғыл.канд., доцент, Беларусь Республикасы
Октай Кутай	PhD, профессор, Түркия
Орхан Сойлемез	PhD, профессор, Түркия
Петр Степанович Пойта	техн.ғыл.д-ры, профессор, Беларусь Республикасы
Райхани	PhD, Индонезия
Селами Федакар	Phd, профессор, Түркия
Сийка Чавдарова-Костова	PhD, Болгария Республикасы
Скоробогатова Наталья Владимировна	псих.ғ.к., доцент, Ресей
Сулайманова Рахат Токтогуловна	PhD, профессор, Қырғызстан
Ткаченко Игорь Михайлович	ф.-м.ғ., профессор, Испания
Торткулбаева Турсынай Абдигазиевна	PhD, доцент, Қарақалпақстан
Угур Бозкурт	PhD, Түркия
Файкус Мартин	PhD, Чехия
Филютина Татьяна Николаевна	п.ғ.к., профессор, Ресей
Хелена Хнилицова	Phd, доцент, Чехия
ЭлдерТейшейра Гомиш	PhD, профессор, Португалия
Энвер Капаган	PhD, Түркия
Юлия Георгиевна Дончева	PhD, Ангел Кънчев атындағы Розен университеті
А.А. Кабдушев	PhD, Dulaty University.
А.Ә. Сағындықов	техн.ғыл.д-ры, профессор, Dulaty University
А.Б. Бекенова	заң ғыл.канд., доцент, Dulaty University
А.Б. Мыңбаева	техн.ғыл.канд., доцент, Dulaty University
А.О. Жатқанбаева	PhD, доцент, Dulaty University
Б.Ж. Унайбаев	техн.ғыл.д-ры, профессор, Екібастұз
Г.Б. Джумабекова	PhD, доцент, Dulaty University
Г.Б. Исабекова	PhD, Dulaty University
З.Т. Абдукаримова	Заң ғыл.канд., доцент, Dulaty University
И.С. Бровка -	техн.ғыл.д-ры, профессор, Әуезов Университет
Л.Н. Есмаханова	PhD, Dulaty University
М.Б. Муратбеков	физ.-мат.ғыл.д-ры, профессор, Dulaty University
Н.Ә. Бейсен	физ.-мат.ғыл.канд., профессор, Dulaty University
Р.С. Тұрысбек	фил.ғыл.д-ры., профессор, Л.Н.Гумилев ЕҰУ
С.Қ. Иманбердиева	фил.ғыл.д-ры., профессор, Сейфуллин университеті
С.О. Құлбарак	фил.ғыл.д-ры., профессор, Dulaty University
С.Т. Дүйсенбаева	техн.ғыл.канд., доцент, Dulaty University
С.У. Бақторазов	тарих ғыл.канд., профессор, Dulaty University
Ш.Т. Турдалиева	псих.ғыл.канд., доцент, Dulaty University

Editor-in-Chief

Isabai Bekbasarov

Dr. of Tech. Sci., Professor, M.Kh.Dulaty Taraz Regional University

Press-corrector and computer page makeup U. Samenkyzy

EDITORIAL BOARD

A. Gulbinienė	PhD, Lithuania
Alexandros Kehagias	PhD, Greece
Allamberganova Per Khan Kudaibergenovna	Candidate of philological Sciences, Associate Professor, Uzbekistan
Daniel Davidson Snow	PhD, USA
Elder Teixeira Gomes	PhD, Professor, Portugal
Enver Kapagan.	PhD, Turkey
Fajkus Martin	PhD, Czech Republic
Filyutina Tatyana Nikolaevna	Candidate of Pedagogical Sciences, Professor, Russia
Gottfried Thomas	PhD, Germany
Helena Hnilitsova	PhD, Czech Republic
Irina Smetanska	PhD, Germany
Julia Georgievna Doncheva	PhD, Angel Knchev University of Rusen
Krejci Ondrej	PhD, Czech Republic
Martinek Pavel	PhD, Czech Republic
Matsumoto Koji	Doctor of Mathematical Sciences, Professor, Japan
Mikhail Vasilyevich Dyadenko	Cand. Tech. Sci., Associate Professor, Belarus;
Mirzaev Shukhrat Shavkatovich	Candidate of Law, Associate Professor, Uzbekistan
Oktay Kutay	PhD, professor, Turkey
Orhan Soylemez	PhD, professor, Turkey
Pablo Antonio Cano-Jiménez	PhD, Spain
Peter Stepanovich Poita	Dr. Tech. Sci., Professor, Belarus
Raikhani	PhD, Indonesia
Selami Fedakar	PhD, professor, Turkey
Siyka Chavdarova-Kostova	PhD, Bulgaria Republic
Skorobogatova Natalia Vladimirovna	Cand. of Psychological Sc., Associate Professor, Russia
Sulaimanova Rakhat Toktogulovna	PhD, associate professor, Karakalpakstan
Tkachenko Igor Mikhailovich	Dr. of physical and mathematical sciences, professor, Spain
Tortkulbaeva Tursynay Abdigazievna	PhD, associate professor, Karakalpakstan
Ugur Bozkurt	PhD, Turkey
Vaidotas Kokanauskas	PhD, Professor, Lithuania
Yelizova Elena Ivanovna	Cand. of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Russia
A.A. Kabdushev	PhD, Dulaty University.
A.A. Sagyndykov	Dr. Tech. Sciences, Professor, Dulaty University
A.B. Bekenova	Cand. Legal entity Sci., Ass.Professor, Dulaty University;
A.B. Mynbayeva	Cand. Tech. Sci., Associate Professor, Dulaty University
A.K. Kudabayeva	Cand. Tech. Sci., Associate Professor, Dulaty University
A.O. Zhatkanbaeva	PhD, Associate Professor, Dulaty University
G. Tuyakbayev	Candidate of philological sciences, professor, Korkyt Ata Kyzylorda University
G.B. Dzhumabekova	PhD, Associate Professor, Dulaty University
G.B. Isabekova	PhD, Dulaty University
I.S. Brovko	Dr. Sci., Professor, Auezov University
L.N. Esmakhanova	PhD, Dulaty University
M.B. Muratbekov	Dr. Phys.-Math. Sci., Professor, Dulaty University;
N.A. Beissen	Cand. Phys.-Mat. Sci., Ass. Professor, Dulaty University
R.S. Turysbek	Dr. Phil. Sciences, Professor, L.N.Gumilev ENU
S.K. Imanberdieva	Dr. Phil., Sciences, Seifullin University
S.O. Kulbarak	Dr. Phil. Sciences, Professor, Dulaty University
S.T. Duisenbaeva	Cand. tech. Sci., Associate Professor, Dulaty University
S.U. Baktorzov	Cand. Hist. Sci., Professor, Dulaty University
Sh.T. Turdalieva -	Cand. Psy. Sci., Associate Professor, Dulaty University
Z.T. Abdugarimova	Candidate of Law, Associate Professor, Dulaty University

Главный редактор
Бекбасаров Исабай Исакович
д.т.н., профессор, Таразский региональный университетим. М.Х. Дулати

Корректор и компьютерная верстка: Ұ.Сәменқызы

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

А. Гульбиниене	PhD, Литва
Александрос Кехэгиас	PhD , Греция
Алламбергенова Перхан Кудайбергеновна	к. ф. н., доцент, Узбекистан
Вайдотас Казукаускас	PhD, профессор, Литва
Готфрид Томас	PhD, Германия
Дэниел Дэвидсон Сноу	PhD, АҚШ
Елизова Елена Ивановна	к. п. н., доцент, Россия
Ирина Сметанска	PhD, Германия
Кано Хименем Пабло Антонио	PhD, Испания
Крейчи Ондрей	PhD, Чехия
Мартинек Павел	PhD, Чехия
Матсумото Коджи	д. м. н., профессор, Япония
Мирзаев Шухрат Шавкатович	к. ю.н., доцент, Узбекистан
Михаил Васильевич Дяденко	канд.техн. наук, доцент, Беларусь;
Октай Кутай	PhD, профессор, Турция
Орхан Сойлемез	PhD, профессор, Турция
Петр Степанович Пойта	д-ртехн. наук, профессор, Беларусь
Райхани	PhD, Индонезия
Селами Федакар	Phd, профессор , Турция
Сийка Чавдарова-Костова	PhD, Республика Болгария
Скоробогатова Наталья Владимировна	кандидат психологических наук, доцент, Россия
Сулайманова Рахат Токтогуловна	PhD, профессор, Кыргызстан
Ткаченко И.М.	Доктор физико-математических наук, профессор, Испания
Торткулбаева Турсунай Абдигазиевна	PhD, доцент, Каракалпакстан
Угур Бозкурт	PhD, Турция
Файкус Мартин	PhD, Чехия
Филотина Т.Н.	Кандидат педагогических наук, профессор, Россия
Хелена Хнилицова	Phd, доцент, Чехия
Элдер Тейшейра Гомиш	PhD, профессор, Португалия
Энвер Капаган	PhD, Турция
Юлия Георгиевна Дончева	PhD, Русенского университета имени Ангел Кънычев
А.А. Кабдушев	PhD, Dulaty University
А.А. Сагындыков	д-р техн.наук, профессор, Dulaty University
А.Б. Бекенова	канд.юр.наук, доцент, Dulaty University
А.Б. Мынбаева	канд.техн.наук, доцент, Dulaty University
А.К. Кудабаяева	канд.техн.наук, доцент, Dulaty University
А.О. Жатканбаева	PhD, доцент, Dulaty University
Б.Ж. Унайбаев	д-р техн.наук, профессор, Экибастуз
Г.А. Туякбаев	канд., фил.наук, Университет Коркыт ата
Г.Б. Джумабекова	PhD, доцент, Dulaty University
Г.Б. Исабекова	PhD, Dulaty University
З.Т. Абдукаримова	канд.юр.наук, доцент, Dulaty University
И.С. Бровко	д-р техн.наук, профессор, Аuezов Университет
Л.Н. Есмаханова	PhD, Dulaty University
М.Б. Муратбеков	д-р физ.-мат.наук, профессор, Dulaty University
Н.А. Бейсен	канд.физ.-мат.наук, ассоц. профессор, Dulaty University
Р.С.Турысбек	д-р фил.наук, профессор, ЕНУ им. Л.Н.Гумилева
С.К. Иманбердиева	д-р фил.наук, Сейфуллинский университет
С.О. Кулбарак	д-р фил.наук, профессор, Dulaty University
С.Т. Дуйсенбаева	канд.техн.наук, доцент, Dulaty University
С.У. Бакторазов	канд.ист.наук, профессор, Dulaty University
Ш.Т. Турдалиева	канд.псих.наук, доцент, Dulaty University

МАЗМҰНЫ • CONTENTS • СОДЕРЖАНИЕ

ФИЛОЛОГИЯ • PHILOLOGICAL • ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ҒЫЛЫМДАРЫ • SCIENCES • НАУКИ

Kuchumidze Y.B., Jolchibekova K.J.	
Game terminology analysis based on league of legends 2022 Worlds Championship Finals.....	8
Пирниязова А.К.	
Каракалпакско-татарские переводы – культурные связи двух народов.....	15
Сәменқызы Ұ., Тұрысбек Р.С.	
Жазушы А.Кемелбаева әңгімелеріндегі тұлға концепциясы.....	22
Башова Б.	
Қазақ поэзиясындағы төрттаған жанры.....	35

ӘЛЕУМЕТТІК- • СОЦИАЛЬНО- • SOCIAL ГУМАНИТАРЛЫҚ • ГУМАНИТАРНЫЕ • SCIENCES AND ҒЫЛЫМДАРЫ • НАУКИ • HUMANITIES

Мирзакулова Г.А.	
Оқушылардың эмоциялық жағдайына музыканың әсері: әлеуметтанулық талдау.....	44
Кульбаева Д.Д., Омирзакова Д.Д.	
Анализ ценностей и культуры современной казахстанской молодежи.....	50

ТЕХНИКАЛЫҚ • ТЕХНИЧЕСКИЕ • TECHNICAL ҒЫЛЫМДАР • НАУКИ • SCIENCES

Наметкулова Р.Ж., Кадиримбетова А.К.	
Зарядталған тамшының орныксыздық уақытына тұтқырлықтың әсерін теориялық зерттеу....	57
Сыбанбекова А.К., Наметкулова Ф.Д.	
Применение технологии командного метода обучения в преподавании физики в школе.....	65

ПЕДАГОГИКА • ПЕДАГОГИЧЕСКИ • PEDAGOGICAL ҒЫЛЫМДАРЫ • Е НАУКИ • SCIENCES

Мордвинцева И.Ю., Антонов А.А.	
Проблемы социальной интеграции иностранных студентов в вузах Казахстана.....	74
Kabekeyeva K.K., Kalikyzy Zh.	
Loneliness from the adolescents perspective: methods of psychological support	84
Кенжебаева А.Т.	
Формирование стремления у учащихся начальных классов к приобретению знаний на продуктивной основе на уроках математики.....	96
Одинцова С.А.	
Способы формирования связной монологической речи у учащихся младшего школьного возраста.....	104
Камбарова Э.А., Юсупова Х.А., Бауыржанқызы А.Б., Исмаилова Р.А.	
Роль преподавателя в развитии умений фактчекинга у школьников 7 класса обучающихся по химии.....	112
Abdyrakhimova S.	
The students' perceptions of using social media (Instagram) as a writing tool in EFL classroom....	122

IRSTI 16.01.33

<https://doi.org/10.55956/DYGJ8982>

Ү.Б. Kuchumidze *

Student

*M.Kh. Dulaty Taraz Regional University,
Taraz, Kazakhstan
mykuchumidze@gmail.com*

К.Ж. Jolchibekova

*PhD, associate professor,
M.Kh. Dulaty Taraz Regional University,
Taraz, Kazakhstan
jolchibekovakulandam@gmail.com*

GAME TERMINOLOGY ANALYSIS BASED ON LEAGUE OF LEGENDS 2022 WORLDS CHAMPIONSHIP FINALS

Abstract. *In the ever-evolving world of online gaming, the development and adoption of specialized terminology play a crucial role in enhancing communication, strategy, and understanding among players and spectators. The League of Legends World Championship, commonly known as "Worlds," stands as one of the main events in the esports calendar. This paper delves into the intricate world of game terminology, with a specific focus on the unique videogame vocabulary used in Worlds 2022. The terminology applied during this event was explored with the aim of unravelling the multifaceted layers that make up the language of esports. Throughout this article, the origins, meanings, and impacts of key terms associated with League of Legends, were analysed, focusing on the intersection of language, technology, and culture in the realm of competitive gaming.*

Key words: *lexicology, terminology, videogames, shortenings, composition, conversion.*

Introduction. In the last couple of decades, E-Sports, short for electronics sports, has become a big influence on contemporary culture. It is a massive phenomenon which fosters a vibrant community of players, enthusiasts, and professionals. Familiarity with game terminology facilitates effective communication within this community, enabling gamers to connect, strategize, and share experiences.

Conditions and methods of investigation. Linguistic and content analysis were used while referring to the case study of Worlds 2022. Additionally, we have conducted a sociolinguistic survey.

Analysing game terminology provides insights into gaming strategies, cognitive processes, and decision-making within competitive environments. This knowledge can extend beyond gaming to broader discussions about strategy and decision-making in various contexts.

To prove this point, we worked on research, which was based entirely on a single match of League of Legends. It was one of the final games of the Worlds Championship 2022, where two best-performing teams T1, formerly known as SKT T1, and DRX faced each other in a series of combats. We have encountered an overwhelming number of terms throughout this match. Interestingly enough, a big chunk of them was unfamiliar to me, even after having invested 5 years into this game. That makes one of the reasons why I decided to work on this topic: to broaden my own knowledge and essentially share my findings. So, from here on I would like to explain how the game works by showcasing common terms from the match, all of them are going to have time stamps, which allow you to trace the exact “locations” of each word in the video.

A typical match of League of Legends can be divided into several phases. In my opinion, the most concise solution would be to lead the narration in consideration with these game phases.

The Draft Phase (12:26) in League of Legends is a crucial pre-game stage where teams select their champions and strategize for the upcoming match. The word Draft was borrowed from general English and adopted in gaming to represent the preparation phase before the match, which allows teams to build their *comps* (23:25) and *counter* (14:53) their opponents.

It typically consists of two stages: *Ban phase* (13:33) and *Pick phase* (14:31). Each team gets a set number of bans (commonly five bans per team). Teams strategically ban champions to limit the opponent's options or remove *powerful/meta* (13:19) *champions* (15:23). The words associated with this stage include numerous terms formed by compounding, for instance, *to target ban* (16:00), *to force a ban* (16:22).

When it comes to the pick phase of the game, teams take turns selecting champions

for their composition (three picks per team after bans). Champions considered strong in the current meta (clipped from "metagame," denoting the prevailing strategies, champions, or tactics in the current state of the game) are often chosen early. Players may select champions for different roles, maintaining flexibility in their composition. Teams might aim for a balanced composition with a *top laner* (26:05), *jungler* (11:58), *mid laner* (16:49), *ADC* (20:55), *support* (15:21). Teams adapt their picks based on the opponent's choices and bans. Some teams intentionally *hover over* (32:18) or highlight certain champions to mislead opponents or force specific bans.

Some other terms that can be attributed to the concept of drafting are *to outdraft* (12:26), *lane* (06:45), *laner* (07:02), *champion pool* (15:24), *to expand one's pool* (16:27), *pivot* (19:35), *first pick* (19:36), *to pair* (19:36), *insta lock* (19:37), *blind pick* (20:41), *powerhouse pick* (21:38), *short-ranged* (23:04), *long range* (22:54), *control mage* (21:35), *solo laner* (23:17), *side lane threat* (23:19), *frontline* (23:25), *melee* (24:20), *power pick* (01:02:19) and many others.

The early game (58:59) phase in League of Legends or *the laning Phase* (38:41) is a compound term indicating the early phase of the game where champions focus on their respective lanes and *farming* (50:19). The term farming was borrowed from general English, it is used in gaming to describe the action of gathering resources or gold by defeating minions or monsters. Another term for it is CSing. *CS* (35:06) is an abbreviation used to represent the number of minions or creeps a player has successfully slain for gold. Efficient CSing is crucial for itemization and *levelling* (48:58) *up*.

Laners *engage* (53:19) in short exchanges or *trades* (35:19) to chip away at opponents *HP* (54:31) which is an abbreviated form used to represent a

champion's or unit's health. Ranged champions often use *auto attacks* (55:59) or abilities to harass opponents.

Players maintain awareness of the map to avoid enemy *ganks* (37:19). Ganks in League of Legends refer to surprise attacks or ambushes by a player or a team's jungler usually on an enemy laner. These attacks aim to create a numerical advantage in a specific lane by catching an opponent off-guard, with the goal of *securing a kill* (28:01) or forcing the enemy to *retreat* (32:44). Its origin is believed to be a blend or alteration of "gang kill" or "gang attack."

Securing the Scuttle Crab provides *vision* (25:53), *river control* (34:31), and bonus gold. *Contesting* (28:34) or securing Scuttle often involves *skirmishes* (35:04). Skirmishes in League of Legends refer to smaller-scale fights or engagements that occur between small groups of champions from opposing teams. Here we usually find just a few champions involved, unlike in what is referred to as *team fights*, where both teams show up in full to beat each other up. These smaller skirmishes happen a lot more often and in different parts of the map, often times more by happenstance of a few enemies randomly crossing each other's paths. The term skirmish is borrowed from English, whereas skirmishers are lightly armoured, fast-moving soldiers, that can sneakily hit the enemy and quickly escape again.

Players need to constantly adapt their *item builds* (38:45) based on which champions, tactics, advantages and many other factors their own teammates and the enemies have. These items provide various *stats* (short for statistics) (58:04) and other types of abilities and effects, that can greatly change the strengths and weaknesses of the champion they play, making them win certain matchups that they might otherwise lose. As items come with different prices and cost effectiveness it is crucial to keep in mind when these

items will come online. So, you cannot just simply build the most expensive and best items all the time but might sometimes have to buy certain items first to make sure you stay competitive.

After the early-game comes to an end, we approach the *mid-game phase* (23:04). It lasts until the later stages of the game, in which players have bought many items and are nearing their final power stages. The biggest difference to the early-game is the much more active map movements of all players, in which many *team fights* (06:43) happen. Objective prioritization and strategic decision-making will determine the winners of this phase.

Teams prioritize objectives like Dragons, Rift Herald, and outer *turrets* (27:56) to gain map control and secure advantages. Turret is a term borrowed from general English, used to describe the defensive structures in the game. They serve as key objectives and play a crucial role in controlling map pressure, defending lanes, and providing gold for the team that destroys them.

There are several strategies associated with turrets: lane priority, *siege* (47:14) and *defence* (54:28), rotations, objective control, and *snowballing* (26:12). The last term uses the metaphor of a snowball growing larger as it rolls, describing the process of gaining momentum or advantage that increases over time. The term was formed by conversion as originally the word snowball is a noun.

Champions begin completing core items, leading to *power spikes* (40:27) that influence team fights and skirmishes. Power spikes in League of Legends refer to specific points in the game where a champion becomes notably stronger due to item purchases, level advancements, or skill enhancements, giving them a temporary advantage over opponents. Examples of Notable Power Spikes include Level 6 for champions with impactful *ultimates*

(30:06), completion of first major item for ADCs or mages, champions with significant scaling reaching certain levels (e.g., level 16 for some champions), specific level-ups that enhance key abilities (e.g., level 11 for two points in ultimate).

The late game (50:19) in League of Legends typically refers to the phase of the match that occurs after the mid game and extends towards the final stages, where champions have reached higher levels, completed core item builds, and teams are vying for decisive objectives to secure victory. By the time the late game arrives, champions will have reached higher levels, unlocked additional abilities, and maximized their *scaling* (25:37) potential. The term to scale was converted from the noun "scale" to describe a champion's progression in power over time. It's about how well a champion's abilities, stats, or itemization improve relative to the game's timeline.

Teams decide between *split-pushing to pressure* (01:00:23) multiple lanes or grouping for team fights based on their team compositions. While the team ahead looks to close out the game by securing *inhibitors* (07:13), breaking into the enemy base, and aiming for the *Nexus* (55:10), a team behind might look for opportunities to stall the game, secure pickoffs, or contest objectives to mount a *comeback* (50:08). Judging from my personal experience, comebacks are extremely rare. A comeback did not occur in the first match either. T1 kept their winning position throughout the game even though eventually they lost the championship after the *series* (07:57) of matches were completed.

Now that we've explored how the game works, let's transition to another fascinating aspect—game terms created through shortening. For instance, the term *esport* (05:37) was formed by shortening "electronic sports"; *ACE* (06:45) stands for "All Champions Eliminated," used to

describe when a single player eliminates the entire opposing team; *2v2* (15:25) abbreviated form representing a two-versus-two scenario, usually referring to matchups in the bottom lane; *CC* (23:50) is an abbreviation for "Crowd Control," representing abilities that hinder or control opponents' movements; *OP* (01:00:28) abbreviated form used to refer to a champion, strategy, or item that is considered excessively strong or dominant; *exp* (26:20) shortened form of "experience," denoting points gained to level up champions; *RP* (27:14) abbreviated form of "Riot Points," the in-game currency in League of Legends; *supers* (49:11) clipped form of "Super minions," referring to powerful minions that spawn after an inhibitor is destroyed; *TP* (28:52) abbreviated form of "Teleport," a summoner spell allowing players to move across the map instantly.

As you can see, gaming experience comes accompanied by numerous terms. This raises a question of their importance in the context of in-game performance. We have conducted an online survey to explore the link between game terminology knowledge and in-game performance. We asked my fellow League of Legends enthusiasts two fairly simple questions. In the first question, they were presented with a short list of game terms, consisting of words created through different means: shortening (ADC, AP, CC, KDA), composition (backdoor, snowballing, counterpick, vision denial, base race, waveclear, trading stance), conversion (bait, engage, sustain, burst), affixation (debuff, jungler, pentakill, kiting), and blending (gank). Their task was to choose the ones they are familiar with. The second question was as follows: 'What is the highest League of Legends rank you have ever achieved?'

Before looking at the analysis of the survey results, let's take a moment to understand how League of Legends ranking

system works. This system is designed to categorize and match players of similar skill levels in competitive play. The ranks are Iron, Bronze, Silver, Gold, Platinum, Emerald, Diamond, Master, Grandmaster, and Challenger, being the highest rank. To reach challenger you need to be one of the best 200 players in your own region. It generally takes thousands of hours of game time to achieve it, but even then, most players have still never reached it.

59 gamers took part in this survey, of which 3 have actually managed to reach the Challenger rank. Let us take a look at their replies to the first question, in which I had asked them in a list of terms which ones they know. The Challenger players stated 18, 19 and 20/20 respectively, meaning they know 90 to 100% of the in-game terms. The two terms unknown were trading stance and vision denial.

To create a better overview I placed each rank into one of three Elos: high, medium and low. Elo, named after its

creator Arpad Elo, is a system used for measuring the relative skill levels of players in competitive games, particularly chess, and later adapted to various other competitive games, including League of Legends. Ranks associated with high Elo are Diamond, Master, Grandmaster, and Challenger. Medium Elo consists of Gold, Platinum, and Emerald ranks. And low Elo, which is the Elo I belong to, includes Iron, Bronze, and Silver players.

Overall, 22 % of the participants belong to high Elo (excluding Challengers), 28% to medium, and 44% to low. High Elo players, on average, were familiar with 97,5% of the terms I provided. Medium Elo Players with 75%, and low Elo players only knew around half of the 20 terms.

Picture 1. Question 2. Please select videogame terms you are familiar with

Research results and discussion. The results of this survey make me believe that game terminology knowledge can affect one’s in-game performance in "League of Legends" and other video games. While it's definitely not the only factor determining

success, understanding, and using game terminology can provide several advantages, like allowing you to communicate more efficiently with your team, which can lead to better teamwork and coordination; enabling you to make

informed decisions during a match; helping you master champions more quickly; giving you an opportunity to recognize and respond to opponent strategies and tactics more effectively as well as providing educational resources like guides, tutorials, and coaching, which can accelerate your improvement.

While game terminology knowledge is valuable, it's important to note that it's just one aspect of becoming a skilled player. Mechanical skill, map awareness, teamwork, and decision-making are also crucial factors in determining in-game performance. Combining these elements, including a good understanding of game terminology, can help players become more effective and successful.

Conclusion. To conclude, throughout the first match of the Worlds 2022 finals, we came across 200 videogame specific terms: 95 of them were formed by composition, 30 by conversion, 24 by shortening, 6 by affixation, 35 words were borrowed either from other languages or general English, and 10 were formed by other means like metaphorical extension and alphabetism. These numbers prove how diverse videogame language is, it

encompasses words used in our daily lives as well as unique terms, unfamiliar to non-gamers.

The significance of studying this diverse video game language becomes apparent as the influence of gaming on mainstream culture continues to grow. Video games are no longer confined to niche communities; they have become a global phenomenon, shaping narratives, influencing art, and connecting people across borders. As the gaming industry expands, so does the richness of its language, reflecting the diverse genres, narratives, and experiences offered by an ever-expanding array of games.

As we acknowledge the importance of this linguistic diversity, it becomes evident that understanding video game language is not merely an academic pursuit but an important aspect of modern cultural literacy. Ultimately, the study of video game language invites us to recognize and appreciate the ever-expanding dimensions of this influential medium within the broader range of our cultural evolution.

References

1. Babich G.N. Lexicology: a current guide. - Moscow: Flinta, 2016. - 201 p.
2. DRX vs. T1 | Finals | 2022 World Championship | DRX vs. T1 | Game 1 (2022) [Electronic Resource]. - Access mode: <https://www.youtube.com/watch?v=72SGbK1u8SE&list=PLcypEVobSi9dww387KwDXPimRtv-IP7jM&index=2> Access date: 06.11.2023 [in English]
3. League of Legends [Electronic Resource]. - Access mode: <https://www.leagueoflegends.com/en-gb/> Access date 15.10.2023 [in English]
4. League of Legends: a beginner's guide [Electronic Resource]. - Access mode: <https://www.techradar.com/how-to/league-of-legends-a-beginners-guide> Access date 22.10.2023 [in English]

Material received on 14.03.24

Е.Б. Кучумидзе*, К.Ж. Джолчибекова

Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

АНАЛИЗ ТЕРМИНОЛОГИИ ВИДЕОИГР НА ОСНОВЕ ФИНАЛА ЧЕМПИОНАТА МИРА ПО ЛИГЕ ЛЕГЕНД 2022 ГОДА

Аннотация. В непрерывно развивающемся мире онлайн-игр разработка и внедрение специализированной терминологии играет решающую роль в улучшении коммуникации, стратегии и взаимопонимания между игроками и зрителями. Чемпионат мира по League of Legends, широко известный как «Worlds», является одним из главных событий в календаре киберспорта. В этой статье мы погружаемся в сложный мир игровой терминологии, уделяя особое внимание уникальной лексике видеоигр, используемой в финале чемпионата мира 2022 года. Изучая терминологию, применяемую во время этого мероприятия, мы стремимся раскрыть многогранные слои, составляющие язык киберспорта. Мы проанализировали происхождение, значение и влияние ключевых терминов, связанных с League of Legends, сосредоточив внимание на пересечении языка, технологий и культуры в сфере соревновательных игр.

Ключевые слова: лексикология, терминология, видеоигры, сокращения, композиция, конверсия.

Е.Б. Кучумидзе*, К.Ж. Джолчибекова

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

2022 ЖЫЛҒЫ LEAGUE OF LEGENDS ӘЛЕМ ЧЕМПИОНАТЫНЫҢ ФИНАЛДЫҢ НЕГІЗІНДЕГІ ВИДЕООЙЫН ТЕРМИНОЛОГИЯСЫН ТАЛДАУ

Аңдатпа. Интернеттегі ойындардың үнемі дамып келе жатқан әлемінде арнайы терминологияны әзірлеу және енгізу ойыншылар мен көрермендер арасындағы коммуникацияны, стратегияны және түсіністікті жақсартуда маңызды рөл атқарады. League of Legends әлем чемпионаты, әдетте «Әлемдер» деп аталады, киберспорт күнтізбесіндегі негізгі оқиғалардың бірі болып табылады. Бұл мақалада біз 2022 жылғы әлем чемпионатының финалында қолданылатын бірегей бейне ойын сөздік қорына назар аудара отырып, ойын терминологиясының күрделі әлемін зерттейміз. Осы оқиға кезінде қолданылған терминологияны зерттей отырып, біз спорттілін құрайтын көпқырлы қабаттарды ашуды мақсат етеміз. Біз бәсекеге қабілетті ойындардағы тіл, технология және мәдениеттің қиылысуына назар аудара отырып, League of Legends байланысты негізгі терминдердің шығу тегі, мағынасы мен әсерін талдадық.

Тірек сөздер: лексикология, терминология, видеоойындар, аббревиатуралар, композиция, конверсия.

Cite the article:

Kuchumidze, Y.B. Jolchibekova, K.J. Game terminology analysis based on League of Legends 2022 Worlds Championship Finals // Bulletin of Dulary University. – 2024. – No.3. – P. 8-14.
<https://doi.org/10.55956/DYGJ8982>

А.К. Пирниязова

доктор филологических наук, доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза, г. Нукус.

Республика Каракалпакстан

alimapir@rambler.ru

КАРАКАЛПАКСКО-ТАТАРСКИЕ ПЕРЕВОДЫ – КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ ДВУХ НАРОДОВ

Аннотация. В данной статье рассматриваются культурные и литературные связи двух тюркских народов – каракалпакского и татарского языков. Анализируется перевод произведения с одного языка на другой. Отмечается роль и вклад переводов деятелей науки и поэтов.

Известный Каракалпакский народный поэт И. Юсупов переводил с татарского языка на каракалпакский стихи татарского поэта Г.Тукая. В статье отмечается большой труд И. Юсупова по переводу и подготовке сборника стихов Г. Тукая и др. поэтов татарского народа. Вместе с тем профессор Казанского Федерального университета Х. Миннегулов в своих статьях об И. Юсупове и др. каракалпакских ученых, отмечает их заслуги в распространении произведения Г. Тукая среди других тюркских языков. И он включил эти статьи в энциклопедию Г. Тукая.

В статье также уделено внимание на творчество поэта и просветителя С. Маджитова, по национальности татарин, жившего в Каракалпакии и участвовавшего в создании учебников по каракалпакскому языку. Он в 20-е годы XX века создал первые учебники для каракалпакских школ, занимался просветительством, работал и руководил школой Кунградского района. Также является поэтом, писателем и драматургом. Он написал свои произведения на каракалпакском языке. Активно участвовал в создании каракалпакского алфавита и орфографии.

В статье отмечается заслуги татарских и каракалпакских ученых и поэтов, которые вкладывали мост на международные взаимоотношения и сотрудничество в области филологии.

Ключевые слова. Перевод, тюркские языки, культурные и литературные связи, энциклопедия, языкознание, лексика, фразеология.

Введение. У известного дагестанского поэта Р. Гамзатова прекрасное мнение: «...Когда у тебя спрашивают, кто ты такой, можно предъявить документы, паспорт. Если же у народа спросить, кто он такой, то народ как документ, предъявляет своего ученого, писателя, художника, композитора, полководца». Своего народа прославляют всему миру его знаменитые писатели и поэты, ученые, мастера словесного искусства, известные личности. Действительно, на сегодняшний период глобализации

народ и язык становится известным и признается в мире через произведения его представителей мастеров художественного слова.

Условия и методы исследования. Материалом для исследования послужили стихи известного татарского поэта Г. Тукая переведенные каракалпакским поэтом И. Юсуповым. Также поэта и просветителя С. Мажитова, который жил и работал в Каракалпакстане. В статье использованы описательно-аналитический и сопоставительный методы.

Результаты исследования и обсуждение научных результатов. Как отмечал известный каракалпакский народный поэт И. Юсупов «Многие языки расхватывают тебя так как «близки», среди тюркоязычных народов имеющих единые корни представителей каракалпакского языка, которые отличаются специфическими национальными и культурными особенностями».

Родственному татарскому народу каракалпакского народа и его язык знакомил Хатип Юсупович Миннегулов. Он известный ученый - литературовед, тюрколог, литературный критик, педагог, автор учебников, общественный деятель, доктор филологических наук, заслуженный профессор Казанского университета, заслуженный деятель науки Российской Федерации, Республики Татарстан, лауреат Государственной премии науки и техники Республики Татарстан, академик Академии гуманитарных наук России, лауреат государственных премии имени Кул Гали, Гаяза Исхаки, Джамала Валиди, Суббуха Рафикова.

Казанский Федеральный университет Российской Федерации имеет свою долгую и славную историю особенно как научный лингвистический центр по направлению языкознания. Представителями Казанского лингвистического центра являются такие ученые языковеды как И.А. Бодуэн де Куртенэ, В.Н. Крушевский, Е.Ф. Будде, В.А. Богородицкий, В.В. Радлов.

И на сегодняшний день эти традиции продолжают в институте филологии и межкультурной коммуникации имени Л. Толстого Казанского (Приволжского) Федерального университета, где работают известные ученые. Знакомясь с опубликованной книгой профессора Х.Ю. Миннегулова, можно увидеть

огромный вклад И. Юсупова в литературных взаимосвязях между татарской и каракалпакской литературой. Оригинальные строки И. Юсупова о Г. Тукае:

Нэлэт эйтеп син яшаган заманның
жәберенә.

Әгәр син терелер булсаң ятар идем
каберенә. (Перевод на татарский язык
М. Шабаева).

Нәлет айтып сен жасаган заманның
жәбирине,

Егер сен тирилер булсаң, мен
жатайын кәбириңе (И. Юсупов).

(Проклиная притеснения твоего
времени,

Если воскреснешь, я лягу на твою
могилу).

Книга Х.Ю. Миннегулова «На пути изучения литературы» состоящая из научных и публицистических статей, выступлений была опубликована в 2018 году в Казани [3].

Ученый принимал участие при создании энциклопедии по творчеству Г. Тукая в институте языка, литературы имени Г. Ибрагимова Академии Татарстана, который был опубликован в 2016 году. В энциклопедии есть статья известного поэта и драматурга Каракалпакстана И. Юсупова, посвященная трудам по творчеству Г. Тукая [2: 257-258 с.].

В статье рассказывается о жизни и творчестве И. Юсупова, отмечается его активность при выпуске сборника стихов 1960 года, включающих около 90 стихотворений поэта. Вступительная статья сборника «Солнце татарской поэзии» подготовлена И. Юсуповым, в ней высоко оценивается татарская поэзия, творчество Г. Тукая. Многие стихи в сборнике переведены И. Юсуповым. По мнению известного литературоведа К. Худайбергенова, - пишет Х.Ю. Миннегулов – И. Юсупов в своих переводах сохранил образы, ритм,

рифмы, а иногда даже к месту использовал татарские слова. Например, «Шүрәле» по-каракалпакски «Жезтырнак», но переводчик И. Юсупов использовал слово в той форме, в которой применил Г. Тукай [3:21].

В статье «Тукай и каракалпакская литература» отмечается, что с древнейших времен татарские и каракалпакские народы жили попеременно, проживали в одних государствах (Золотая Орда, Ногайское ханство, Россия, в составе бывшего союза). Отмечается, что у близких по языку, единых по религии у этих народов сходны и фольклорные произведения. В этой статье дается широкое описание творчества драматурга и поэта С. Мажитова, татарина по национальности, но проживавшем в Каракалпакстане, внесшим огромный вклад в образование и просветительскую работу, также стихотворение И. Юсупова «Г. Тукай».

Х.Ю. Миңнегулов высоко оценил деятельность знаменитого каракалпакского поэта И. Юсупова не только как поэта и драматурга, но и как переводчика, перевел его стихи на татарский язык и ознакомил его стихотворениями тюркские народы, которые проживают в России.

Творчество И. Юсупова многогранно. Он является не только поэтом, но им были созданы прозаические и драматические произведения. Известный тюрколог, ученый литературовед и критик Х.Ю. Миңнегулов обратил внимание на деятельность И. Юсупова как переводчика. Деятельность И. Юсупова в области перевода не исследована в каракалпакском литературоведении.

В настоящее время опубликованы более сорока книг Народного поэта Татарстана, лауреата Государственной премии имени Г. Тукая, обладателя

Международного диплома имени Г.Х. Андерсена, известного общественного деятеля Роберта Миннулина (1948-2020). Его произведения с любовью читают кроме Российской Федерации в Беларуси, Польше, Хорватии, Азербайджана, Турции. Во многие тюркские языки переведены его произведения, в частности на каракалпакский язык его стихи переведены Г. Есемуратовым, Х. Айымбетовым, М. Турсынмуратовым и опубликованы несколько его стихотворений на каракалпакском языке.

Р. Миннуллин в своих воспоминаниях восторженно рассказывает, что в 1980-е годы побывал в Узбекистане и в Каракалпакстане, там встретился с тюркоязычными родными, целую жизнь сохранил хорошие впечатления от этих встреч. Российской Федерации Республике Татарстан каракалпакский народ давно уже представил его великолепный сын, любимый поэт И.Юсупов.

В 1981 году в Татарстане прошли Дни каракалпакской литературы и культуры. Об этом Р. Миннуллин опубликовал статью в газете «Татарстан яшьларе» («Молодежь Татарстана»), эта статья была переведена на каракалпакский язык и опубликована в журнале «Амударья» [5:83-85 с.].

В статье «Энергия дружбы, родственности» пишут об И. Юсупове «... Ибрагим заставивший петь Тукая на своем языке». Р. Миңнуллин в конце своей поездки пишет такой стих:

Жырланбаган жырлар калды

Көбимизде.

Айтылмаган сөзлер калды

Тилимизде...

(У многих остались не спетые песни, На языке остались не высказанные слова...)

Среди народов через переводы можно изучить мировую литературу,

произведения поэтов и писателей, переводы могут оказать помощь в анализе.

С. Мажитов (1869-1938 г.г.) – поэт-просветитель, талантливый драматург, прозаик. Он свои произведения писал на каракалпакском языке, вместе с тем был переводчиком. Следующую оценку дал его деятельности К. Байниязов: «с 1889 года С. Мажитов собирает образцы каракалпакского народного творчества и произведения поэтов. Вместе с тем он не терял связи с Казанской губернией, доставал оттуда литературу и читал их, кроме этого он пропагандировал самые лучшие традиции татарских и русских писателей, выполнял функцию посла западных и восточных культур» [7:4].

С. Мажитов был автором первых учебников на каракалпакском языке. Он в своих учебниках приводил образцы произведений К.Д. Ушинского, Л.Н. Толстого, И.А. Крылова, которые он сам перевел на каракалпакский язык. Произведения С. Мажитова были опубликованы в составленных ими учебниках «Азбука на каракалпакском языке» (Турткул, 1929), «Книга для чтения после азбуки», «Грамота для взрослых» (Ташкент, 1925), «Сборник каракалпакской литературы» (Турткул, 1926).

В изучении учебников и произведений С. Мажитова большую работу выполнил К. Байниязов, который рассмотрел очень много архивных документов. При публикации его сборника 1992 года ученый рассмотрел все неопубликованные ранее произведения поэта, нашел некоторые произведения неизвестные общественности. Нашел произведения С. Мажитова опубликованные ранее в учебниках, книгах и газетах под псевдонимом «Копаль» и ««Ғарры дийқан» и опубликовал их.

В произведениях С. Мажитова сохраняются все языковые особенности того периода, фразеологизмы, пословицы и поговорки. Такие материалы дают ценную информацию об истории языка, о его лексике и этимологии.

Заключение. В данное время между Россией и Республикой Узбекистан составлены договора по сотрудничеству в таких отраслях как культура, наука и др. Ученым и представителям художественной литературы из Узбекистана открылись широкие возможности в сфере сотрудничества.

Обмен мнениями между тюркоязычными народами, совместная работа по раскрытию загадок и граней тюркского мира будут продолжаться в этом направлении. Потому что, как отмечал Президент Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёев: «на сегодняшний день мы при достижении таких благородных целей как создание нового Узбекистана, основ нового Ренессанса без сомнения, опираемся на могущество нашего родного языка» [1].

На сегодняшний день расширенно ведутся научные исследования по каракалпакскому языкознанию и литературоведению. Особенно, глубоко овладевшие словарным богатством каракалпакского языка и пропагандирующие данный язык писатели и поэты, несомненно, будут служить золотым мостом в укреплении международного статуса каракалпакского языка.

На сегодняшний день наряду с 25 родственными тюркскими языками, получение статуса государственного языка в 1989 году каракалпакский язык, насчитывающий свою историю с древнейших времен, в общественно-политической, культурной жизни народа стал занимать более обширное и значительное место. Священное

наследие предков, дошедшее до наших дней «Сонша катал сүргинлерден» («Пройдя столь тяжкие испытания») (И. Юсупов) драгоценное наше богатство родной язык мы должны беречь как зеницу ока, для повышения его престижа должны вести исследования опираясь на научные

основы. В исследованиях очень важны вопросы перевода, поиск трудов опубликованных в прошлом веке, их исследование, эти проблемы имеют огромное значение для развития науки. Поэтому продолжают исследования по изучению трудов, хранящихся в музеях, архивах, библиотеках.

Список литературы

1. Мирзиёев, Ш.М. Праздничное поздравление народу Узбекистана [Текст] / Ш.М. Мирзиёев. - «Еркин Қарақалпақстан», 2020, 22-октябрь, №125.
2. Тукай, Г. Энциклопедия [Текст] / Г.Тукай. – Казань, 2016. – 864 с.
3. Миннегулов, Х. Әдәбиятны өйренү юлында [Текст] / Х. Миннегулов. - Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2018.
4. Миннегулов, Х. Об Ибрахиме Юсупове (Қарақалпақский поэт) [Текст] / Х. Миннегулов // Журнал “Безнең мирас”. – 2015. - №6. – С.81-82.
5. Миннулин, Р. Дослық, тууысқанлық қызғынлары [Текст] / Р. Миннулин // Журнал «Әмиўдәрәя», 2019, №2, 83-85-б.
6. Юсупов, И. Тумарис хәм басқа поэмалар [Текст] / И. Юсупов. - Нөкис, 1977.
7. Мәжийтов, С. Шығармалары [Текст] / С. Мәжийтов. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1992.

Материал поступил в редакцию 30.07.24.

А. К. Пирниязова

Ажинияз атындағы Нукус мемлекеттік педагогикалық институты, Нукус қаласы.

Қарақалпақстан Республикасы

ҚАРАҚАЛПАҚ-ТАТАР АУДАРМАЛАРЫ-ЕКІ ХАЛЫҚТЫҢ МӘДЕНИ БАЙЛАНЫСТАРЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада екі түркі халықтарының – қарақалпақ және татар тілдерінің мәдени және әдеби байланыстары қарастырылады. Шығарманың бір тілден екінші тілге аудармасы талданады. Ғылым қайраткерлері мен ақындардың аудармаларының рөлі мен үлесі атап өтіледі.

Белгілі қарақалпақ халық ақыны И. Юсупов татар тілінен Қарақалпақ тіліне татар ақыны Ғ. Тоқайдың өлеңдерін аударды. Мақалада и. Юсуповтың Тукай қаласының және татар халқының басқа ақындарының өлеңдер жинағын аудару және дайындау бойынша үлкен еңбегі атап өтіледі. Сонымен қатар, Қазан федералды университетінің профессоры Х. Миннегулов и. Юсупов және басқа Қарақалпақ ғалымдары туралы мақалаларында олардың Тукай шығармасын басқа түркі тілдеріне таратудағы еңбегін атап өтті. Және ол бұл мақалаларды г. Тукай энциклопедиясына енгізді.

Мақалада Қарақалпақстанда өмір сүрген және қарақалпақ тілі бойынша оқулықтар жасауға қатысқан татар ұлты бойынша ақын және ағартушы с.Маджитовтың шығармашылығына да назар аударылған. Ол ХХ ғасырдың 20-жылдарында Қарақалпақ мектептері үшін алғашқы оқулықтар жасады, ағартушылықпен айналысты, Күнград

ауданының мектебінде жұмыс істеді және басқарды. Ол сондай-ақ ақын, жазушы және драматург. Ол өз шығармаларын қарақалпақ тілінде жазды. Қарақалпақ әліпбиі мен емлесін жасауға белсенді қатысты.

Мақалада филология саласындағы халықаралық қатынастар мен ынтымақтастыққа көпір салған татар және қарақалпақ ғалымдары мен ақындарының еңбегі атап өтіледі.

Тірек сөздер. Аударма, түркі тілдері, мәдени және әдеби байланыстар, энциклопедия, тіл білімі, лексика, фразеология.

A.K. Pirniazova

Nukus State Pedagogical Institute named after Azhiniyaz, Nukus. The Republic of Karakalpakstan

KARAKALPAK-TATAR TRANSLATIONS – CULTURAL TIES BETWEEN THE TWO PEOPLES

Abstract. This article examines the cultural and literary ties between the two Turkic peoples – the Karakalpak and Tatar languages. The translation of the work from one language to another is analyzed. The role and contribution of translations of scientists and poets is noted.

The famous Karakalpak national poet I. Yusupov translated the poems of the Tatar poet G. Tukai from Tatar into Karakalpak. The article notes the great work of I. Yusupov on the translation and preparation of a collection of poems by G. Tukai and other poets of the Tatar people. At the same time, Professor of Kazan Federal University H. Minnegulov, in his articles about I. Yusupov and other Karakalpak scientists, notes their merits in spreading the work of G. Tukai among other Turkic languages. And he included these articles in the encyclopedia of G. Tukai.

The article also focuses on the work of poet and educator S. Majitov, a Tatar by nationality, who lived in Karakalpakstan and participated in the creation of textbooks on the Karakalpak language. In the 20s of the twentieth century, he created the first textbooks for Karakalpak schools, engaged in education, worked and directed a school in the Kungrad district. He is also a poet, writer and playwright. He wrote his works in the Karakalpak language. He actively participated in the creation of the Karakalpak alphabet and orthography.

The article notes the merits of Tatar and Karakalpak scientists and poets who put a bridge on international relations and cooperation in the field of philology.

Keywords. Translation, Turkic languages, cultural and literary relations, encyclopedia, linguistics, vocabulary, phraseology.

References

1. Mirziyoyev, Sh.M. Prazdnichnoe pozdravlenie narodu Uzbekistana [Festive greetings to the people of Uzbekistan] [text] / Sh. M.Mirziyoyev - "Yerkin Karakalpakstan", 2020, October 22, №125.
2. Tukai, G. Enciklopediya [Encyclopedia] [Text] / G. Tukai. - Kazan, 2016. - 864 P.
3. Mynnegulov, H. Ədəbiyatny ɵjreny yulynda [Literary is on the way to learning] [text] / H. Mynnegulov. - October: kitap nashriyati of Tatarstan, 2018.
4. Mynnegulov, H. Ob Ibrahime Yusupove (Karakalpaksij poet) [About Ibrakhim Yusupov][text] / H. Mynnegulov // Journal "Beznen Miras". – 2015. - No. 6. - pp. 81-82.

5. Minnulin, R. Doslyk, kingynlary of birth [Friendship and kinship passions] [text] / R. Minnulin // Journal "Amiidayra", 2019, No. 2, pp. 83-85.
6. Yusupov, I. Tumaris хәм басқа poemalar [Tumaris and Other Poems] [text] / I. Yusupov. - Nukis, 1977.
7. Mazhiytov, S. Shyғarmalary [Works] [Text] / S. Mazhiytov. - Nukis: Karakalpakstan, 1992.

Ссылка на статью: *Пирниязова, А.К. Каракалпакско-татарские переводы – культурные связи двух народов [Текст] / А.К. Пирниязова // Вестник Dulary University. – 2024. - №3. – С.15-21.*
<https://doi.org/10.55956/QBZ4536>

Ұ.Сәменқызы *

Филология ғылымдарының магистрі,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қ., Қазақстан
ulpan.samenkyzy@mail.ru

Р.С. Тұрысбек

Филология ғылымдарының докторы, профессор
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
Rst58@mail.ru

ЖАЗУШЫ А. КЕМЕЛБАЕВА ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ ТҰЛҒА КОНЦЕПЦИЯСЫ

Аңдатпа. Мақалада жазушы А. Кемелбаеваның әңгімелеріндегі тұлға концепциясы қарастырылған. Шығармадағы тұлға концепциясы – автор дүниетанымының, ұстанымының нәтижесі. Тұлға – автор көзқарасын тасымалдаушы. Ғылыми жұмыстың негізгі мақсаты автор мен тұлға арасында тығыз бірліктің барлығын жазушы әңгімелері негізінде қарастырып, образдардың жасалу ерекшеліктері мен танымдық-идеялық сипатын, көзқарас даралығын талдау болып табылады. Автордың әңгімелеріндегі образдар әр түрлі саланың қарапайым еңбек адамдары болғанмен, бүгінгі уақыттың білімді, дүние құбылысына зерек тұлғалар. Жаратылыстың тылсым қуатын сезініп, оны түсінуде халықтың наным-сенімдеріне сүйенеді. Жаратушының хақтығына, оның құдірет-күшіне сенеді. Наным-сенім бостандығы, имандылық, оның адам өміріндегі маңызы жазушы қаһармандарының басты сипаттарының бірі екендігі байқалады. Туындыларындағы негізгі бағыт әлемдік әдебиеттің озық үлгілерінен нәр алған оның әңгімелері тосын сюжеттік дамуымен, тың көркемдік шешім және мазмұн байлығымен, ұлттық колоритімен ерекшеленеді. Жұмыстың ғылыми және практикалық маңызы қазіргі қазақ прозасының даму үдерісін, көркемдік ізденістері мен дәстүр жалғастығын зерделеуде әдебиеттану ғылымына қосар үлесі бар деп білеміз. Өйткені А. Кемелбаева – өзгелерді қайталамайтын, әрдайым тың ізденістерімен, стильдік даралығымен қазақ әдебиетіне жаңалықтар әкеліп отырған жазушы. Әсіресе әңгімелеріндегі мифтік-мистикалық сипат, детективтік желі, этнографиялық көріністер, ауыз әдебиетіндік дәстүрлі үлгілерді жандандырып пайдалану автордың стильдік даралығын, суреткерлік дүниетаным ерекшелігін білдіреді. Әдеби мәтіндерге филологиялық талдау жасауда биографиялық, тарихи-әлеуметтік, құрылымдық-сипаттамалық, психоаналитикалық әдістер қолданылды. Зерттеу жұмысының нәтижелерін жоғары оқу орындары филология бағытының арнаулы курстарінде, қазіргі қазақ әдебиеті дәрістері лекциясында пайдалануға болады. Жұмыс қорытындысының теориялық-практикалық маңызы әдебиеттану ғылымындағы тұлға концепциясының көркем шығарманы талдаудағы басты орны, тарихилық сипаты және өзге де ерекшеліктері анықталуымен сипатталады.

Тірек сөздер. Тұлға концепциясы, суреткерлік дүниетаным, көркемдік шындық, авторлық ұстаным.

Кіріспе. Тұлға және автор, тұлғаның көркемдік концепциясы - қазіргі әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелерінің бірі. Заман, қоғам өзгерісі адамның алдына жаңа мәселелерді ұсынады. Мәселен, кешегі кеңестік кезең саясатына орай кеңестік әдебиетте

коммунист образы бірінші кезектегі жарқын тұлға ретінде суреттелініп келді. Қазіргі уақытта бұл бейне өз мәнін жойып, тарихтың еншісіне ығысты. Тәуелсіздік кезең әдебиетіндегі тұлға концепциясы жаңарды. Әдебиетте бұрынғыдай жағымды және жағымсыз

образдар деген түсінік жойылды. Қазіргі адам – жан дүниесі мың қатпарлы күрделі тұлға. Уақыт, қоғам да өзгеше. Қазіргі уақыт тұйықталып қалған қоғам емес. Әлемдік байланыстарға жол ашық. Әр алуан дәстүрлі, таным-түсініктері мүлде бөлек әлем халықтары бір-бірімен қатысып жатыр. Бұл үрдіс қазіргі қазақ халқының ұлттық болмысына да елеулі ықпал жасауда. Әлемдік байланыстардың ашықтығына орай, қазақ халқы сондай-ақ күрделі мәселелермен де беттесіп келеді. Сондықтан қазіргі әдебиеттегі тұлға концепциясы күрделі және ауқымды категория деп есептеледі.

Әдебиеттану ғылымында тұлға концепциясы мәселесі ХХ ғасырдың 50-60-жылдарынан бастап қарастырыла бастады. «Тұлға концепциясы» ғылыми терминін алғаш рет әдебиеттанушы Л.И. Тимофеев өз еңбегінде пайдаланды. Тұлғаның көркемдік концепциясы ұғымының бұған дейін қолданылып келген «қаһарман», «бейне» ұғымдарынан ерекшелігі әдебиет зерттеушілерінің сөзінше, көркем туындыны талдаудың басты негізі болуы қажет. Бұл автордың шығармашылық үдерісін – образдар эволюциясын тануға мүмкіндік ашады. Жазушы суреттеуіндегі адам өмірінің динамикасы, ұлттық болмысы зерделенеді. Өмір құбылыстарына бағасы, философиялық-суреткерлік ұстанымы анықталады. Көркемдік әлемі, эстетикалық мұраты, т.б. танылады. Мәселен, образ, бейне дегенде белгілі бір шектелушілік байқалса, тұлға концепциясы барынша кең көлемді, жан-жақты ұғым. Бұл туралы әдебиеттанушы Л.А.Колобаева: «Тұлғаның көркемдік концепциясы – белгілі бір әдеби контексте адамның тұлға ретіндегі идеялары, көзқарастары, пайымдау, түсіну және бейнелеу

принциптерінің жиынтығын көрсететін ұғым» [1, 35], - дейді.

Тұлға концепциясы туралы орыс әдебиеттану ғылымында көптеген зерттеу жұмыстары жүргізілді[2]. Қазақ әдебиеттану ғылымында нақты тұлға концепциясы деп қарастырылмағанмен, автор-қаһарман-уақыт-адамдық құндылық мәселелері белгілі зерттеушілердің негізгі зерттеу объектісі болды.

Мақалада қазіргі қазақ прозасының белгілі өкілі Айгүл Кемелбаева әңгімелеріндегі автор мен тұлға концепциясының өзіндік сипаттары қарастырылады. Зерттеу жұмысы қазіргі прозадағы әдеби үдеріс пен көркемдік ізденстің жаңа бағыттарын зерделеуге бағытталған.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Жазушы, мемлекеттік Дарын сыйлығының лауреаты А. Кемелбаеваның «Тобылғысай» повесть және әңгімелер жинағы (2001), «Айбоз» ұлттық әдеби сыйлығын алған шығармалар жинағы (2022) мен әдебиет, мәдениет сайттарында жарияланған әңгімелері талдау объектісіне алынды. Мақалада әдеби мәтінге филологиялық талдау жасалынып, биографиялық, тарихи-әлеуметтік, құрылымдық-сипаттамалық, психоаналитикалық, т.б. әдістер қолданылды.

Зерттеу нәтижелері. Мақалада жазушы А. Кемелбаеваның әңгімелеріндегі тұлға концепциясы, көркемдік сипаттары талданып, мынандай нәтижелер анықталды:

- Әңгімелеріндегі сюжет тосындығы, реалистік дәстүрмен қатар мистика мен мифтік желілерді, халықтық ауыз әдебиеті үлгілерін шығармашылықпен еркін пайдалану, диалогке үлкен көркемдік жүк артып, кейіпкер мінезін ашу, интелектілік, мазмұнға бай авторлық баяндау, тілдік-стильдік ерекшеліктер анықталды;

- Қазіргі әңгіме жанрындағы тың ізденіс магиялық, шежірелік-отбасылық проза үлгілерін жасауда автордың көркемдік ізденістері зерделенді;

- Жазушы әңгімелеріндегі тұлға концепциясының ерекшелігі айқындалды.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. А. Кемелбаева – қазіргі қазақ прозасының дарынды өкілі, әдебиеттанушы, кинодраматург, эссеші. 1982 жылы мектеп бітірген соң, 1984-1987 жылдары ҚазМУ-дің журналистика факультетінде 3-курсте оқып, одан араға 2 жыл салып, Мәскеудегі М.Горький атындағы Әдебиет институтының проза бөлімінде білімін жалғастырған. Ол – ерте танылған талант. «...15 жасымда проза жаза бастадым, сол повесім 1983 жылы республикалық жабық конкурста екінші орын иеленді. 1986 жылы «Жалын» баспасынан алғашқы кітабым шықты» [3], - дейді.

Қаламгердің «Жетінші құрылыққа саяхат» (1986), «Тобылғысай» (2001), «Мұнара» (2003), «Мәжнүн жүрек» (2013), «Сөз хикмет» (2016) әңгімелер мен повестері, романы мен эсселері бүгінде оқырманға жақсы таныс. Туындылары бірнеше мәрте байқау жүлдегері болды, шетелдік антологияларға енді. Әңгімелері орыс, түрік, әзірбайжан, неміс тілдеріне, «Мұнара» романы ағылшын тіліне аударылды.

Зерттеу объектісіне алынған жазушының әңгімелері идеялық-жанрлық, стильдік сипатымен дараланады. Тосын мистикалық оқиғалар, мол этнографиялық таным-түсінік, бұрыннан таныс деген сюжеттің басқаша өрбуі мен соны көркемдік шешім, ауыз әдебиетіндік үлгілердің дамытылып пайдаланылуы мен баяндау формасының өзгешелігі «Тырнақ», «Шашты», «Қоңырқаз», «Көкқия» әңгімелеріне де тән.

2023 жылғы «Айбоз» ұлттық әдеби сыйлығының «Үздік проза» номинациясы бойынша жеңімпазы атанған «Тырнақ» әңгімесінің басталуынан-ақ сөздің әсерлілік қуаты сезіледі. «Өларада ай бетін жуады. Бақташы түбі тесілгендей үш күн үзбей жауған сел жаңбырдан ми батпақ болған жердің сызы сүйегіне шейін өтіп кеткенін сезді. Боз мұнар соқыр тұман тұмшалап жер бедерін көрмей оңбай адасты. Темірқазық айналған жеті қарақшы шор қара бұлттар саңылаусыз жапқан күмбезден жоғалып кеткен» [4].

Табиғаттың түнеріңкі көрінісі мен кейіпкердің әбден қалжырап, сілікпесі шыққан көңіл-күйі тығыз бірлікте суреттелген. Автор кеңістік пен адам қатысын суреттеуде бояуды қалыңдата жағып, оқырманның сезіміне әсер етер бейнелі сөздерді үстемелеп қолданған. Шынында, сөздің магиялық қуаты, қорқынышты орта бейнесі экспозицияда оқырманды билеп алады. *Үш күн үзбей жауған сел жаңбыр, ми батпақ, сүйекке шейін өтіп кеткен жердің сызы, боз мұнар соқыр тұман, шор қара бұлттар, саңылаусыз күмбез* тәрізді бейнелі тіркестер, біріншіден, өзгелерге ұқсамайтын тілдік-стильдік ерекшелікті білдірсе, екіншіден, дүние-құбылысты ешкімге ұқсамай басқаша қабылдаған суреткерлік дүниетаным даралығын байқатады. Қат-қабат бояу, үстеме қолданыстар бір қарағанда, оқырманның қабылдауына ауыр тиетін сияқты көрінгенмен, шындығында мазмұн байлығымен, тың мәліметтерімен, нақтылығымен, шынайылығымен үйіріп алады. Жазушы баяндауында жұтаңдық жоқ. Тоқырап, таусылып қалу байқалмайды. Объектіні терең танып қана қоймай, шығармашылық қиялмен биікке көтере бейнелейді.

Сілікпесі шыққан бақташы ат тізгінін қоя берген. Сөйтсе, астындағы аты бұрыннан таныс ескі қыстауға

әкеліпті. Басқа барар жер, басар тауы жоқ ол жан сауғалап, әкесінің иесіз қалған қыстауына кіргенде, жан даусы шығады. Есіктің тұтқасына байланған аты да шошына аспанға шапшиды. Іздеп шыққан адамдар кейін оны қыстаудан шала-жансар күйінде табады. Үстіндегі киімі алба-жұлба, белгісіз тырнақ іздері бүкіл денесін қан жоса еткен. Бақташы Бозтай өлерінде «тырнақ» деген жалғыз ауыз тілге келіп, жан тәсілім етеді.

Әңгіменің экспозициясы оқырманын жұмбақ күйге тірейді. Апырай, бейбіт күнде болған бұл неткен қасірет? Туындыда драматизм күшейе түседі. Ис-әрекет үстінде қаһарманның басындағы жұмбақ жағдай айқындала бастайды. Тұтастай алғанда, автор шығармашылық процесте оқырманын бір мезет есінен шығармайтын тәрізді.

Кейіпкердің жұмбақ өлімі ауданнан арнайы келген полиция сержанты Саян Жұматаевтың тергеу ісімен терендетіледі. Оған Бозтайдың нағашылы-жиенді бірге өскен құрдасы Ерболат қосылады. Екеуі ескі қыстауға қайта келеді. Арпалыс болған жерде бір белгінің қалмауы мүмкін емес. Адам айтса, нанғысыз жайт. Ескі қыстау ішінде арпалыстан еш айғақ жоқ. Қабырғадағы жоғарыдан төмен салбыраған өрмекшілердің торы бұзылмастан сол күйінде тұр. Сонда да полиция сержанты қыстау ішін, түкпір-түкпір, бұрыш-бұрышты суретке түсіріп алады.

Мистикалық бояуы басым өлім эпизоды бұдан кейінгі сюжеттік дамуда өлім сырын тануға бағытталады. Автор оқиғаның өрістеуі мен дәлелді шебер қиыстырған. Бозтай өлер алдында неге «тырнақ» деген жалғыз ауыз сөзді айтты? Неге үсті-басының сау тамтығын қалдырмай тырнақ осып тастаған? Қыстауда арпалыстың ізі неге жоқ?

Сюжеттің дамуы тырнақ пен шаш жөніндегі әр қилы әңгіме енді халықтың

ғасырлық тәжірибесімен, наным-сеніммен, әлемдік аңыз-әпсанамен, Құранның Хадис-аяттарымен өрбітіледі. Туындының оқырманын ойлантатын танымдық-ғибраттық қуаты осы тұста. Автор шығармада оның формасын сәтті тапқан. Жиеннің жұмбақ өлімі жанын беймазальыққа ұшыратқан Ерболаттың ежіктей сұрауымен Ишанбай молда ескіліктен, Құран аяттарынан әңгіме өрбітсе, әкесінің күйзелісін сезінген Лондонда оқитын ұлы шаш пен тырнаққа қатысты әлемдік ақпараттарды жинақтап, интернет арқылы жолдайды. Тергеушінің ескі қыстаудың ішін түсірген фотосуреттен қара дақтың көзге шалынуы ой-сананы дағдартады.

Туындыдан авторлық позиция айқын көрінеді. Мистикалық тосын сюжет, кейіпкерлердің өзара диалогтері, өмір, тылсым күш туралы әр алуан толғамдар, тұтастай алғанда, автордың идеясын, көзқарас-танымын оқырманға жеткізу құралына айналған. Автордың шығармашылық тұлғасы танылады. М. Оразбектің: «Шындығында, автор өзінің жеке бейнесін емес, көркем шығарманы жазу барысында әрқилы образдар жасай отырып, объективті өмірді, субъективті сананы суреттеуге ұмтылады. Сол арқылы өзінің шығармашылық тұлғасын айқындайды» [5, 84] деген тұжырымы тұлға және автор байланысын бекіте түседі. Әңгімеден автордың қазіргі қоғамда етек алып бара жатқан көптеген түйткілді шындыққа жауап іздеуі, оқырман көңілін соған аударуы аңғарылады. Расында, ата-бабаның ғасырлық өмір-танымына, тәжірибесімен жинақталған салт-дәстүрге, тыйым-ырымға мән беріп жүрміз бе? Бүгінгі ұрпақ түп-тамырынан қол үзіп, тым жайдақтанып, әлдебір жапсырма, түбі тайыз көзқарас-бағыттардың жетегінде кетіп бара жатқан жоқ па? Жазушы осындай сұрақтар қояды. Ырым-

тыйымның әншейін сөз емес, оның астарында көп сыр жатқанын білдіреді.

Шығарманың эстетикалық-танымдық қуаты осында. Туындыда шаш-тырнақ туралы ырым-тыйымдар мен әр алуан түсініктер әлемдік, мұсылмандық және қазақылық дүниетанымдармен салыстырыла қаралады. Сонда бір қызығы дүниежүзінің әр алуан халықтарының таным-түсініктері мен діни қағидаттар қазақылық наным-сеніммен қайшы келмейді екен. Туындының мистикалық сипаты этнографиялық мазмұнмен байытылған.

Айдаладағы, не бейіт маңындағы жалғыз ешкі, иесіз қалған ескі қыстау, бейуақта жатпау, шашты, тырнақты түнде алмау, Айға саусағыңды шошайтпау секілді ырым-тыйым жөнінде бүгінде жеткіншектерге ата-ана тарапынан айтылып, ескертіліп жүр ме? Сондықтан автор кейіпкерлер диалогтері арқылы осы түсінікті өрістеткен. «Шаш, тырнақ сияқты лас нәрсені отқа тастамайды, от шамданады. Бұрын тырнақ алған пышақты жерге жеті рет сұққылап, ластан тазалайтын» дейді молда. Құрдасының беймезгіл қазасы жанына ауыр тиген Ерболаттың оқудағы ұлына: «- Балам, ұлттық дәстүрді, бойтұмарды ескілік қалдығы көру теріс. Жас баланы қауіп-қатерден сақтасын деп үкі қауырсынын, бүркіттің тырнағын, қасқырдың тісін бесікке ілген. Қазіргілер дымды білмейді, ырым-тыйымнан жұрдай, сондықтан пәлеге көп ұрынады», - деп айтуында мән бар.

Әңгіменің жазылу формасы ерекше. «Табалдырық», «Жұмбақ», «Қарға», «Қорым», «Студент», «Қара дақ», «Омарта» деген бөлімдер, біріншіден, оқиғаның тез өзгеріп құбылуын байқатса, екіншіден, әр бөлімнің көркемдік салмағы бар.

Жалпы, «Тырнақ» әңгімесі әсерлі қабылданады. Туындыда табиғаттың

жұмбақ құбылысының суреттелуіне орын берілгенмен, автор өнер саласында мистиканың кең қанат жаюына алаңдаушылық білдіреді. «Мистиканың тым тартымды екені рас. Соны білген соң қазіргі американдық киносы қансорғыштардан, сайтандардан романтикалық образ жасап алды. Бұл қатерлі адасу. Зұлымдықты сұлуландырудың түбі неге апарып соғатынын болжау қиын» [5], - дейді жазушы.

Автор тұлға концепциясында қазіргі уақыт шындығына табан тірейді. Кейіпкерлері оқыған-тоқыған бүгінгі замандастар болғанмен, халықтың наным-сенімдеріне құрметпен қарайды. Оның түп-төркінінде шындық барына сенеді. Ерболат ұлының Лондонда оқуы – қазіргі уақыт көрінісі. Полиция сержантының кейін зейнетке шығып, ескі қыстаудың орнын бұзып, бизнес шаруашылығын салуы – заман өзгерісінің белгісі іспетті. Жазушы қазіргі уақыт шындығына сәйкес қаһармандарын шектемейді.

А. Кемелбаеваның «Шашты» әңгімесінің эстетикалық қуаты жоғары. Шығарма сюжеті бір қарағанда тың емес. Түрікмен мен қазақ арасындағы ертеден жалғасқан шапқыншылық. Шапқыншылықтың елге тигізер зияны мен адам тағдыры өзге де қаламгерлердің туындыларына арқау болған. Дегенмен, әңгімеде бұрынғы сарын қайталанбайды. «Дүниеге шығарма әкелетін қуатты күш –көзі ашық дүниетанымға сүйенетін суреткер қиялы, қанатты фантазия» [6, 36] деген академик Р. Нұрғали тұжырымы туынды табиғатын аша түседі. Шығармашылық қиял өрістілігі сүйсінтеді. Автор қаһарман психологиясын бейнелеудің оңтайлы жолын тапқан.

Шығарма кейіпкері екі адам. Біріншісі – құлдықтың қамытын ерте киіп, бүкіл өмірін сарп еткен бейбақ қарт

болса, екіншісі – жаугершілікте еріксіз құлдыққа енді түскен өрімдей жас. Жас баланың ендігі тағдыры не болмақ? Тұтқынға түскен бала болашақ өмірін толық елестете алмаса, қарт оны жақсы біледі. Жат жердегі құлдықтың бар қасіретін бастан кешіріп отыр. Әңгімедегі контраст, авторлық баяндау бейнелігі, сюжеттің тосын бетбұрысы мен қуаты, тарихилық сипат пен психологиялық шынайылық автордың стильдік даралығын бекіте түскен.

Алпыс жыл ғұмырын құлдықта өткізген жылқышы шалдың тағдыры мен оның туған жерге деген сағынышы, жанкешті әрекеті сюжеттің шиеленісін қоюлатады.

Әңгіме: «– Қай ноғайсың?» деген шалдың сұрағымен басталады. Сұрақтың экспрессивті-эмоциялық қуаты мол. Оқырманын тарих қойнауына жетелейді. Жалпы, автор қай әңгімесіне болмасын, ішкі мол дайындықпен келеді. Бұрынғы сүрлеуден шет болу – басты концепциясы.

Туынды баяндауында реалистік суреттеу мен романтикалық сарын аралас келеді. Тұтқиылдан тап болған түрікпендердің қалың тобына тайсалмай қарсы шапқан үш жылқышының бейнелері мен ерен қимылдары көтеріңкі пафоспен суреттелген. «Ат құлағында ойнап өскен қыр баласы сол қырғын күнгі мың жылқысын қорыған қыпшақтың шетінен сүйекті, сай тасындай ірі, сом білегі тізеден келетін үш ер азаматының қасында шоқайып, өзі тіленіп, ат арқасынан түспей қойған. Қырық қаралы теке түрікпен жер астынан шыққандай, жусаған жылқыға андыздай тигенде аз қыпшақ сүйірленіп, найза кезене, қарсы шабуылға қасқая ат қойды» [7].

«Сом білегі тізеден келетін» үш ер азаматтың өлімге тайсалмай қарсы тұруы – қанға сіңген ерлік рухын елестетіп өтеді. «Кенжебек астына

мінген дегдар тұяқты жануар қику тиіп, құйрық-жалы нөсердей құйылып, дүр сілкінгенде желдей ескен мың бас жылқыдан үркіп, кісінеп салды. Ойдым-ойдым құм арасы жылқы жаюға қолайлы болғанымен, ат күрмеліп, шаба алмайды. Бала ішіне шоқ түскендей, айнала үшеуін, батыр ағаларын ажал сұмға қимай, көн садағын қолға ала ұмтылды. Омыраулай қарсы келген жалбыр бөрік дәу түрікпен ат үстінен қарғадай баланы жұлып кеп алды». Авторлық баяндаудағы таныс фольклорлық қолданыстардың жаңғыртылуы – әңгіме стилін байытқан. «Дегдар тұяқты жануар», «құйрық жалы нөсердей құйылып», «желдей ескен», «көн садақ» көркем мәтінде реалистік баяндаумен жымдасып, әдемі мазмұн түзген.

Туындыда екі тағдыр параллель алынған. Жас бала қандас шалды көңіліне медет тұтса, шалдың ойы басқа. Елінен жырақта өткен құлдық өмір – өмір емес. Өзін кеудесінде жанын сүйреткен тірі өлік сезінеді. Сондықтан атын, елін сұраған жас серігіне айтуды жөн көрмейді.

« – Қаңбақша ауып, тамырсыз дедектеген мен бір қаңлы», - деп күңіренеді. Тұлғаның көркемдік концепциясы айқын: ішер асың, киер киімің болғанмен, құлдық өмір – сор. Тасқұл алпыс жыл бойы Атажан байдың жылқысын бағып, сеніміне кірген. Байдың теке жәуміт сәйгүліктері Тасқұлдың баптауымен талай бәйгеде қара үзген. Мәнсіз-мағынасыз тіршілік тағы қайталанбақ па?! Туындыдағы сюжет осылай шиеленіседі. Авторлық тереңнен аңдатар идеясы – азат күннің бағасын білейік, ағайын дегенге саяды.

Жыл он екі ай өткенде, бір күні жылқышы шал бай үйінен ерекше көңіл күймен оралады. Атажан елінде той болатын болып, қос тұлпарын баптауды қарт қазаққа бұйырған екен. «Құланның қасуына, мылтықтың басуы, бұл

құдайдың бұйрығы, аруақ жебеді» деп таси сөйлейді жылқышы шал. Бірде жеті қараңғы түнде баланы шырт ұйқыдан оятып алып, сөз бастайды. Автор диалогке ерекше мән берген.

«– Шырағым, сын сағатың туды, ал, көзіме тік қара, сөзіме бақ! – деп бұйыра сөйледі жылқышы. – *...Бөрі көсемі абадан болар, бөрі күшігі бөлтірік болар, бөрі анадан сүт емген қыпшақ тұқымы екеніңді мынау құмдағы мимырт елге мықтап танытар күн туды!»* - дейді. Оның көңілінде найзағай оты ойнайды. Дүр сілкінген. Сөзі де қазақтың әріден толғап ой тартатын шешендік ділмарлығына ұштасқан.

«– Кенжебек, жас та болсаң, бас болар сәт келді... Бәйгенің ең қызған шағында кертағыдай бұл қазақ бүлікшіл, өлермен халық екенін көрсет, менмен текежәуміт бектеріне атасын таныт! Сол сәт менің есіл өткен қайран өмірімнің құны толық ақталғаны! Қарағым, бұл тойда сен тәуекел деп бел буып, еліне қашасың!»

Құлдыққа мойынұсынғанмен, шалдың көкірегі сара екен. Әңгіменің тосындығы осында.

Туындыда Кенжебектің ат бәйгесінде бірнеше айналымда озып келіп, тамашалаушы жұрттың делебесін қоздырғаны, ақырғы сәтте «Ойбас, Ойбас!» деп ұрандай шауып, еліне қарай тіке тартқаны суреттеледі. Авторлық концепция – қолға түсіп, құлға айналса да, рухы өлмеген Тасқұл шалдың еркіндікті аңсауын жырлау. Азаттық – ұлы құндылық. Автор құлдықтың халыққа, адамға қаншалықты қасірет екенін шал тағдыры арқылы көркем бейнелеген.

Теоретик В.Е. Хализев: «Прежде всего, искусство имеет творческий (созидательный) характер» [8,14], - дейді. «Шашты» әңгімесі халықтың ғасырлар бойы аңсаған азаттық рухына толы.

«Қоңырқаз»(1987) – жазушының алғашқы әңгімелерінің бірі. Автор туынды идеясын Х.К. Андерсеннен алдым дегенмен, далалық табиғат, далалық мінез, әдемілік пен тазалыққа құштар аңыз – шығарма шырайын ашқан.

Шығарма реалистік суреттеумен басталады. Үлкен сахнада жолы болмаған, оның үстіне некесіз аяғы ауыр Қаршыға қойшы ағасына хат жазады. Ағасы жалғыз қарындасының тілегін қабыл алады. Мұнан кейінгі сюжеттік байланыста қойшы үйі маңындағы көл табиғаты, онда сансыз құстардың ұя салуы, аяғы ауыр Қаршығаның құстардың жұмыртқасына жерік болып, белуардан су кешіп жүріп, құс жұмыртқаларын жарып жеуі баяндалады.

Дүниеге Хорлан есімді сүйкімді қыз келген. Аға-жеңгеде ес жоқ. Жиендерін сырттай иемденгенмен, оқиға басқаша өрбиді. Қаршығаның қызынан айырылғысы жоқ. Бөлек шыққанда өзіменбірге алып кетеді. Кішкене қыз ерекше болып өседі. Сәби кезінде арқасында байқалған құс қанатының орнындай бүртік те жыл сайын өсе береді.

Әңгіменің аңыздық сипаты осылай өрілген. Тың, тосын жай. Оқырманын еліктіреді. Балалар мазақтаған соң, қыз мектепке баруды да қояды. Оның жаратылысы бөлек екенін сезген анасы қызғыштай қориды. Өсе келе қыздың құс әлеміне ынтызарлығы артады. Тосын көрініс эпизодтан эпизодқа өрістетіліп, кішкентай қаһарман бойындағы психологиялық өзгеріс сатыланып бейнеленеді. Автор мотивировкасы дәлелді. Ананың құс жұмыртқасына жерік болуы жаратылыстың ғажайып сипатына ұласқандай.

Көршінің үйіне барып, орта ғасырлық атақты суретшінің картинасын көргенде, қыз айрықша күйге түседі.

«Балақай аузы шала ашылып, құс ұшып кірсе сезбестей аңқиып, көзі отша жанып, кітапқа бар назары ауыпты. Еркежан тағаты таусылып, анасы тәрізді селт етпейтін қыз баланы сонша тұтқындап арбап тастаған не екенін білмекке құмартып қасына келді.

Қоңырқаз ортағасырлық қылқалам шеберлері жан берген, флоренциялық суретшілердің сүйікті тақырыбына айналған, құдай анасының маңында ұшып жүрген сәби кейіпті періштелерді көріп есі кетіп отырған беті екен» [9,9], - деп суреттейді автор.

Аңыздық сюжет әңгімеде жалаң алынбай, оның нанымдылығына мән беріледі. Сондықтан әр эпизод дәйектеледі. «Иттеріне айқайлап қойып қой қайырып жүрген Ақылбай қойшы қас қарая үйіне тақағанда, оңтүстікке топ-тобымен ұшып кетіп жатқан құстардың өзгеше үн шығарып, жапан далада шоқиып жеке тігілген өз түтінін бір айналып ұшып кетіп бара жатқанын көргенде қайран қалады». Енді бірде тылсым күш Қоңырқаздың көл басына барғандағы әрекетімен дамытылған. «Мойнын әсем иіп суда жүзген аққуларды көргенде Қоңырқаз дүниедегінің бәрін ұмытты. Жұрт бүкірліктің белгісі деп қабылдаған қос қанаты арқасын жапқан шүберекті тесердей бұлқынып, ес-түсін білмей суға күмп бергенде Қаршыға дауыс салып жылап жіберді» [9,11].

Сюжеттің шириыуымен Қоңырқаздың табиғаты ашыла түскен. Туынды кульминациясы – Қоңырқаздың биікке самғап көтерілуі, еркіндік аңсауы. Аңсары – аққулы көл.

А. Сейілова «Құсқа айналған қыз» мақаласында «Қоңырқаз» әңгімесін магиялық реализм шығармасы деп бағалайды: «Атақты «Жүз жылдық жалғыздық» әдебиеттегі магиялық реализмнің ең таңдаулы мысалы. Шығарма емес, ертегі оқыған сияқты

боласың. Бірақ бәрібір шындық ретінде қабылдайсың. Адамға торайдың құйрығы өсіп шығуы мүмкін нәрсе емес, бірақ, күнәға, былыққа белшеден батқан жиіркенішті, күнәһар пенделерге торайдың құйрығы өсіп шығуы керектігі туралы ой адамның санасында әбден мақұлданған, бекіген... Дәл сол себепті «Қоңырқаз» әңгімесіндегі кішкентай, бейкүнә сәбиге қос қанаттың өсіп шығып, оның адамдардан қорлық көрмеуі үшін аспанға ұшып кетуін де оқырман еш кедергісіз шындыққа балай алады» [10], - дейді. Әңгімеден адамдық пасық пиғылдан жоғары тұратын тазалық, әдемілік туралы тұспалды идея аңғарылады.

«Көкқия» әңгімесі – «шежірелік отбасылық жанрдағы» туынды. Авторлық баяндаумен шежірелік деректер молынан қамтылған шығармада соғыс жылдарындағы халықтың ауыр тұрмыс-жайы, соны жеңіп шыққан халықтық рух бейнеленеді. Мәскеуден елге демалысқа оралған Түсіпхан ауылда бір айдай еркін аунап-қунаған. Соғыста барлаушы болған ол әскери оқуға қабылданған. Жас жігіт ауылда қарап жата ма, құдық қазған. Енді, міне, әкесінің ескі қыстағының төбесін қайта жаппақшы.

Әңгіме мазмұны бай. Атамекеннің тау баурайы, табиғат реңі, осы жерді бұрыннан қоныс еткен ата-бабалар тарихы кеңінен суреттеледі. Түсіпхан соғыста болған көрген-түйгені көп адам ғана емес, ескіліктің шежіресін көкірегіне түйген жан. Автор оқырманға ой салады. Әр адам ата-тек шежіресін білгені абзал. Ата-тек шежіресі – әулет тарихы. Әулет ел тарихымен ұласады. Туындыда әулет тарихының кеңінен баяндалуы маңызға ие.

Тау бөктерінен ағаш кесіп, алып келе жатқан Түсіпханның арба аударылып, буылған сырғауылдардың астында қалуы – сюжетті

шиеленістірген. Іздеп келер адам жоқ. Кеш батады, түн болып, таң атады. Аяғы ғана сыртта қалып, бүкіл денесі ағаш астында жаншылған ол өлім халінде. Оның есіне бүкіл әулеті түсіп жатыр. Ет-бауыр жақындарын құтқарып алуға шақырады. Ата-баба аруағына сыйынып, Жаратқанға жалбарынады. Автор эпизодты шығармашылық қиялмен өрістетіп береді.

«Ауыр салмақтан езілген жаны мылқау бебеулейді. Ол ауылындағы еңбектеген баладан еңкейген кәріге шейін бірін қалдырмай есімін атап дауыстап шақыра бастады...

- *Әбдіхамит ағам, Нұржан жеңгей, кіші шеше, Шәкен тәте, Оразхан аға - Оқам-ау, Кенжеғаным тәтем, Ырысқайша қарындасым, Сілэтай аға, Үкібас жеңгей, Бағдаш, қос қарындасым Қайнікен мен Қаншайым, қарлығаштай ұшып жетші жаныма қарақтарым, ағаларың жазатайым мынадай болды.*

Оның ұжмақ пен тозақ арасындай қыспақтан жанұшырған ойы ізінше жасөрім балаларға ауысты:

- *Алданыш, Секен, Ғазиз, Жәкал, Құсман, Тоқтан, Биғайша, Әбдікен, Дүйсен, Майра, Амантай, Жеңісқазы, Тұмарбай, маған жедел көмекке келсеңдерші бауырларым, Түсіпхан ағаң қор болды ғой!»* [11].

Ауыз әдебиетіндік көркем деталь шығарма шырайын аша түскен. «Қыз Жібек» жырындағы Төлегеннің алты қазбен мұндасуы еске түседі. Бауырлары тауып, шалажансар Түсіпханды ауылға алып келгенде, есі кіресілі-шығасылы ол бауырларын шақырғанын, келмегенін күбірлеп айтып жатады. Бауырмалдық сезім, қиын сәтте бірін-бірі іздеу – қазақы болмыстың көрінісі. Автор халықтың осы өзгеше қасиетін биіктете жырлайды.

Түсіпханды көк күмбезді ата-баба зиратына қояды. Қырық күн бойы

қарындастары мен жеңгелері жоқтау айтады.

«Ақ үй тіктім аралға, аралым өрер самалға. Алаңдай басып жүргенде, жығылды-ау атым томарға. Сүрмедім дәурен еркімше. Күн дегенім түн болды-ау».

«Жаны ашымас қу жалған, таршылық кімге салмаған. Жалғызым, әттең қайтейін, қызығыңа қанбаған» [11].

Әңгімеде қазақы дәстүр-салт жырланған. Бауырмалдық сезім асқақтатылған. Түсіпхан образы – ата-тек шежіресін, халықтың салт-дәстүрін бойына сіңірген тұлға. Ал біз ата-тегімізді білеміз бе? Автор образды тар құрсауға салмайды. Көрікті жігіттің Мәскеуде күтіп жүрген қызы бар еді дейді. Тағдыр деген сол, Түсіпхан туған жерінде байыз тапты. Автордың: «Мен шығармаларыма негізгі қоректі ауыз әдебиетінен аламын» [3], - деген сөзін «Көкқия» әңгімесі бекіте түскен.

Қорытынды. Әдебиеттанушы Ж. Дәдебаев: «Көркем шығарманың көркемдік-идеялық деңгейі жазушының творчестволық ойлау сипатымен, дүниетанымы және суреткерлік шеберлігімен тығыз бірлікте анықталады» [12,244], - дейді. Осы тұжырымды А. Кемелбаеваның әңгімелерінен байқауға болады. Оның әңгімелері концепция тыңдығымен, сюжет құру, тілдік-стильдік өзгешелігімен дараланады. Реализмнің мифтік-мистикалық желілермен, детективтік сарынмен ұштасып жатуы жанрлық-құрылымдық жаңашылдыққа бағытталған. Шығармаларындағы тұлға концепциясы соны: кейіпкерлері әр алуан тағдырлы қарапайым адамдар болғанмен, жаратылыстың құдіретіне сенеді, халықтық наным-сенімнің, ырым-тыйымның тегін еместігін сезінеді, дәстүр-салт, отбасы құндылықтарын, бауырмашылдықты

қадір тұтады. Олар әлемдік өркениетпен ұштасып жатқанмен, ұлттық болмысты жоғалтпауға, түп тамырдан қол үзбеуге ұмтылады. Жазушының әңгімелерінде тұлғаның көркемдік концепциясының

басты принциптері – жинақтаушылық пен субъективизм, динамизм, тың көркемдік шешім, тағы басқа белгілер шығармашылықпен орындалған [13,8].

Әдебиеттер тізімі

1. Колобаева, Л.А. Концепция личности в творчестве М.Горького. Учебные пособия [Текст] / Л.А. Колобаева. - Издательство Московского университета, Москва, - 1986. - 54 с.
2. Султан Н. Особенности понятия «Художественная концепция личности /<https://cyberleninka.ru/article/osobennosti-ponyatiy...>; Бабшанова Г.Н. Художественная концепция личности в прозе сибирско татарских писателей XX века: Занкиев Я.К., Сулейманов Б.В. Тобольск. 2009. 150 с.; Гапон Е.С. Художественная концепция личности в творчестве В.Г. Распутина 1990-2000-х гг. Армавир, 2001. 167 с.; Гуреев В.Н. Формирование художественной концепции человека в поздний советский период // Вестник Воронежского государственного университета. Сер. Филология. Журналистика. 2008. №1. С. 31-33; Павлов Ю.М. Художественная концепция личности в русской и русскоязычной литературе XX века: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. М.: ИМЛИ РАН, 2004. 374 с.; Панеш У.М. Типологические связи и формирование художественно-эстетического единства адыгских литератур. Майкоп: Адыг. кн. изд-во, 1990. 285 с.; Урманов А.В. Поэтика прозы Александра Солженицына. М.: Прометей, 2000. 231 с.; Хуажева Н.Х. Художественная концепция личности в прозе Аскера Евтыха: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Майкоп, 1999.
3. Кемелбаева А. «Тіленші, заржақ прозасымақты ұнатпаймын» [Электронды ресурс] Кіру режимі: <http://madeniportal.kz/article/4337> Қаралған күні: 15.06.24
4. Кемелбаева, А. Тырнақ (әңгіме) [Электронды ресурс] Кіру режимі: <http://www.madeniportal.kz/article/7422> Қаралған күні: 15.06.24
5. Кемелбаева, А. «Жазушы ізгіліктің иесі болуы тиіс» [Электронды ресурс] Кіру режимі: <http://www.madeniportal.kz/article/4737> Қаралған күні: 15.06.24
6. Нұрғали, Р. Сөз өнерінің эстетикасы. Монография [Мәтін] / Р.Нұрғали. – Астана: Елорда, 2003. – 424 б.
7. Кемелбаева, А. Шашты (әңгіме) [Электронды ресурс] Кіру режимі: <http://www.madeniportal.kz/article/4738> Қаралған күні: 15.06.24
8. Хализев, В.Е. Теория литературы: Учебник [Текст] / В.Е. Хализев – 4-е изд. испр. и доп. М.: Высш. шк., 2004. – 405 с.
9. Кемелбаева, А. Тобылғысай. Повесть және әңгімелер [Мәтін] / А.Кемелбаева. Астана: Елорда, 2001. – 120 б.
10. Сейілова, А. Құсқа айналған қыз / Егемен Қазақстан, 24 қараша 2020.
11. Кемелбаева, А. Қияда [Мәтін] / А.Кемелбаева // Қазақ әдебиеті. – 2004. - 8 қазан.
12. Дәдебаев, Ж. Көркем шығарма және оның негіздері [Мәтін]. Кіт. Нұрғали Р. Шығармалары / Ж.Дәдебаев. – Астана: Фолиант, 2013.– 416 б.
13. Хуажева, Н.Х.Художественная концепция личности в прозе Аскера Евтыха [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Майкоп, 1999.

Мақала редакцияға 29.07.24 түсті

У.Сәменқызы* - Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати, Тараз, Казахстан
Р.С.Тұрысбек – Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПЦИИ ЛИЧНОСТИ-АВТОРА В РАССКАЗАХ ПИСАТЕЛЯ А. КЕМЕЛБАЕВОЙ

Аннотация. В статье рассматривается концепция личности в рассказах писателя А. Кемелбаевой. Концепция личности в произведении-результат мировоззрения, позиции автора. Личность-носитель авторской точки зрения. Основной целью научной работы является рассмотрение всего тесного единства между автором и личностью на основе рассказов писателя, анализ особенностей создания и познавательного-идейного характера образов, индивидуальности подхода. Образы в рассказах автора, хотя и были простыми трудящимися из разных сфер, но образованными, проницательными для мирового феномена сегодняшнего времени. Ощущая таинственную силу творения, она опирается на убеждения народа в его понимании. Верит в благодать Творца, в его силу. Отмечается, что свобода вероисповедания, нравственность, ее значение в жизни человека являются одними из главных характеристик героев писателя. Его рассказы, вдохновленные передовыми образцами мировой литературы, отличаются неожиданным сюжетным развитием, богатством нового художественного решения и содержания, национальным колоритом. Научная и практическая значимость работы заключается в том, что современная казахская проза вносит вклад в литературоведение в изучении процесса развития, художественных изысканий и продолжения традиций. Ведь А. Кемелбаева-писатель, который не повторяет других, всегда с новыми изысканиями, стилистической индивидуальностью привносит новшества в казахскую литературу. Особенно мифико-мистический характер в рассказах, детективная линия, этнографические сцены, оживленное использование традиционных образцов устной литературы выражают стилистическую индивидуальность автора, специфику художественного мировоззрения. При филологическом анализе литературных текстов использовались биографические, историко-социальные, структурно-описательные, психоаналитические методы. Результаты исследовательской работы можно использовать на специальных курсах филологического направления вузов, на лекциях современной казахской литературы. Теоретико-практическое значение итогов работы характеризуется определением в литературоведении главного места концепции личности в анализе художественного произведения, историчности и других особенностей.

Ключевые слова. Концепция личности, художественное мировоззрение, художественная реальность, авторская позиция.

U.Samenkyzy - M.Kh.Dulaty Taraz regional university, Taraz, Kazakhstan
R.Turysbek – L.N.Gumilev Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

FEATURES OF THE CONCEPT OF THE PERSONALITY - AUTHOR OF THE STORIES A.KEMELBAEVA

Abstract. The article discusses the concept of personality in the stories of the writer A. Kemelbaeva. The concept of personality in the work is the result of the author's worldview, position. Personality is the carrier of the author's point of view. The main goal of the scientific work is to consider the entire close unity between the author and the person on the basis of the writer's stories, analyze the features of the creation of images and the cognitive-ideological nature, the individuality of the approach. Although the images in the author's stories are simple working people of various fields, they are educated people of today's time, savvy in the

phenomena of the world. Feeling the mystical power of creation and understanding it, he relies on the beliefs of the people. He believes in the truth of the creator, in his power. It is noted that freedom of belief, morality, and its significance in human life are one of the main characteristics of the writer's heroes. The main direction in his works is rooted in the best examples of World Literature; his stories are distinguished by an unexpected plot development, a rich artistic solution and content, National color. The scientific and practical significance of the work is that it contributes to literary studies in the study of the process of development of modern Kazakh prose, artistic searches and the continuation of traditions. After all, A. Kemelbaeva is a writer who does not repeat others, always brings innovations to Kazakh literature with his fresh searches and stylistic individuality. Especially in his stories, the mythical-mystical character, the detective line, ethnographic scenes, the revived use of traditional examples of oral literature express the author's stylistic individuality, the specifics of the artistic worldview. In the philological analysis of literary texts, biographical, historical-social, structural-descriptive, psychoanalytic methods were used. The results of the research work can be used in special courses of Philology of higher educational institutions, lectures on modern Kazakh literature. The theoretical and practical significance of the results of the work is characterized by the identification of the main place, historical nature and other features of the concept of personality in literary studies in the analysis of a work of art.

Key words. The concept of personality, artistic worldview, artistic reality, author's position.

References

1. Kolobaeva, L.A. *Koncepcialichnosti v tvorchestve M.Gorkogo* [The concept of personality in the work of M.Gorky] Textbooks [Text] / L.A. Kolobaeva. - Moscow University Press, Moscow, 1986. - 54 p.
2. Sultan, N. Features of the concept of "Artistic concept of personality /<https://cyberleninka.ru> " article " osobennosti-ponyatiy...; Babshanova G.N. The artistic concept of personality in the prose of Siberian Tatar writers of the twentieth century: Zankiev Ya.K., Suleymanov B.V. Tobolsk. 2009. 150 p.; Gapon E.S. The artistic concept of personality in the works of V.G. Rasputin 1990-2000's. Armavir, 2001. 167 p.; Gureev V.N. Formation of the artistic concept of man in the late Soviet period // Bulletin of the Voronezh State University. Ser. Philology. Journalism. 2008. No. 1. pp. 31-33; Pavlov Yu.M. The artistic concept of personality in the Russian and Russian-language literature of the twentieth century: abstract. ...Dr. Philol.. M.: IMLI RAS, 2004. 374 p.; Panesh U.M. Typological connections and the formation of artistic and aesthetic unity of the Adyghe literatures. Maikop: Adyg. kn. publishing house, 1990. 285 p.; Urmanov A.V. The poetics of Alexander Solzhenitsyn's prose. M.: Prometheus, 2000. 231 p.; Khuazheva N.H. The artistic concept of personality in the prose of Asker Yevtykh: abstract. ... candidate of Philological Sciences. Maykop, 1999.
3. Kemelbaeva, A. Tilenshi, zarzhakprozasymakty unatpaimyn [I don't like Tilenshi, zarzhak prozasymak] [electronic resource] Access mode: <http://madeniportal.kz/article/4337> Review date: 15.06.24
4. Kemelbaeva, A. Tyrnak (angime) [Nail (story)] [Electronic resource] Access mode: <http://www.madeniportal.kz/article/7422> Review date: 15.06.24
5. Kemelbaeva, A. Zhazushy izgiliktin iesi boluy tiis [The Writer must be the owner of virtue] [Electronic resource] Access mode: <http://www.madeniportal.kz/article/4737> Review date: 15.06.24
6. Nurgali, R. *Soz onerinin estetikasy* [Aesthetics of the art of the word]. Monograph [Text] / R. Nurgali. - Astana: Elorda, 2003 - 424 p.
7. Kemelbaeva, A. Shashty (angime) [The Hair (Story)] [electronic resource] Access mode: <http://www.madeniportal.kz/article/4738> Review date: 15.06.24

8. Khalizev, V.E. Teoriya literatury [Theory of literature]: Textbook [Text] / V.E. Khalizev – 4th ed. ispr. and additional. Moscow: Higher School, 2004. – 405 p.
9. Kemelbaeva, A. Tobolgysay. Povest zhane angimeler [Tobolgysay. Narrative and stories] [Text] / A. Kemelbaeva. Astana: Elorda, 2001. – 120 p.
10. Seilova, A. Kuska ainalgan kyz [The girl who became a bird]. Egemen Kazakhstan, 24 November, 2020
11. Kemelbaeva, A. Kiyada [On the cliff]. Kazak adabiet, 8 October - 2004.
12. Dadebayev, Zh. Korkem shygarma zhane onyn negizderi [The work of art and its foundations]. Literary theory: versification. Book I. –Astana. Foliant, 2013. - 416 p.
13. Khuazheva, N.H. Hudozhestvennaya koncepcia lichnosti v proze Askera Evtyha [The artistic concept of personality in the prose of Asker Yevtykh]. abstract. dis. ... Candidate of Philology sciences. Maykop, 1999.

Мақалаға сілтеме: Сәменқызы, Ұ. Жазушы А.Кемелбаева әңгімелеріндегі тұлға концепциясы [Мәтін] / Ұ. Сәменқызы, Р.Тұрысбек // Dulary University Хабаршысы. – 2024. - №3. – Б. 22-34.
<https://doi.org/10.55956/VLYJ9401>

Б.Ш.Баешова

Филология ғылымдарының кандидаты., доцент
 Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
 Түркістан, Қазақстан
 balziya.bayeshova@ayu.edu.kz

ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ТӨРТТАҒАН ЖАНРЫ

Аңдатпа. Қазақ поэзиясының қай жанрын алмайық, халықтық тұрмыс-салт, әдет-ғұрып, мәдениет пен философия тұрғысын сөз етеді. Әсіресе, көне жанр қатарынан табылатын төрттағанның орны дараланып тұрады. Зерттеу еңбегімізде сол төрттік (төрттаған) жанры сөз болады.

Мақалада қазақ әдебиетіндегі төрттік (төрттаған) жырлаған ақындардың шығармашылығы туралы қарастырылған. Төрттаған жанры туралы бірқатар ғалымдардың пікірлері ұсынылады. Қазақ ақындарының лирикалық, философиялық шумақтары зерттелген. Көтеш, Шал, Қобылан, Сүйінбай, Абыл, Жаяу Мұса, Құлынишақ сынды ақындардың шумақтары әр қырынан талданған. Аталған ақындардың өмір, әлеуметтік теңдік, ұрпақ тәрбиесі, жастық пен қарттық туралы жырлаған шумақтары кезінде өз аудиториясына айтарлықтай әсер еткені белгілі.

Қазақтың би-шешендері мен жырауларының арасында дәстүрлі түрде жырланған төрттағанның тақырыптық аясы орасан. Замана үні мен келбетін жырға қосқан ақындар төрт жолдық өлеңнің сипатын одан сайын ерекшелендірді. Осы ерекшеліктер зерттеу еңбекте сөз болады. Ендігі біздің алға қойған өзекті мәселеміз де сол ақындардың қаламынан туған шығармашылығын зерттеп, зерделеу болмақ.

Тірек сөздер: Төрттаған, әдебиет, ақын, жырау, поэзия, лирика, философия.

Кіріспе. Қазақ әдебиетіндегі төрттаған жанрының қалыптасуы екі негізде жүзеге асты дей аламыз. Біріншісі, қазақ әдебиетінің өз ішінде пайда болған тума төрттағандар (қара өлең) арқылы, келесісі аударма (Шығыс шайырлары) арқылы қалыптасқан рубаилардың әдебиетімізге енуі.

Бірқатар зерттеу еңбектерінен байқағанымыздай, парсыларда рубаи саналатын төрттаған жанры қазақтың тума қара өлеңі. Осы тұста зерттеуші, ғалым Ислам Жеменейдің мына пікірін айтпай кетпеске болмас: «Рубаи пішінінің түркілердің ежелгі төрт таған өлеңдерінің негізінде пайда болғанын ескере отырып, жаңаша зерттеулерге жол ашсақ жөн болар еді...» [1]. Ғалымның пікірі зерттеуімізді беки түспек. Мақаламызда төрттаған

жанрының қазақтың сайын даласында, яки төл әдебиетімізде жырлануы жайында сөз етпекпіз.

Еліміздегі төрттағанның жырлануы төл әдебиетімізде ұлттық сипатта дамыды деуге болады. Талай тарихи кезеңдерді бастан кешірген қазақ халқы небір қиындықтарды бастан өткерсе де әдебиетін, мәдениетін, рухани-қазынасын жоғалтқан емес. Әсіресе, төл әдебиетіміздегі жауһар жырлары ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып бүгінгі күнге дейін жетіп отыр.

Қазақ хандығы (XV-XVIIIғ) тұсындағы әдебиетте әдеби мұраларымыз ұлттық, қазақи сипат алып, төрттаған жырлар қара өлең формасында жырланған еді. Бұл тұста абыздардан өріс алған жыраулық әдебиет үлгілері ұлттық сипатта

жырланғаны белгілі. Қазақтың суырып салма ақындар арасында әсіресе, Көтеш пен Шал ақын өз туындыларында қара өлеңді өте көп қолданған еді. Үзіліссіз жалғасын тауып келе жатқан аталмыш жанрды жырлап көрмеген ақын жоқтың қасы. Сондықтан, төл әдебиетіміздегі төрттаған жанрында жыр толғаған ақындарды әлі де анықтау келешектің еншісінде.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Жұмысты зерттеу барысында төрттаған жанрының шығу тегін, даму барысын толыққанды қарастырдық. Бастау көзін сонау Алып Ер Тоңа жырынан бастау алатын төрттағанды қазақ поэзиясында қара өлеңмен жалғасын тапқан деген тұжырымға келдік. Қазақтың би-шешендерінің жырларын, ақындардың айтыстары да зерттеу көзіне айналды. Сонымен қатар, парсы әдебиетін де зерттеу нысанына алдық. Көне түркі халқының жыр-дастандарын қара өлеңмен салыстырып, түбі бір жанр екеніне назар аудардық. Зерттеу барысында белгілі ғалымдар М.Мағауиннің, Ө.Күмісбаевтың, И.Жеменейдің көптеген еңбектері қарастырылды. Мақалада зерттеу нысанына алынған ақындардың шығармашылығы жан-жақты қарастырылды.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Бір ғана шешім, тобықтай түйінмен орасан мән, мағына беретін бұл өлең түрі кез-келген ақынның жанына азық екені анық. Философиясы мен лирикасы қосыла өрілген өлеңді жырлаған ақындар есімі сонау ерте ғасырларда-ақ әдебиет сахнасында бой көрсете бастағаны белгілі. Қазақ хандығы тұсындағы әдебиетіміздің (XV-XVIII ғ.ғ.) төрттаған жырлаушылары дегенде, өз заманында елді аузына қарата білген, парасатты шешім айтып, талай сөзге тоқтам бере білген Көтеш Райымбекұлы (1718-1798 ж.ж.), Шал Құлекеұлы (1748-

1819 ж.ж.), Қобылан Бөрібайұлы (1760-1840 ж.ж.), Абыл (1777-1864 ж.ж.) жырауды, отаршылдық дәуіріндегі (XVIII-XIX ғ.ғ.) әдебиеттің төрттаған толғаушылары Сүйінбай Аронұлы (1815-1898 ж.ж.), Жаяу Мұса Байжанұлы (1838 – 1929 ж.ж.), Құлыншақ Кемелұлы (1831-1892 ж.ж.) сынды ақындар легін айтпай кетпеске болмас. Әр түрлі кезеңде өмір сүрсе де, қазақ топырағында ғұмыр кешкен осы ақындардың қаламынан өз шағында керемет дастан-жырлармен қатар төрттағандар да туған.

Төл әдебиетімізде небір өткір тілді шешендер, айыр тілді, суырып-салма ақындар ғұмыр кешкен. Бізге жеткені бар, жетпегені бар, дегенмен қазақтың төл әдебиетінде төрттаған жырлаушыларды Көтеш ақыннан бастауды жөн көрдік. Көтеш (1718-1798 ж.ж.) ақынның суырып салмалығында дау жоқ. Сондай қасиеттерді бойына жинаған Көтеш ақынның жырлары да – мінсіз жауһар шумақтар. Көтеш ақынды зерттеуші М. Мағауин оны «кез келген нәрсені өлеңге айналдыра алатын ақын және күй талғамайтын жүйрік» деп бағалайды. «Көтеш – импровизатор. Халқымыздың әдеби мұралары жайында құнды еңбектер қалдырған А.Е. Алекторов өзінің бір мақаласында импровизаторлар жайында айта келіп, олардың ақындық қуатына, өлең шығарғыштық қабілетіне таңырқайды. Қазақ ақындары кез-келген тақырыпқа, ешқандай алдын-ала дайындықсыз, табан аузында өлең шығарып айта береді дейді ол» [2, 101 б.]. Ақын төрттағандарының желісі көбіне-көп кәріліктің төңірегінде жырланған. Жырларында сартап сағыныш, жастық шақты аңсау сарыны байқалады.

*Кәрілік, жылы-жұмсақ ас жарай ма,
Қазы, қарта, жал, жая, бас жарай ма?
Кәрілік, мұның бәрін жақтырмайсың,
Үйген топырақ, қалаған тас жарай ма!*

Жырда кәріліктің мағынасыздығы, мәнсіздігі айшық тапқан. Өмірінің барлық кезеңдерін тек кедейлік пен жоқшылық тауқыметін тартып өткізген Көтеш ақын жырларының дені пессимизмге құрылған. Пессимизм сарыны барлық ақын-жыраулардың жырында көрініс тауып отырғандығы белгілі. Көтештің қолда бар өлең, нақылдарының көпшілігі қара өлең үлгісімен жазылған.

«Көтеш өлеңдеріндегі зілді ирония, ащы юмор ол кісінің өмірден көп тақит көргендігін баяндайды. Әйтсе де айтайын дегенін әрдайым қысқа сөздермен бекітіп, әлденені іркіп қалған секілді боп көрінеді...» [3, 10 б.], деп зерттеуші Ө. Күмісбаев дәлелдейді.

Бұқараның сөзін сөйлейтін ақындардың шығармашылығының негізгі өзегі – бай-манаптарды, би-болыстарды, яки билік басындағы шенеуніктерді мінеп – шенеу, халықты сауатты өмірге, ағартушылыққа, өнер мен ғылымға, талмай еңбек етуге шақыру, үстем таптың қанаушылық әрекеттерін жирендіре жырлау. Сол кездегі саяси ортаны ғана тілге тиек етпеген ақындардың шумақтарынан отбасындағы тәрбие-тәлім негіздері де айшықталып жататын. Мәселен, Шал ақынның (1748-1818 ж.ж.) әрбір шумағы жастар тәрбиесіне негізделіп тұрады.

*Мекке менен Медине жолдың ұшы,
Алыс сапар дейді зой барған кісі.
Ата менен анаңды құрметтесең,
Мекке болып табылар үйдің іші, -*

деп келетін төрттағанында ата-анаға деген құрметтен биігі жоқ, оларға жасаған жақсылық Меккеге барумен тең дегенге саяды. Ақын жырларының дені халықтың тұтқасы болар болашақ жастардың тәрбиесі, сондай-ақ, сол балаларды дүниеге әкелер аналарға, қыз-келіншектерге кеңес болып келеді.

*Ерімнің бір тұрманы үзеңгісі,
Қыз он бесте келеді түзелгісі.
«Аяғын көр, асын іш» деген сөз бар,
«Шешесін көр, қызын ал» –*

сол белгісі, -дей келе, өз шумақтарын нақыл сөздермен әрлейді, аз ғана сөзбен зор мағына беріп тұрған бұл шумақтың да астарында үлкен пәлсәпалық ой барын тұспалдатады. Ақын кей төрттағандарын ақылға, тәрбиеге негіздесе, кейбірінде реніш, наласын да аңғартатын кездер кездеседі. «Шалдың бізге жеткен шығармаларының дені-импровизациямен, экспромтпен айтылған өлеңдер. Бұл тұрғыдан алғанда Шал-ақын, ақын болғанда қазақ ұғымындағы ақын. Қазақтың бұрынғы өткен барлық импровизаторлары сияқты Шалға да өлеңмен, я қарасөзбен сөйлеу бір қисап болғанға ұқсайды. Мәселен, Шал бір үйге келсе, үй иесі әйел сабын қайнатып жатыр екен, кәрі ақынды елей қоймайды. Сонда сақалын сыйламағанға кейіген Шал табанда:

*Сабының сақар болсын дені, келін,
Көрмедің шыбын құрлы мені, келін.
Жұрт сыйлаған басымды күлге теңеп,
Жаярмын талай жерге сені, келін» [2,
110 б.], деген екен.*

Ақын кейде дана, кейде бала. Бірде көңілі шалқар, енді бірде жауар бұлттай жабырқау. Себебі, оның жүрегі қашан да сезім отына маздап тұрады емес пе?! Жасы келген ақын жүрегі қашан да жастықты аңсап, кәрілікке қадам жасағысы келмей тұрады. Бұл – заңдылық. Мәңгі жастықты көксеу элементтері Шал шумақтарында да кездеседі.

*Шалыңның екі көзі жайнап жатыр,
Кеудемде нәпсі шіркін қайнап жатыр.
Байлаулы арқаным жоқ, қазығым жоқ,*

Қайтейін, кәрілік шіркін байлап жатыр,-

деп жырлап өткен Шал ақын шумақтары бүгінде өз бағасын алды.

Зерттеу еңбекте сөз болып отырған Көтеш пен Шал қазақ поэзиясында қатар өмір сүрген ақындар санатына жатады. Екі ақынның толыққанды өмірі туралы дәл пікірлер жоқ. Әйтсе де, халық арасында екі ақын туралы сан-алуан әңгімелер бар. Бізге дейін жеткен еңбектерінің де саны беймәлім, тек бірқатар жыр шумақтары белгілі. «Көтеш ақыннан қалған жыр-жолдар там-тұм ғана дерлік, ал Шалдан мың қаралы өлең жолдары қалғаны анық» [3] екенін ғалым Өтеген Күмісбаев өз еңбектерінде дәлелдей түседі. Аты аталған екі ақын да төрттаған жырлағанын ғалым мынадай пікірмен растайды: «Хан мен діннен келетін пайда аз екенін Көтеш те, Шал да әуел бастан ұққан сияқты. Кейде қораштау көрінетін Көтештің төрттағандарын Шалдың шымыр да шырайлы жолдары толықтыра түседі» [3, 10 б.].

Демек, төл әдебиетіміздің кезеңі саналатын XV ғасырдан бастап жыраулар поэзиясы өркендесе, осы тұста атадан жалғасып келе жатқан түрік төрттігі қара өлең сипатында жырланған деуге келеді. «Ал, Көтеш болса, нағыз ақпа ақындарға тән қасиеттермен танылып, сол ақындар поэзиясы үлгілерін ұстанған, қара өлең, қайым өлең жанр түрлерін байытқан» [4, 347 б.]. Қазақтың көне қара өлеңін жандандырып, гүлдендіріп жырлаған сол кезеңнің жыраулары Көтеш пен Шал ақынның төрттағандарынан замана лебі есіп тұрды.

«Көтеш те, Шал да әншейін жай көзге іліне бермейтін тақырыптан таудай нәрсе түйіндеп әкетеді. Өз ғасырының бояу, үн, қасиетін бойына сіңірген көшпенділер өкілдерінің поэзиясы таза,

табиғи рухта жасалынған. Мұндай поэзия көбікке, көтерме әсіре қызыл сөзге үйір бола алмайды. Қолға ұстатқандай қызықты, көрнекті етіп беріледі» [3, 10 б.]. Өз ғасырының жоқтаушысына айнала білген Көтеш пен Шал төрттағандарынан ғибраттық үлгі болар өнегелі тәрбиені аңғаруға болады. Әсіресе, жастар арасындағы кертартпа мінездерді шеңеп, ізгі қасиеттерге жол сілтейді.

Көтеш, Шал есімдерінен кейін төрттаған жырлау үрдісіне өзіндік үлес қосқан ақындардың қатарында Қобылан Бөрібайұлын (1760-1840 ж.ж.) көре аламыз. Ақын шығармасына қайым өлеңнің табиғатындағы қарапайымдылық пен ойын-күлкі, әзіл-қалжыңға тән сипат, ауызекі айтыс пен жаттап алып, әнмен айтуға жеңіл де ыңғайлылық тәрізді қасиеттер толық үндесіп, толымды үйлесім табады. Қобылан жыраудың көп шумақтары қайшылықтар мен ащы шындықты бейнелеу үшін де әжептеуір қызмет еткендігі аңғарылады.

Жыраудың бірнеше шумақтарында тап теңдігі, бай мен кедей арасындағы қырғиқабақ күрес, кәрілік пен жастық шақ арасындағы диалог кең көрініс тапқан. Жоқшылық пен кәріліктің меңдеп, қатар келгендегі келеңсіз кездерді де қаламмен әдемі кестелеген. Мәселен:

*Кедейлік, жас кезімде келмеп едің,
Жеңем деп мені жаста сенбеп едің?
Сексенге кеп, селкілдеп отырғанда,
Кәрілікпен қосылып мені жеңдің [5, 141 б.].*

Төрттаған жырлау – ойын-той, әзіл-оспақтың төңірегінен ұзамай, әлеуметтік жағдайларды сөз ету дәрежесінен аса алмау деген ұғымнан алыс болған жөн. Өмір тіршіліктегі ой тұжырымдарды философиялық тұрғыдан жырлау, үлкен мағыналы, аталы байламдар айту –

төрттаған анықтамасына ғана тән. Қобылан Бөрібайұлының қаламынан қос шумақты төрттағандар да туған. Осы тұрғысында зерттеуші Ислам Жеменей былайша пікір айтады: «Төрттік форманы қазақ жыры бөтенсімей қабылдап, ауыз әдебиетінен жазба әдебиетіне дейін жалғастырды. Мәселен, Қобылан Бөрібайұлының (1760-1840 ж.ж.) жырларында қосарланған төрттаған «Кедейлік жас кезімде келмеп едің» [5, 141 б.] деп басталатын жырынан көрінеді...» [1, 173 б.]. Қобылан жыраудың бұл төрттағанынан өзге «Қара тісті қақ жарған қайран тісім», «Кедейлік мұнша неге болдың қиын», «Ат арыды, тон тозды», «Баланың ең тәттісі кенжесі екен», «Дәмді тамақ қартайсаң берер қуат» [5, 141 б.] сынды төрттағандары үлкен ой, астарлы мәнмен жазылған жырлар. «Қара тасты қақ жарған қайран тілім» [5] деген төрттағанында ақын «Етігімнің өкшесі қисайып жүр» деген керемет жолды келтірген. Ақын аяғына киген етігін меңзеп тұрған жоқ, өміртіршіліктегі жолынын болмағанын, қиыншылық атаулыдан арыла алмай жүргендігін меңзейді. Қандай ұтқыр ой, ұтымды теңеу десеңізші?! Ақын жырларының барлығы да үлкен астарға негізделіп жазылған. Философиялық мән мен мағынаға тұнып тұр. Жыраулық, ақындық өнерді қатар жалғастырған Қобылан есімі ауыздан-ауызға таралған ғибратты терме айтқан ірі өкілдердің бірі болып әдебиет тарихында сақталады.

Жастық шақ, махаббат, сезім тақырыптары барша ақынның шығармаларына түр, мазмұн, реңк берері даусыз. Өз заманында Абыл ақын Өтембетұлы (1777-1864 ж.ж.) да Шал секілді жастық дәуренімен қош айтысқысы келмейтінін, қатарластарына қарағанда әлі де аяғымен тік жүріп жүргендігін өз шумақтарымен айғақтатқан:

*Сексеннің біз де келдік жетеуіне,
Жаманның ергенім жоқ жетегіне.
Біз байғұс қалтақ – құлтақ етіп келдік,
Біздей шал жатып қалды төсегіне.*

«Ақын толғауларының тілі - өткір, шешен. Ол өмірдің өткіншілігін ескертіп, байсалды ой түйеді» [4, 390 б.].

Ақын өлеңдерінде адамгершілік, ізгілікке шақыру насихаттары жиі ұшырасады. Өз заманының нағыз шешені, жүйрігі болғаны жырларынан аңғарылады.

XIX ғасырдың ақиық ақыны Сүйінбай Аронұлының (1815-1898 ж.ж.) поэзиясы толғау, нақыл сөздер, сын-сықақтар мен айтыстарға бай. Әлеуметтік, қоғамдық қайшылықтарды қаламымен түйрей жырлаған ақынның жыр мұрағатында бір шумақтық жырларды кездестіруге болады. Бірқатары белгілі бір адамдарға арналса, кейбірі өмірдің күнделікті тіршілік көзіне бағытталған.

*Бай болсаң қадірлісің ағайынға,
Жоқ болсаң жолатпайды маңайына.
Жігіттер, терің төгіп, мал жинағын,
Мал оңа тіршілікте талайыңа [6,37 б.],*

деген жолдар өмірлік ескірмейтін ақылдар. Замана ізінен бір елі қалмайтын кедейшіліктің тауқыметін сөз етеді. Жігіттерге еңбек етуді насихаттайды.

Адамзаттың қасиеттерін таразылау ертедегі жыраулар поэзиясынан бері келе жатқан үрдіс. Сүйінбай ақынның төрттіктерінде де осы тақырып қозғалады:

*Қаргадан қарға туар қаңқылдаған,
Жаманнан жақсы туар жарқылдаған.
Дегендер мен жақсымын толып жатыр,
Пайдасы өз басынан артылмаған [6],*

деп келетін жолдарды біздің заманымыздың термешілері жырға қосып жүр. Өз заманының кертартпа

тұстарын: «Насыбай жарасады шақшалыға, Болыстық оңай болды ақшалыға» [6], деп түйрей жырлайды. Бұл жолдар осы замандағы жемқорлық тақырыбымен үндес келеді.

Ақын – заманының жаршысы. Ақиқатын айтып «әлдекімдерге» жақпай жататын кездері де жиі болады. Сүйінбайдың «Даукестерге» атты төрттағаны былайша өрбиді:

*Албан, Дулат – ағайын, оңбадың зой,
Бірігіп, бір өзенге қонбадың зой.
Ұялас ит таласып, табысады,
Қырбас, Жайнақ, соғұрлым болмадың зой*
[6].

Мұндағы жолдар қазақтың «алтау ала болса – ауыздағы кетеді» деген қағидалы сөзін меңзеп тұрғандай. Ұялас иттердің таласса да табысатынын меңзей жырлағаны әсерлі шыққан. Ақын Сүйінбайдың осы тектес төрттіктері баршылық. Басым бөлігі сарказм сарынында жырланған шумақтар.

Азаттық пен теңдікті жырға қосып, адалдық пен әділеттілікті ту еткен Жаяу Мұсаның (1838 – 1929 ж.ж.) қаламынан да аз шығарма туған жоқ. Жаяу Мұса «әрдайым халықтық-бұқарашылдық бағытты берік ұстайды, өмір бойы үстем тап өкілдерімен күресе отырып, сол замандағы қазақ ауылының шындығын батыл суреттейді» [7, 70 б.]. Сондай-ақ, қазақ музыкасының мазмұны мен түріне, орындаушылық өнеріне көптеген жаңалықтар енгізеді. Оның қаламына мәңгі тақырып-махаббат та тиек болған. «Ләйлім» деп аталып жарияланған төрттағаны ақынды лирик ретінде танытады.

*Ақ көйлек, асыл беишент белін қысқан,
Бір қыздың даусы шықты
Күншығыстан.
Қоян жон, құмырсқа бел қарағым - ай,
Жігіттің арманы жоқ сені құшқан,-*

деп кейіпкер бейнесін нәзік штрихтармен суреттеген. Лирик ақынның «Сұрша қыз», «Сәулем қыздар» сынды жырлары да жырсуіер қауымның көз қуанышы екені даусыз.

Жаяу Мұса секілді суреткер ақын қатарына Құлыншақ Кемелұлын да (1840-1911 ж.ж.) қоссақ қателеспеген болар едік. «Көркемсөзге қабілеттілігімен ел аузына ерте ілінген, ақындық, импровизаторлық өнерімен жиын тойларда сан рет сөз сайысына түскен» [7, 75 б.]. Құлыншақ ақынның «Шырын-Шекер» дастанынан бастау алған шығармашылығы шағын шумақтарға дейін ұласқан еді. Ақын төрттағандарының дені философиялық негізге құрылған.

*Адамзат келер – кетер, жүзге келер,
Бәрібір, үйде өлсең де, түзге көмер.
Қайыр – қош, аман боп тұр, қайран
елім,
Ағайын енді қайда бізге келер [8],-*

деп өмір керуенінің бәрібір бір межелі жерге келіп тірелетінін тілге тиек етсе, мына жолдарда көзді шелдетер дәулет туралы, оның пайдасынан зияны басым екендігін жырлайды.

*Керілген етек жақсы керме қастан,
Шөп шығар, жаңбыр жауса, қара
тастан.
Дәулетке ерге біткен едіреңдеп,
Көзіңе көрінбейді жер мен аспан [8].*

Ақын бойындағы психологиялық сезімнің бай екендігі шумақтарынан - ақ көрініс тауып отырады. Ол алдындағы адамының қандай көңіл-күйде, не ойлап отырғандығын, алда қандай құбылыстар болатындығын бет-жүзіне, қимыл-әрекетіне қарап отырып-ақ сезетін қасиетке ие. Ондай қасиет психологияның ең бір қажетті элементі ішкі сезімнің сергектігін аңғартатын құбылыс. Бұл қасиет кез-келген жанда

кездесе бермесе керек, тек таланты мен асқақ сезімі бар адамдар да ғана болады. Міне, ақын осындай дара қасиетке ие еді.

*Ауылдан шыққан күні Көлбай қондым,
Қондырмаймын десе де, болмай қондым.
Ат жемін қонақ ед деп бермеген соң,
Тақыр жерге иірген қойдай болдым [8] -*

дей келе Көлбай сараңның мінезін шенеп жырға қосады. Мінез сомдауға шебер Құлыншақ ақын жырларынан тез шешімге келер өжет мінезді аңғару қиын емес. Романтикадан реализмге жақын қаламгер қаламынан кесімді шумақтар да бой көрсетеді.

*Сен едің Рысқұлбек бұлғақтаған,
Көргенше болдым гашиық шырақтаған.
Құсындай ителгінің теуіп өткен,
Бар екен бір мінездің шұнақтаған [8].

*Ішпеймін қымызыңды, шөлдесем де,
Өзіңді білуші едім, көрмесем де.
Қазақтың алыспаған еншісі бар,
Ештеме алып, ештеме бермесем де [8]*

деп жырлаған Құлыншақ ақын қашан да ащы болса да ақиқатты тіліне тиек ете білген жан.

Қорытынды. Төрттаған жанры неше буынмен жырланбасын айтылар ойын бойында сақтайды. Адамдық қасиет, өмірге құштарлық, заманауи тақырыптар төңірегінде сөз қозғайды.

Ауқымды әлеуметтік мәселелер сөз болса да, жанрдың буындық өлшемі мазмұнына нұқсан келтіре алмайды. Қайта тақырыптық ерекшелігіне қарай нақыштала түседі.

Қазақ поэзиясында өзіндік орнымен дараланатын төрттаған жанры 7-8 және 11 буынмен, сондай-ақ әдебиетіміздегі барлық ұйқаспен жырлана береді. Көркемдегіш құралдарға бай, тақырыптық жағынан кең шеңберде сөз болады. Философиялық, лирикалық, сопылық сарында жырланатын төрттағандар ішінара тағы да бірнеше тақырыптарды қамтиды.

Қысқасы төрттағандардан барлық қажетті элементтерді кездестіруге болады. Бір ғана шумақпен үлкен ой берер жанрдың поэзия айдынында алар орны да ерекше. Ақын қай заманда да халық мұңдасы, жанашыры болып келген. Қай ақынның шығармасын алмайық, ел үні, замана даусы жатады. Қазақ төрттағандарының ерекшелігі сол – ел мүддесін, рухани байлықтың негізгі көзін дөп баса жырланады. Төрттаған басқа жанрлар секілді жалғасын қажет етпесе де дара тұрып талай сырды ашады, тереңде жатқан жауһарды теңіз бетіне шығарады. Төрт аяғын тең басқан төрттаған қазақ поэзиясының ең көрікті де нақышты жанрларының қатарында.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жеменей, И. «Мұхаммед Хайдар Дулат (1499-1551) тарихшы-қаламгер» [Мәтін] / И.Жеменей. - Алматы: Зерде, 2007.- 352 б.
2. Мағауин, М. Ғасырлар бедері [Мәтін] / М.Мағауин. - Алматы: Жазушы, 1991.- 432 б.
3. Күмісбаев, Ө. Дала поэзиясының тарландары [Мәтін] / Ө.Күмісбаев // Өркен.- 1993.- 10 б.- 20 наурыз.
4. Сүйіншәлиев, Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. [Мәтін] Оқулық / Х. Сүйіншәлиев. - Алматы: Санат, 2006.-904 б.
5. Кенжебаев, Б. Ертедегі әдебиет нұсқалары [Мәтін] / Б.Кенжебаев, Х.Сүйіншәлиев, М.Жолдасбеков, М.Мағауин, Қ.Сыдиқов. - Алматы: Мектеп, 1967.- 208 б.
6. Аронұлы, С. Ақиық. Толғаулар, сын-сықақтар, айтыстар [Мәтін] / С.Аронұлы. - Алматы, Жазушы, 1976.- 140 б.
7. Бес ғасыр жырлайды. 1 том.- Алматы: Жазушы, 1989.-1т.- 384 б.

8. Дүйсенбайұлы, Е. Ғасырлар тоғысындағы қазақ жыры: XIX ғасырдағы және XX ғасырдың басындағы поэзия [Мәтін] / Е.Дүйсенбайұлы. - Алматы: Раритет, 2007.-362 б. – «Алтын қор» кітапханасы.

Материал 07.03.2024 редакцияға түсті.

Б. Ш. Баяшова

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави,
Туркестан, Казахстан*

ЖАНР ЧЕТВЕРКИ В КАЗАХСКОЙ ПОЭЗИИ

Аннотация. Не будем разбираться в жанре казахской поэзии, речь идет о народном быте, обычаях, культуре и философии. В частности, место четверки, являющейся одним из старейших жанров, индивидуализировано. В нашем исследовательском труде речь идет о жанре той четверки (четверки).

В статье в казахской литературе четверка (квадрата с обозначенными диагоналями), предусмотренных о творчестве поэтов воспевали. Ряд ученых представляют мнения о жанре квадрата с обозначенными диагоналями. Изучены лирические, философские строфы казахских поэтов. Көтеш, Шал, Қобылан Суюнбая, Абыл, Жаяу Мусы, проанализированных для каждого, кто Құлыншақ, студентами были подготовлены стихотворения поэтов, таких, как. Данный поэтов, жизни, социального равенства, воспитание подрастающего поколения, в определенной аудитории, студентами были подготовлены стихотворения о молодости и старости, при значительно повлияло воспевали.

Среди казахских би-чеченцев и жырау традиционно воспетая четверка имеет огромный тематический фон. Поэты, включившие в поэму звучание и облик времени, еще больше подчеркнули характер четырехстрочного стихотворения. Об этих особенностях пойдет речь в исследовательском труде. Теперь наша актуальная задача-изучить творчество, рожденное под пером этих поэтов.

Ключевые слова: четверка, литература, поэт, жырау, поэзия, лирика, философия.

B. Sh.Baeshova

Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish university, Turkestan, Kazakhstan

THE GENRE OF QUATRAINS IN KAZAKH POETRY

Abstract. "In particular, the place of the quartet, which is one of the oldest genres, is individualized. In our research work, we will talk about the same genre of quatrains.

The article deals with the work of poets who sang the quatrains in Kazakh literature. The opinions of a number of scientists about the genre of quatrains are presented. Lyrical and philosophical stanzas of Kazakh poets are studied. The poems of such poets as Kokeshe, Shal, Koblan, Suyunbay, Abel, Zha Musa, Kulyunshak were analyzed from different angles. It is known that these poets had a significant impact on their audience during their stanzas about life, social equality, the upbringing of generations, youth and old age.

Among the Kazakh bi-orators and zhyrau, the traditionally sung quatrains have a huge thematic scope. Poets who added the tone and appearance of the times to the song further distinguished the character of the four-line poem. These features will be mentioned in the research work. Now our urgent task will be to study and study the works of these poets.

Key words: Fourtagan, literature, poet, zhyrau, poetry, lyrics, philosophy.

References

1. Zhemenei ,I. «Мұхаммед Һајдар Дулат (1499-1551) тарихшы-қаламгер [Muhammad Haidar Dulat (1499-1551) historian-writer] [text] / I. Zhemenei. - Almaty: Zerde, 2007. - 352 p.
2. Magauin, M. Fasyrlar bederi [Reliefs of centuries] [text] / M. Magauin. - Almaty: writer, 1991. - 432 p.
3. Kumisbayev, U. Dala poeziyasynың tarlandary [Tarlans of Steppe poetry] [text] / U. Kumisbayev // Orken.- 1993. - p.10-March 20.
4. Suyunshaliyev, H. Қазақ әдебиетінің тарихы [History of Kazakh literature] [Text] Textbook / H. Suyunshaliyev. - Almaty: Category, 2006. -904 p.
5. Kenzhebayev, B. Ertedegi әдебиет нұсқалары [Early literary versions] [text] / B. Kenzhebayev, H. Suyunshaliyev, M. Zholdasbekov, M. Magauin, K. Sydikov. - Almaty: School, 1967. - 208 p.
6. Aronovich, S. Tolғаулар, syn-суқақтар, айтстар [Akiik. The truth. Reflections, criticism, arguments] - Almaty, writer, 1976. - 140 p.
7. Bes ғасыр zhyrlajdy [Five centuries sings]. Volume 1.- Almaty: Zhazushy, 1989. - 1Т. - 384 P.
8. Duisenbayuly, E. Fasyrlar toғysyndary қазақ zhyry: XIX ғасырдары және XX ғасырдың basyndary poeziya [Kazakh song at the turn of the century: poetry of the XIX and early XX centuries] [text] / E. Duisenbayuly. - Almaty: Raritet, 2007. -362 P. – Library "Golden fund".

Мақалаға сілтеме: *Баешова, Б.Ш. Қазақ поэзиясындағы төрттаған жанры [Мәтін] / Б.Ш. Баешова // Dulaty University Хабаршысы. – 2024. - №3. – Б. 35-43. <https://doi.org/10.55956/MCRM3845>*

Г.А. Мирзакулова

дінтану магистрі

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

Қазақстан, Талдықорған қ.

mirzakulova.gulnur@mail.ru

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЭМОЦИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫНА МУЗЫКАНЫҢ ӘСЕРІ: ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ ТАЛДАУ

***Аңдатпа:** Музыка бүгінгі таңдағы қоғамның күнделікті өмірінде, әсіресе оқушылар үшін, үлкен рөл ойнайды. Музыка өз-өзін көрсетудің ғана формасы емес, ол сонымен қатар эмоционалдық жағдайға да терең әсер етеді. Осыған байланысты, музыканың жасөспірімдердің эмоционалдық тұрақтылыққа әсері мәселесі өзінің зор өзектілігін көрсетеді. Эмоционалдық тұрақтылық болса, қоғамның өмір сапасына және тұлғалық дамуына өз ықпалын тигізеді. “Қазақстан - 2030” даму стратегиясында халықтың өмір сапасын дамыту, оның ішінде жасөспірімдер мен балалардың жағдайын қалыптастыру мақсаты бекітілген. Сондықтан, бұл мәселенің зерттелуі жасөспірімдердің психикалық әл-ауқатына қатысты музыка сияқты мәдени аспектілердің толығымен әсерін түсініп, кейін тиісті түрде қолдануға мүмкіндік береді. Зерттеудің мақсаты – музыканың оқушылардың эмоционалдық жағдайына әсерін анықтау және анализдеу. Музыканың қай жанрының және қай элементтердің жасөспірімдерге қандай эмоционалды эффектті тигізетінін анықтау.*

***Тірек сөздер:** музыка, оқушылар, эмоция*

Кіріспе. Музыканың адамның эмоцияларына әсері туралы ғылыми психологиялық зерттеулер көп. Г. Б. Қамза және Р.Ж. Базарбекова өзінің «Студенттердің психоэмоциялық жағдайына музыканың әсері» зерттеуінің барысында «Музыкалық графика» әдісін қолданған. Бұл әдістің негізінде музыканы тыңдағандағы сезімдерін сурет салу арқылы визуализациялау жатады [1]. Зерттеуде 3 музыкалық жанрдың әсері қарастырылған: классикалық, заманауи поп және рок музыкасы. Классикалық музыканы

тыңдағанда студенттер сабырлық, рок музыкасында мазасасыздық және поп музыкасында би билегісі келіп қуаныш эмоцияларын көрсеткен. Алайда, поп және рок музыкасының әсерінен студенттерге негізгі тапсырманы орындауға кедергілер туындағаны байқалынды [1]. Музыка темпінің айырмашылықтарында да әртүрлі әсер көрінеді. Баяу музыканы тыңдағанда адамдардың жалпы ауқатының көтерілуі, мазасыздықтың төмендеуі, ал жоғары темптегі музыканың жүйке жүйесінің тоздыру қасиетіне

байланысты, бастапқы уақытта алынған стимулдан көңіл-күйдің көтеріліуіне қарамастан, жалпы түрде адамдардың өнімділіктерінің төмендеуі зерттеу нәтижесінде анықталды [3]. Осыған ұқсас 104 зерттеулердің метаанализінде музыканың стресстің деңгейін азайту қасиеті кортизол гормонының төмендеуі арқылы бар екенін қорытындыланды. Оның үстіне баяу шығармаларды қамтыған зерттеулерде жағымды әсерлер өзін ерекше көрсеткен [4]. Алайда, музыканың жағымсыз әсері де бар. Музыканың ішінде рэп-рок, рэпкор және блэк-метал жанрлары адамдарда жағымсыз эмоцияларды тудырып, комфорт сезімнің төмендетеді, ал блюз және инди-поп адамдардың көңіл-күйін көтере алады. Алайда мұндай ерекшеліктер тек қана музыкалық жанрларға байланысты емес, сонымен қатар адамның өзіне тән қасиеттеріне де байланысты әсер ететіндігі айқындалды [5]. Бұл музыканың әсерін зерттеуіндегі субъективтілік факторының ықпалын ашады. Музыкалық тенденцияларында адамдардың 33%-ы әртүрлі жанрдағы, 18%-ы поп, 14%-ы ауыр рок, 6%-ы классика, 6%-ы шансон және 2%-ы джаз музыкасын тыңдайтындығы анықталды. Адамдардың көбісі музыканың өзін ғана тыңдамайды, оны қоршаған ортадағы кедергілердің әсерінен қорғау мақсатында қолданады [6]. Музыканың әсері музыкотерапия ретінде якуттық спортсмендерде қарқынды дене белсенділігінен кейін қатты психоэмоционалдық қысымды жеңілдететін эффектпен өз пайдасын тигізе алды [7]. Сонымен қатар музыканың жасөспірімдердің психоэмоционалдық ерекшеліктеріне жүргізілген жұмыста классикалық музыканың тыңдалуы мазасыздық деңгейін төмендетіндігі гипотезасы ақиқат болып, мұғаліммен бірге қарым-

қатынас жасағандағы кедергілерді бұзуға көмектесетіндігі дәлелденді [8]. Осыдан музыканың, оның ішінде баяу музыканың [3], оқушылар арасындағы сабаққа дайындық ретіндегі потенциалды қолдану мүмкіндігін көруге болады, өйткені білім алу үдерісіндегі сыртқы факторларға байланысты мазасыздықты азайту [8] оқушылардың жалпы сабаққа концентрациясын көтереді. Осы тақырыпқа жақын музыканың экономикалық шешімдерді қабылдаудағы әсерін зерттеген жұмыста көңілді музыканың концентрацияға кері әсері, ал классикалық музыканың, керісінше, концентрацияны сақтауға көмектесетіндігі және музыканың маңызды сәттерде мінез-құлқымызға әсер ететіндігі эксперимент нәтижесінде расталды [9]. Айтып кеткен зерттеулермен бірге [1,8] классикалық музыканың белгілі бір іспен айналасқандағы қажет ететін эмоционалдық ресурстарға жағымды әсер ететіндігін көруге болады.

Зерттеу шарттары мен әдістері.

Қойылған мақсатқа жету үшін зерттеу осы міндеттерді атқарады:

1. Оқушылардың тыңдайтын музыкалық жанрларды және олардың арасындағы кең таралғын жанрды анықтау.

2. Әртүрлі музыканың оятатын эмоцияларға баға беру.

3. Музыкалық элементтердің (темпа, мелодия) эмоцияларға әсерін анықтау.

Зерттеу жоспары мен сұрақтары: Бұл зерттеу жұмысы музыканың жасөспірімдерге эмоционалдық тұрғыдан әсерін анықтауға бағытталады. Осы мақсатқа жету үшін оқушылардың музыканың қай жанрды тыңдайтыны мен оның әсері зерттеленеді. Зерттеудің нәтижелері оқушылармен сұхбат және сауалнама арқылы алынып, зерттеудің

сұрақтарына қорытынды ретінде жауап беріледі.

Жұмыстың негізгі мақсаты осы сұрақтарға жауап беру:

1. Жасөспірімдер музыканың қай жанрларын тыңдайды?

2. Музыка аспектілерінің және жанрларының оқушылардың эмоционалды жағдайға әсері қандай?

Ақпаратты іздестіру және өңдеу тәсілдері. Жұмыстың барысында практикалық ақпаратты алудағы сауалнама және сұхбат әдістері қолданылды. Әдебиеттерге шолу жасау үшін ғылыми мақалалар, зерттеу жұмыстары, кітаптар, жобалар және ресми сайттан алынған ақпарат қолданылған. Зерттеу нәтижелері SWOT кестесі бойынша талданып, ұсынылды. Зерттеу барсындағы алынған ақпарат арқылы музыканың жан-жақты эмоционалды әсерлері анықталады. Нәтижелер арқылы олардың ықпалына жалпылама баға беріледі.

Зерттеу әдістері. Музыканың жасөспірімдердің эмоционалды жағдайы мен тұрақтылығына әсерін зерттеу үшін Талдықорған қаласының Назарбаев Зияткерлік мектебінің 7-12 сынып оқушыларынан сауалнама мен сұхбат жүргізілді. Сауалнамаға жалпылама 64 респондент қатысты. Респонденттер 13-18 жастағы оқушыларды қамтыды. Сауалнама Google forms онлайн платформасында құрылып, оқушыларға Whatsapp мен Telegram желілері және мектеп электрондық почтасы арқылы өтуге жіберілген болатын.

Зерттеу нәтижелерін талқылау.

10 сұрақтан тұратын сауалнамаға 64 респондент қатысты. Қатысушылардың 43,7% 9-10 сынып оқушылары, 37,5% 11-12 сынып оқушылары және қалған 18,7% 7-8 сынып оқушылары қамтыды. Сауалнаманың нәтижелері бойынша қатысушылардың 67,1%-ы музыканы

жиі, 23,4%-ы кейде және 9,3%-ы сирек тыңдайды. Жанр бойынша ең көп тыңдалатын музыка поп болып анықталынды (42,1%), одан кейін хип-хоп (21,8%), электрондық (14%), рок (11%), классика (4,6%) және басқа (6,2%) жанрлар орналасты. Респонденттердің 70,3%-ы музыканың олардың эмоционалды жағдайына әсер етеді деп, 21,8%-ы , керісінше, әсер етпейді деп санайды, ал қалған 6,2%-ы осы сұраққа нақты жауап бере алмады. «Сіз үшін музыка көбінесе қандай эмоцияны оятады?» деген сұраққа 35,9% тыныштық, 29,6% қуаныш, 17,1% энергия, 10,9% көңіл-күйінің төмендеу сезімдерімен жауап берді. Музыка таңдауындағы ән текстінің маңызы мәселесінде 12,5% өте маңызды, 25% маңызды, 39% қатты маңызды емес және 23,4% маңызды емес деп санайды. Темпке байланысты оқушылардың 34,3%-ы баяу музыканы, 39%-ы орташа темптегі музыканы және 26,5%-ы жоғары темптегі музыканы тыңдауды ұнатады. Мелодия (42,1%) мен ритм (32,8%) музыкадағы көп ұнататын басты музыкалық элементтер болып анықталды, ал қалған бөлігін сөздік мағына (25%) құрады. Музыканы көңіл-күйді көтеру мақсатымен респонденттердің 56,5%-ы тыңдайды, ал 43,5% -ы бұны музыканы тыңдаудағы себеп ретінде деп қарастырмайды. Респонденттердің сабақ оқығандағы музыканы тыңдау туралы сұраққа 62,5%-ы «иә», 37,5%-ы «жоқ» деп жауап берді.

Қорытынды.

Сауалнамаға қатысқан жасөспірім күн сайын бірнеше сағат музыка тыңдайды. Ол поп және хип-хоп жанрларын жақсы көреді. Респондент музыканың кейбір түрлері оның эмоционалды жағдайына әсер етуі мүмкін деп санайды. Мысалы, жігерлі музыканы тыңдағанда ол өзін бақытты және көңілді сезінеді, ал тыныш музыка релаксация мен тыныштық сезімдерін

тудырады. Респондент сонымен қатар оның сүйікті альбомы британдық әнші Адельдің «25» альбомы екенін айтты. Ол альбомды өте ерекше және эмоционалды деп санайды. Адельдің шығармашылығындағы ән сөздерінде адамның өмірлік тәжірибесі мен эмоциясын жақсы сипатталуын биік бағалайды. Респондент мұндай әндер оған өзін және басқа адамдарды жақсы түсінуге көмектеседі деп санайды. Бұл ол үшін стрессті азайтумен бірге, музыканы тыңдаудағы басты себептердің бірі болып табылады. Респонденттің мұндай пікірге келуге 10 жасындағы ата-аналарының ажырасуы ықпал етті. Өміріндегі қиын периодтан өтуге музыка оған көмектесті.

Респондент өзінің эмоционалды жағдайына сәйкес музыканы таңдауға тырысады. Мысалы, ол қайғылы болған кезде, демалуға және тыныштандыруға көмектесетін музыка тыңдайды, ал өзін ашуланған күйде сезінгенде негативті эмоцияларын агрессивті музыка арқылы сыртқа шығара алады. Сонымен қатар музыканың сабақты оқудағы пайдасы туралы әсері бар екендігімен келіседі. ББЖБ және ТЖБ жұмыстарына дайындалу кезінде музыка арқылы мазасыздықты төмендетіп, керекті сабақ материалдарын қайталауға және қорытындылауға бар назарын аударып, тиімді күйге келуге көмектеседі деп санайды.

Әдебиеттер тізімі

1. Қамза, Г.Б., Базарбекова, Р.Ж. Студенттердің психоэмоциялық жағдайына музыканың әсері [Электрондық ресурс] / Кіру режимі: <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz/index.php/1-psy/article/view/1833/1006> Қаралған күні: 25.03.2024
2. Овсянкина Г.П. Современные методы исследования в области педагогики музыкального образования [Текст] / Г.П. Овсянкина. 2018.
3. Благинин, А.А., Смольянинова С.В., Синельников С.Н.. Музыкальное кондиционирование как метод коррекции психических состояний операторов. [Электронный ресурс] / Кіру режимі: <https://cyberleninka.ru/article/n/muzykalnoe-konditsionirovanie-kak-metod-korreksii-psiicheskikh-sostoyaniy-operatorov/viewer> Қаралған күні: 25.03.2024
4. de Witte, M., Spruit, A., van Hooren, S., Moonen, X., & Stams, G-J. (2020). Effects of music interventions on stress-related outcomes: A systematic review and two meta-analyses. *Health Psychology Review*, 14(2), 294-324. https://pure.uva.nl/ws/files/58927620/Effects_of_music_interventions_on_stress_related_outcomes_a_systematic_review_and_two_meta_analyses.pdf
5. Рязанов, И.Б., Кайгородова, Н.З. Влияние музыки разных стилей на психоэмоциональное состояние слушателей юношеского возраста в контексте их индивидуальных особенностей [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://bppsru.ru/article/view/13602/11401> Дата обращения: 25.03.2024
6. Ганкович, А. Ю., Дубиковская, Т. В. Влияние музыки на психоэмоциональное состояние человека [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://rep.bntu.by/bitstream/handle/data/85213/153-154.pdf?sequence=1> Дата обращения: 25.03.2024
7. Прокопьев, В.Е. Влияние музыки на психоэмоциональное состояние спортсменов Якутии [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://os-russia.com/SBORNIKI/KON-27.pdf#page=136> Дата обращения: 25.03.2024
8. Саргсян, Н., Берберян, А.С. Влияние музыки на психоэмоциональные особенности подростка. (73-766) [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://science.rau.am/uploads/documents/1623176712.pdf#page=73> Дата обращения: 25.03.2024
9. Царюк, П.Р., Шилинский, И.С. Влияние музыки на принятие экономических решений [Электронный ресурс] Режим доступа:

Мақала редакцияға 23.04.24. түсті

Г. А. Мирзакулова

Жетысуский университет имени И. Жансугурова, Талдыкорган, Казахстан

ВЛИЯНИЕ МУЗЫКИ НА ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ СОСТОЯНИЕ УЧАЩИХСЯ: СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация: Музыка играет огромную роль в повседневной жизни современного общества, особенно для школьников. Музыка – это не только форма самовыражения, она также оказывает глубокое влияние на эмоциональное состояние. В этой связи проблема влияния музыки на эмоциональную устойчивость подростков показывает свою огромную актуальность. Эмоциональная стабильность оказывает влияние на качество жизни и личностное развитие общества. В стратегии развития "Казахстан-2030" закреплена цель развития качества жизни населения, в том числе формирования положения подростков и детей. Следовательно, изучение этой проблемы позволяет нам понять и впоследствии соответствующим образом применить полное влияние культурных аспектов, таких как музыка, на психическое благополучие подростков. Цель исследования – выявить и проанализировать влияние музыки на эмоциональное состояние учащихся. Определение того, какой жанр музыки и какие элементы вызывают у подростков какой эмоциональный эффект.

Ключевые слова: музыка, ученики, эмоции.

G. A. Mirzakulova - Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan

THE INFLUENCE OF MUSIC ON THE EMOTIONAL STATE OF STUDENTS: SOCIOLOGICAL ANALYSIS

Abstract: Music plays a huge role in the everyday life of today's society, especially for schoolchildren. Music is not only a form of self-expression, it also has a profound effect on the emotional state. In this regard, the problem of the influence of music on the emotional stability of adolescents shows its great relevance. If there is emotional stability, then society has its own impact on the quality of life and personal development. The development strategy "Kazakhstan-2030" enshrines the goal of developing the quality of life of the population, including the formation of the condition of adolescents and children. Therefore, the study of this issue makes it possible to understand the full impact of cultural aspects such as music on the mental well-being of adolescents and then apply them appropriately. The purpose of the study is to identify and analyze the influence of music on the emotional state of students. Determining which genre of music and which elements have the most emotional effect on adolescents.

Key words: music, students, emotion.

References

1. Kamza, G.B., Bazarbekova, R.Zh. Studentterдің psihoemociyalyқ zhardajyna muzykanуң әseri [The influence of music on the psychoemotional state of students] [electronic resource] / access mode: <https://bulletin-psyloc.kaznu.kz/index.php/1-psy/article/view/1833/1006> review date: 25.03.2024
2. Ovsyankina G.P. Sovremennye metody issledovaniya v oblasti pedagogiki muzykal'nogo obrazovaniya [Modern research methods in the field of pedagogy of music education] [Text] / G.P. Ovsyankina. 2018.
3. Blaginin, A.A., Smolyaninova S.V., Sinelnikov S.N. Muzykal'noe kondicionirovanie kak metod korrekcii psihicheskikh sostoyanij operatorov [Musical conditioning as a method of correction of mental states of operators]. [Electronic resource] / Kiru mode: <https://cyberleninka.ru/article/n/muzykalnoe-konditsionirovanie-kak-metod-korrektsii-psihicheskikh-sostoyanij-operatorov/viewer> Karalgan kuni: 03/25/2024
4. de Witte, M., Spruit, A., van Hooren, S., Moonen, X., &Stams, G-J. (2020). Effects of music interventions on stress-related outcomes: A systematic review and two meta-analyses. *Health Psychology Review*, 14(2), 294-324.https://pure.uva.nl/ws/files/58927620/Effects_of_music_interventions_on_stress_related_outcomes_a_systematic_review_and_two_meta_analyses.pdf
5. Ryazanov, I.B., Kaigorodova, N.Z. Vliyanie muzyki raznyh stilej na psihoemocional'noe sostoyanie slushatelej yunosheskogo vozrasta v kontekste ih individual'nyh osobennostej [The influence of music of different styles on the psycho-emotional state of adolescent listeners in the context of their individual characteristics] [Electronic resource] Access mode: <http://bpbasu.ru/article/view/13602/11401> Date of application: 03/25/2024
6. Gankovich, A. Yu., Dubikovskaya, T. V. Vliyanie muzyki na psihoemocional'noe sostoyanie cheloveka [The influence of music on the psychoemotional state of a person] [Electronic resource] Access mode: <https://rep.bntu.by/bitstream/handle/data/85213/153-154.pdf?sequence=1> Date of application: 03/25/2024
7. Prokopyev, V.E. Vliyanie muzyki na psihoemocional'noe sostoyanie sportstmenov Yfkutii [The influence of music on the psycho-emotional state of the athletes of Yakutia] [Electronic resource] Access mode: <https://os-russia.com/SBORNIKI/KON-27.pdf#page=136> Date of application: 03/25/2024
8. Sargsyan, N., Berberyan, A.S. Vliyanie muzyk na psihoemocional'nye osobennosti podrostka [The influence of music on the psycho-emotional characteristics of a teenager] [Electronic resource] Access mode: <https://science.rau.am/uploads/documents/1623176712.pdf#page=73> Date of application: 03/25/2024
9. Tsaryuk, P.R., Shilinsky, I.S. liyanie muzyki na prinyatie ekonomicheskikh reshenij [The influence of music on economic decision-making] [Electronic resource] Access mode: http://edoc.bseu.by:8080/bitstream/edoc/100221/1/Tsaryuk_508_509.pdf Date of application: 03/25/2024

Мақалаға сілтеме: *Мирзақұлова, Г.А. Оқушылардың эмоциялық жағдайына музыканың әсері: Әлеуметтанулық талдау [Мәтін] / Г.А. Мирзақұлова // Dulary University Хабаршысы. – 2024. - №3. – Б.44-49 <https://doi.org/10.55956/KTBB6553>*

Д.Д. Кульбаева *

к.ф.с.н., доцент

Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати

Тараз, Казахстан

kulbaeva68@bk.ru

Д.Д. Омирзакова

Магистр политологии, старший преподаватель

Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати

Тараз, Казахстан

dinao-80@mail.ru

АНАЛИЗ ЦЕННОСТЕЙ И КУЛЬТУРЫ СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСТАНСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Аннотация: В данной статье – всесторонне рассматривается, то что система ценностей является важной категорией в жизни человека в сложные и беспокойные времена. Человеку свойственно приспосабливаться к ценностям. Без ценностей явлений существования ни деятельность, ни жизнь человека как социального существа не имеют никакого смысла. Воспитание через общечеловеческие ценности – главный путь выхода из духовной безнравственности. Сегодня в основе системы высшего образования лежит поиск новых ориентиров и критериев формирования подрастающего поколения. Система требует честного труда и предприимчивости, а также чисто профессиональных навыков. История человеческой цивилизации, известная нам испытала разные системы трудовой этики. Одна из них основана на национальных и религиозных традициях, обычаях и т.д.

В связи с этим здесь следует определить основную цель текущего образования в высших учебных заведениях и задать его направление.

Ключевые слова: Ценность, общество, будущее, социализация молодежи, образование, конкуренция, личность, время, духовность, культура.

Введение: По данным ООН, насчитывается миллиарды молодых людей в возрасте от 15 до 24 лет. Согласно Закону Республики Казахстан «О государственной молодежной политике», молодежью называют людей в возрасте от 14 до 29 лет.

Открытия в науке увеличили потребность человека. Независимо от того, какие новости были раскрыты. Известно, что сегодняшняя молодежь, составляющая треть страны, которая реализует стратегические цели, определяющие светлое будущее общества. Поэтому молодым людям

надо быть образованными и конкурентоспособными, усваивать передовые религиозные ценности своего времени наряду с традициями. На этом этапе, помимо адекватной социализации молодежи, очень важно воспитывать ее на национальных ценностях. Молодежь – социально активная часть населения и стратегический ресурс будущего развития независимой страны. Это обусловлено необходимостью воспитания сознательной (духовно сознательной личности), способной обеспечить интересы государства и будущее развитие государства.

Интерес к ценностным проблемам в обусловлен рядом причин: во-первых, нормативным и регулятивным характером функций, выполняемых системой ценностей в обществе. Будучи результатом развития культуры общества, ценности сами обладают способностью влиять на формирование и сохранение культуры. Социальное пространство и время создают определенную иерархию ценностей, которые связаны с определенным этапом развития общества.

Молодежь играет ключевую роль в современном обществе, предоставляя ценность и динамизм в различных аспектах жизни. Вот несколько аспектов, в которых проявляется ценность молодежи:

1. Инновации и технологии: Молодежь часто является двигателем инноваций и технологического прогресса. Их свежий взгляд на мир, креативность и открытость новым идеям способствуют разработке новых технологий и подходов.

2. Образование: Молодежь – это будущее общества, и их образование является ключевым элементом для создания знаний и навыков, необходимых для устойчивого развития общества. Их участие в образовательных процессах приносит свежие идеи и подходы.

3. Социальная активность: Молодежь активно участвует в социальных движениях и деятельности, выступая за справедливость, равенство и устойчивое развитие. Их энергия и стремление к переменам способствуют формированию более справедливого и открытого общества.

4. Культурное разнообразие: Молодежь часто является носителем культурных изменений и новаторских идей. Их вклад в современную культуру,

искусство и развлечения помогает обогатить общественную жизнь.

5. Политическая активность: Участие молодежи в политической жизни обеспечивает новые голоса и взгляды, способствуя демократическому процессу. Их участие в политических дискуссиях и выборах важно для формирования будущего общества.

6. Энергия и мотивация: Молодежь, обладая высокой энергией и мотивацией, часто становится двигателем для достижения целей и решения сложных проблем. Их стремление к успеху и улучшению себя и окружающего мира способствует созданию динамичного и прогрессивного общества.

7. Толерантность и открытость к многообразию: Молодежь, часто воспитанная в мире глобальных коммуникаций, обладает высоким уровнем толерантности и открытости к различиям. Их способность принимать и уважать разнообразие культур, мнений и стилей жизни способствует созданию более инклюзивного общества.

8. Спортивная и здоровая активность: Молодежь активно участвует в спортивных мероприятиях, физических тренировках и здоровых образах жизни. Их стремление к здоровью и физической активности является ключевым элементом для поддержания здорового общества.

Отношение молодежи к ценностям, культуре и образованию может сильно варьироваться в зависимости от множества факторов, таких как географическое положение, социально-экономический статус, образование, религиозные убеждения, и даже изменения в мировой обстановке. Вот несколько общих тенденций:

Индивидуализм: Во многих обществах молодежь проявляет тенденцию к индивидуализму, придавая большое значение своей уникальности,

самовыражению и индивидуальным правам.

Социальная справедливость: Молодежь часто активно включается в социальные движения и борьбу за права, окружающую среду и другие вопросы социальной справедливости.

Глобализация: В условиях глобализации молодежь имеет легкий доступ к различным аспектам культуры со всего мира через интернет, что может привести к более широкому взгляду на разнообразии культур.

Самовыражение: С помощью социальных сетей и других средств коммуникации молодежь может легко выражать свою культурную идентичность и взгляды.

Технологии в образовании: Молодежь активно использует технологии в образовательных целях, что может изменять подход к обучению и предоставлять новые возможности для образования.

Стремление к практическим знаниям: Молодежь может проявлять интерес к образованию, которое непосредственно связано с практическими навыками и решением реальных проблем.

Однако важно отметить, что эти общие тенденции могут иметь место в некоторых обществах, но не являются универсальными для всех. В каждом обществе могут существовать свои уникальные особенности и вызовы, которые могут повлиять на отношение молодежи к ценностям, культуре и образованию.

Методы исследования. В отдельности на основе социальной философии и политологии анализируется роль науки и знания в человеческой культуре в каждую эпоху, ее влияние на общество, место и деятельность ученых в обществе. Если мы обратимся к системе ценностей,

которой руководствуются жители страны или государства, мы сможем получить ответы на очень непростые вопросы о том, чего ожидает наше общество, его процветания или стагнации, взлета и падения. В-третьих, система ценностей является результатом интеграционных функций общества. Оно не известно извне, оно вырабатывается социальными институтами, существующими в определенном обществе в ходе исторического опыта. И последний случай, который придает особое значение вопросу стоимости.

Ценности служат основой мотивации поведения людей, основой целостности социальной системы. Одной из особенностей процесса реконструкции казахского общества является конфликт ценностей, который имеет ряд особенностей: во-первых, отсутствует передача духовного наследия старшего поколения последователям; во-вторых, это происходит на фоне фундаментальных изменений ценностных ориентаций и ценностных иерархий; в-третьих, останавливается механизм модернизации ценностных ориентаций. уступить место адаптивности и лидерству. [1, 136]

Казахстанская молодежь в целом не придерживается экономических и политических ценностей, а преследует собственные экономические интересы и адаптируется к социальной и политической реальности.

Кризис идентичности в Казахстане приводит к тому, что молодежь придерживается идеальных духовных ценностей, что приводит к: - усилению роли религии в жизни молодежи; идентификации имеют сепаратистские черты, что в отдельных случаях может привести к межэтническим конфликтам; - торможение формирования гражданской идентичности; - социальная

дезориентация молодежи в казахском обществе; - восстановление примата идеальных и духовных ценностей, которые вели одиночный образ жизни, сохраняя архаичные формы общественной жизни

С точки зрения общественно-политических взглядов и ценностных ориентаций молодежь в целом принимает идеи демократического общества, свободы мнений, свободы выбора собственного пути. Казахская молодежь выступает за продолжение изменений, направленных на повышение социально-экономического благосостояния страны, создание гражданского общества, создание правового государства. Тем не менее, в последнее время имеет место феномен размытия социальной идентичности, «устойчивости неопределенности», ситуации «культурного супермаркета».

Ценности и культура современной молодежи входят в число актуальных вопросов, скажем так, многие из нашей молодежи подражают и следуют культуре европейских стран. Конечно, хорошо изучать культуру и образ жизни другой страны, но нехорошо забывать собственную культуру и ценности, забыть собственную культуру равносильно потере самого себя. Из-за подражания другим странам многие наши молодые люди ко многим вещам равнодушны и безответственны, не прислушиваться к словам своих родителей становится все более распространенным. Иностранная культура была поглощена.

Со временем общие ценности также меняются в зависимости от потребностей людей. Сейчас известно, что большинство людей знают, что смысл счастливой жизни – это приобретение материальных благ. Особенно такое отношение имеют

многие молодые люди. Они мало заботятся о своем здоровье, чистоте окружающей среды и социальных вопросах. Здоровье молодежи стало главным направлением на пути к процветанию. [2, 21-23]

Результаты исследования. В результате социологического исследования мы убедились, что важнейшими ценностями молодежи сегодня являются создание счастливой семьи, сохранение здоровья, хорошее материальное положение, получение хорошей работы и исполнение своего долга перед Создателем. Тот факт, что эти ценности находятся на переднем плане, является доказательством того, что ценностное сознание нашей молодежи движется в правильном направлении.

Даже если человек создает крепкую и счастливую семью, выдвигая ее сохранение как важнейшую ценность, его действия могут привести к противоречиям. Фактом является то, что такие факты, как безответственность, невыполнение своего долга, непонимание, пренебрежение, развод, разрыв семейных связей, стали реальностью. Однако молодые люди не тратят много времени на выпивку и курение. Но многие не читают книг, вся молодежь склоняется к компьютерам.

Мы верим, что человек, выросший на песнях Кобыланды Батыра, приобретет большие знания во всех отношениях. Потому что молодые люди черпают нужную им информацию не из книг, а из Интернета, и они не различают, правильное или неправильное качество и содержание информации, поэтому молодые люди должны уделять много времени чтению книг и совершенствованию своих литературных способностей. [3, 256, 278] Плохое поведение, такое как непослушание родителей и молчание,

увеличивается, потому что мы ассимилировали чужую культуру.

Мы верим, что человек, читающий труды таких учёных, как Абай и Шакарим, никогда в этой жизни не сойдёт с пути и не совершит ошибок. Поэтому мы считаем, что молодежь следует поощрять к чтению книг, чтение книг должно войти в привычку с раннего возраста. Родители должны иметь возможность — это сделать. Наши предки уделяли много внимания традициям, часть нашей молодежи сбилась с пути, и мы знаем, что главная причина этого – недостаток образования. В конце концов, мы отстаем в сфере образования.

Но самое главное, если посмотреть на молодежь, то она достаточно развита в плане искусства и спорта, молодые люди могут проявить себя во всех сферах. Чтение книг должно войти в привычку с раннего возраста. Родители должны иметь возможность — это сделать. Наши предки уделяли много внимания традициям, часть нашей молодежи сбилась с пути, и мы знаем, что главная причина этого – недостаток образования. В конце концов, мы отстаем в сфере образования. Но самое главное, если посмотреть на молодежь, то она достаточно развита в плане искусства и спорта, молодые люди могут проявить себя во всех сферах.

Образование – важнейший фактор формирования личности. Исследование процесса развития образования в обществе является одним из вопросов, которые до сих пор научно не изучены в высших и профессиональных учебных заведениях. Исследование процесса развития образования в обществе является одной из проблем, научно не изученных в высших и профессиональных учебных заведениях. Сегодня наша молодежь не понимает, что значит быть личностью.

Сегодняшняя молодежь не понимает, что значит быть личностью. [4, 155,178]

Быть личностью – значит чувствовать ответственность, то есть чувствовать ответственность перед родителями и страной, беречь свое дело. Это означает быть активным, а не плыть по течению. Ваша цель должна быть вашей целью. Он всегда призывает молодежь работать вместе и проявлять смелость для достижения этой цели.

Состояние духовного мира молодежи важно не только для молодежи, но и для жизни общества в целом, ведь молодежь – это наше будущее. Одним из созвездий духовной культуры молодежи являются ценностные ориентации, то есть принятие определенных ценностей как жизнеобразующих инициатив и поведения в соответствии с ними. При изучении процесса развития образования в обществе она до сих пор остается одной из проблем, не изученной научно в высших и профессиональных специальных учебных заведениях. Состояние духовного мира молодежи важно не только для молодежи, но и для жизни всего общества, ведь молодежь – это наше будущее.

Одной из составляющих духовной культуры молодежи являются ценностные ориентации, то есть принятие определенных ценностей как жизнеорганизующей инициативы и поведение соответственно. Изучение процесса развития образования в обществе является одним из вопросов, которые до сих пор научно не изучены в высших и профессиональных учебных заведениях. Состояние духовного мира молодежи важно не только для молодежи, но и для жизни общества в целом, ведь молодежь – это наше будущее. Сегодня наша молодежь не понимает должным образом, что значит быть личностью. [5,104-106; 343-344]

Быть личностью – значит чувствовать ответственность, то есть чувствовать ответственность перед родителями и страной, беречь свою работу. Это означает быть активным, а не плыть по течению. Ваша цель должна быть вашей целью. [6, 7-9]

Заключение. У каждого поколения своя миссия. Периодом его реализации является продолжительность жизни поколения, которая может быть непрерывной или прерывистой. Молодые люди растут в реальных социальных условиях. Молодые люди воспринимают разные ценности,

симпатии и антипатии в реальной среде, а на их отношение и поведение влияют реальные условия среды, в которой они живут. Происхождение нынешнего молодого поколения иное, его стремление к жизни, направления и интересы становятся сильнее. Молодые люди, живущие в многонациональной стране, многонациональны и мультикультурны, поэтому большинство молодых людей ощущают это с высокой степенью достоинства и индивидуальности.

Список литературы

1. Қалиев, С. Қазақ тәлім тәрбиесі» [Мәтін] / С.Қалиев, Қ. Жарықбаев.– А.,1993. – 187 б.
2. Турманова, Ж. Направленность саморегуляции и самооценка подростков [Текст] / Ж.Турманова // Педагогический журнал. – 2005. – 21–23 с.
3. Курманалина, Ш. «Педагогика» второе издание [Текст] / Ш. Курманалина. – Астана. Фолиант. - 2016,- 368 с.
4. Әбиев, Ж.Ә. Педагогика Оқу құралы [Мәтін] / Ж.Ә. Әбиев, С.Б. Бабаев, А.М. Құдиярова. – Алматы - 2006 - 193 с.
5. Жарықбаев, К. Психологический энциклопедический словарь [Текст] / К. Жарықбаев, О. Сангильбаев. – Алматы, 2011 – 624 б.
6. Нысанбаев, А.Н. Қазақская энциклопедия [Текст] / А.Н. Нысанбаев, - 7 том, Алматы, 1975 ж.

Материал поступил в редакцию 11.01.24.

Д.Д. Кульбаева*, Д.Д. Омирзакова

М.Х.Дулати атындағы Тараз Өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ЖАСТАРЫНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ МЕН МӘДЕНИЕТІН ТАЛДАУ

Аңдатпа. Бұл мақалада құндылық жүйесі қиын және турбулентті кезеңдерде адам өміріндегі маңызды санат екенін жан-жақты зерттелген. Құндылықтарға бейімделу адам табиғаты, өмір сүру құбылыстарының құндылықтарынсыз адамның әлеуметтік болмыс ретіндегі қызметі де, өмірі де ешқандай мағынаға ие емес. Жалпыадамзаттық құндылықтар арқылы тәрбиелеу рухани жауыздықтан шығудың негізгі жолы болып табылады. Бүгінде жоғары білім беру жүйесі жаңа бағдарларды іздеуге негізделген.

Осыған байланысты жоғары оқу орындарында ағымдағы білім берудің негізгі мақсатын анықтап, оның бағытын белгілеу қажет негізделген.

Тірек сөздер: Құндылық, қоғам, болашақ, жастарды әлеуметтендіру, білім беру, бәсекелестік, тұлға, уақыт, руханият, мәдениет.

ANALYSIS OF THE VALUES AND CULTURE OF MODERN KAZAKH YOUTH

Abstract. This article comprehensively examines that the value system is an important category in human life in difficult and turbulent times. It is human nature to adapt to values. Without the values of the phenomena of existence, neither the activity nor the life of man as a social being has any meaning. Education through universal values is the main way out of spiritual immorality. Today, the system of higher education is based on the search for new benchmarks.

In this regard, it is necessary to define the main goal of current education in higher education institutions and to set its direction.

Keywords: Value, society, future, socialization of youth, education, competition, personality, time, spirituality, culture.

References

1. Kaliyev, S. Kazakh teaching Education [Text] / S. Kaliyev, K. Zharykbayev.– A., 1993. - 187 p.
2. Turmanova, J. The orientation of self-regulation and self-esteem of adolescents [Text] / J.Turmanova // Pedagogical journal. – 2005. – 21-23 p.
3. Kurmanalina, Sh. Pedagogy. Second edition [Text] / Sh. Kurmanalina. – Astana. Folio. - 2016, - 368 p.
4. Abiyev, Zh. a.pedagogy textbook [text] / zh. a.Abiyev, S. B. Babaev, a.m. Kudiyarova. - Almaty-2006-193 p.
5. Zharykbayev, K. Psychological encyclopedic dictionary [Text] / K. Zharykbayev, O. Sangilbayev.– Almaty, 2011 – 624 p.
6. Nysanbayev, A.N. The Kazakh encyclopedia [Text] / A.N. Nysanbayev, - Volume 7,

Ссылка на статью: *Кульбаева, Д.Д. Анализ ценностей и культуры современной Казахстанской молодежи [Текст] / Д.Д. Кульбаева, Д.Д. Омирзакова // Вестник Dulaty University – 2024. - №3. – С.50-56*
<https://doi.org/10.55956/IRZU5489>

FTAMP 30.17.23

<https://doi.org/10.55956/UNNK1128>

Р.Ж. Наметкулова*

магистр, аға оқытушы
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз, Қазақстан
rzh.nametkulova@dulaty.kz

А.К. Кадиримбетова

магистр, аға оқытушы
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз, Қазақстан

ЗАРЯДТАЛҒАН ТАМШЫНЫҢ ОРНЫҚСЫЗДЫҚ УАҚЫТЫНА ТҮТҚЫРЛЫҚТЫҢ ӘСЕРІН ТЕОРИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа. Мениікті заряды бойынша орнықсыз тамшының сфералық деформациясы кезіндегі тұтқырлықтың кез келген мәніндегі уақытқа байланысты өзгерісін сипаттайтын бейсызықтық интегралдық теңдеу алынды және оның шешімі анықталды. Қарастырылып отырған құбылыс бейсызықтық болатындықтан, орнықсыздықтың сипаттамалық уақыты орнықсыз тамшының виртуалды сфералық деформациясының амплитудасының бастапқы мардымсыз мәнінен он есе арту уақытымен анықталатыны көрсетілді.

Тірек сөздер: деформация, идеал сұйық, тұтқыр сұйық, кинематикалық тұтқырлық, амплитуда, тығыздық, беттік керілу, заряд, орнықсыздық.

Кіріспе. Аса зарядталған тамшының сипаттамалық ұлғаю уақытын теориялық бағалау мүмкіндігі туралы мәселе үлкен қызығушылық тудыруда. Бұл айтылып отырған феноменнің техникалық физика мен геофизиканың әр түрлі қосымшаларында қолданылуымен, сондай ақ орнықсыздықтың өзгерісін тікелей экспериментте бақылаудың қиындығымен байланысты. Аса зарядталған тамшының орнықтылығының Рэлей критерийлерін тексеру мақсатында жүргізілген көптеген эксперименттерде зерттеушілер

[1], тамшының тек бастапқы және соңғы күйін тіркей алды. [2,3] әдебиеттерде орнықсыздықтың арту процесінің сипаттық уақыттық масштабы орнықсыз тамшының деформациясының шамасы мен деформация шамасына тәуелді тамшы зарядының кризистік мәнінен үлкен дәрежесімен өзара әсерлесу ерекшеліктерімен анықталған жағдайдағы аса зарядталған идеал сұйық тамшысының тұрақсыздығының даму уақытына теориялық баға берілген.

Сфералық және сфероидтық тамшылардағы сұйықтың капиллярлық

қозғалысындағы тұтқыр өшудің әсерінен орнықсыздық инкременті шамасының азаюын қосымша есептеу арқылы есептеудің осы әдістемесін [4] қолдану және бастапқы физикалық негіздемелерге сүйену тұтқырлықтың әсерін бағалауға да мүмкіндік береді.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Өткізгіш тұтқыр емес (идеал) сұйықтың радиусы R , заряды Q және беттік керілу коэффициенті σ болатын оқшауланған тамшысының капиллярлық тербелісінің спектрінің өрнегі:

$$\omega_n^2 = \frac{\sigma}{\rho R^3} n(n-1)[(n+2) - W], \quad W = \frac{Q^2}{4\pi\sigma R^3}, \quad (1)$$

мұндағы n - капиллярлық тербелістердің модасының нөмірі, ρ - сұйықтың тығыздығы.

(1)-формула бойынша, $W > 4$ болғанда амплитудасы ζ уақыт бойынша $\zeta \sim \exp(\gamma_0 t)$ заңға сәйкес артатын тамшының капиллярлық тербелістерінің негізгі модасы ($n = 2$) орнықсыз болады, мұндағы:

$$\gamma_0 = \left\{ \frac{2\sigma}{\rho R^3} W - W_{2*} \right\}^{1/2},$$

W_{2*} - орнықсыздық пайда болуы үшін кризистік болып табылатын негізгі моданың W параметрінің мәні: $W_{2*} = 4$.

Егер сұйық идеал емес болса және кинематикалық тұтқырлығы ν_* болса, онда тамшының негізгі модасының орнықсыздық инкременті тұтқыр өшудің декременті шамасына кемиді:

$$\eta_g \equiv \gamma_0 - \gamma_g \equiv \left\{ \frac{2\sigma}{\rho R^3} (W - W_{2*}) \right\}^{1/2} \left\{ 1 - \frac{1}{1 + \nu_* k(W)} \right\},$$

$$\gamma_g \approx \gamma_0 [1 + \nu_* k(W)]^{-1},$$

$$k(W) = \left[1 + \frac{16}{W + 4} + \frac{1}{2(W - W_{2*})} \right]. \quad (2)$$

γ_g - тұтқыр сфералық тамшының орнықсыздық инкременті; ν - өзінің сипаттық $(R\sigma/\rho)^{1/2}$ мәнінің бөлігінде

өрнектелген өлшемсіз тұтқырлық; $k(W)$ -ды анықтайтын соңғы қосылатын өрнектің бөлгіші, бұл тамшы зарядының кризистік дәрежесін сипаттайды.

$W = 4$ болғанда капиллярлық тербелістердің негізгі модасының виртуалды қоздырғыштарына сәйкес келетін беттегі $\zeta = \zeta_0 P_2(\cos\theta)$ түріндегі шексіз аз деформацияға қатысты тамшы орнықсыз болып келеді. Мұндай капиллярлық тербелістердің пайда болуына сұйық молекулаларының жылулық қозғалыста болуы да себеп бола алады. Бұл жағдайда ζ_0 амплитудасы $\zeta_0 = (\sigma/k \cdot T)^{1/2}$ өрнегімен анықталады, мұндағы k - Больцман тұрақтысы, T - сұйықтың абсолют температурасы. Капиллярлық толқынның $\sim P_2(\cos\theta)$ қозуы тамшының эксцентриситеті $e_0 = (3\zeta_0/R)^{1/2}$ шамасына тең сфероидқа виртуалдық түрде созылуына сәйкес келеді [5]. Сондай ақ, сфероид үшін негізгі моданың орнықсыздығын жүзеге асыру үшін W параметрінің мәні эксцентриситеттің кему функциясы болып табылатыны белгілі [10]. Эксцентриситеттің e^2 квадраты бойынша сызықтық жуықтаумен e бұл функция мына түрге ие болады [10]:

$$W_{2*} = 4(1 - \alpha \cdot e^2),$$

мұндағы α - 1/3-ке тең сандық коэффициент [10].

Демек, $W = 4$ болған кезде бастапқы сфералық пішінінен $\zeta = \zeta_0 P_2(\cos\theta)$ түріндегі виртуалды (жылулық) өзгеруге ұшыраған тапшы үшін, мұндай ауытқудың амплитудасы уақыт бойынша экспоненциалды заңмен инкрементпен өсе бастайды:

$$\gamma_g \equiv \gamma_0 - \eta_g = \left\{ \frac{8\sigma}{\rho R^3} \alpha e_0^2 \right\}^{1/2} \frac{1}{1 + \nu_* k(W)},$$

мұндағы $W = 4$ үшін $k(W)$ (3)-ті ескеріп, мына түрде жазуға болады:

$$k(W) \equiv k(e_0^2) = \left[3 + \frac{1}{8\alpha e_0^2} \right].$$

$\sim P_2(\cos\Theta)$ ауытқу амплитудасының өсуі тамшының ары қарай созылуына, оның эксцентриситетінің артуына және (3) бойынша параметрдің кризистік мәнінің W кемуіне сәйкес келеді, демек, орнықсыздық инкрементінің артуына әкеледі. Сонымен қатар, тамшының сфералық пішіннен сфероидалық пішінге өзгеруі негізгі моданың орнықсыздық инкрементінің сфероидалық деформацияның шамасына (яғни e^2 эксцентриситет квадратының шамасына) тәуелділігіне әкеп соғады, ол мына түрде болады:

$$\chi \equiv \gamma_{ga} = \gamma_g \left[1 - \frac{2}{1 + 0.8v} e^2 \right], \quad (4)$$

мұнда χ – зарядталған тұтқыр сфероидалық тамшының орнықсыздық инкременті.

Осылайша, сфералық беттің ауытқу ζ амплитудасы $\sim P_2(\cos\Theta)$ уақытқа байланысты келесі түрдегі заң бойынша өсе бастайды:

$$\zeta = \zeta_0 e^{\chi t} = \zeta_0 \exp \left(\sqrt{\frac{8\sigma}{\rho R^3}} \alpha e^2 \frac{1}{1 + vk(e^2)} \times \left[1 - \frac{2}{1 + 0.8v} e^2 \right] t \right). \quad (5)$$

Зерттеу нәтижелері. (5)-өрнек қозудың арту жылдамдығы $d\zeta/dt$ мен қозудың өзінің амплитудасы ζ арасындағы сызықтық байланыс үшін ғана дұрыс. Кез келген уақыт мезетіндегі амплитуданың ζ шамасын анықтау үшін әрқайсысында (5)-өрнек жақсы орындалатындай әрбір $\Delta t_i (i = 1, 2, 3, 4, \dots)$ уақыт интервалы аралығындағы ζ мәндерінің тізбегін қарастырамыз. χ функциясы уақыт өтуімен e^2 сфероидалдық деформация шамасына байланысты артады, ендеше, χ уақытқа тәуелді. Уақыт интервалының Δt_i шамасын осы интервалдағы инкременттің өсімшесі $\chi_i - \chi_{i-1}$

алдыңғы уақыт интервалының соңындағы инкременттің шамасынан көп кіші болу шартынан анықтаймыз:

$$\Delta \chi \equiv \chi_i - \chi_{i-1} \ll \chi_{i-1}.$$

Сонда Δt_i интервал ішіндегі χ_i инкременттің шамасын тұрақты және χ_{i-1} шамасына тең деп есептеп, амплитуданың $\Delta \zeta_i$ өсуін (5)-қатынастан анықтауға болады.

Сонымен, басында сфералық тамшы орнықсыз жағдайда болып χ_0 инкрементімен ұзара бастады делік. Δt_1 уақыт ішінде қозудың ζ_0 бастапқы амплитудасы

$$\zeta_1 = \zeta_0 \exp(\chi_0 \Delta t_1)$$

шамасына дейін артады. Бұл эксцентритеттің e^2 квадратының және (4)-өрнек бойынша инкременттің χ_1 –ге дейін артуына алып келеді. Келесі Δt_2 уақыт интервалында қозу амплитудасы келесі заң бойынша өзгереді:

$$\zeta_2 = \zeta_1 \exp(\chi_1 \Delta t_2).$$

Δt_2 уақыт интервалының соңында қозу амплитудасы артады, яғни эксцентритеттің квадраты e^2 артады, және ендеше, инкремент χ артады, Δt_2 интервалының соңында χ_2 –ге тең болады. Келесі Δt_3 уақыт интервалында қозу амплитудасы келесі заң бойынша өседі:

$$\zeta_3 = \zeta_2 \exp(\chi_2 \Delta t_3).$$

Осылайша, i -ші интервал үшін келесі өрнекті аламыз:

$$\zeta_i = \zeta_{i-1} \exp(\chi_{i-1} \Delta t_i).$$

(6)-өрнекке ζ_{i-1} шамасының формуласын қоямыз, ол өз кезегінде ζ_{i-2}, ζ_{i-3} және амплитуданың ζ_0 –ге дейінгі барлық алдыңғы мәндері арқылы өрнектеледі. Ең соңында (6)-формуланың орнына келесі өрнекті аламыз:

$$\zeta_i = \zeta_0 \exp \left(\sum_{k=1}^i \chi_{k-1} \Delta t_k \right).$$

Осы өрнектен $\Delta t_k \rightarrow 0, i \rightarrow \infty$ шегіне өтіп, алатынымыз:

$$\zeta(t) = \zeta_0 \exp\left(\int_0^t \chi(e^2(t)) dt\right).$$

Осы формулаға $\chi(e^2(t))$ орнына χ — ді e^2 — пен байланыстыратын (4) өрнекті қойып, алатынымыз:

$$\zeta(t) = \zeta_0 \exp\left(\int_0^t \frac{8\sigma}{\rho R^3} a e^2(t) \frac{1}{1 + vk(e^2(t))} \left[1 - \frac{2}{1 + 0,8v} e^2(t)\right] dt\right).$$

e^2 — ты ($e^2 \ll 1$) сызықтық жуықтауы бойынша дұрыс болып табылатын

$$e^2 \approx \frac{3\zeta}{R}$$

қатынасының негізінде ζ арқылы алмастырамыз. Ендеше ары қарай шешімнің құрылуы $(\zeta(t)/R) \ll 0,3$ шартымен шектелген. Нәтижесінде теңдеуді келесі түрде жазамыз:

$$\zeta(t) = \zeta_0 \exp\left(\int_0^t \frac{24\sigma \zeta(t)}{\rho R^3 R} \frac{1}{1 + vk(\zeta(t)/R)} \left[1 - \frac{6}{1 + 0,8v} \frac{\zeta(t)}{R}\right] dt\right).$$

$$k\left(\frac{\zeta(t)}{R}\right) \equiv \left[3 + \frac{1}{24\alpha} \frac{R}{\zeta(t)}\right].$$

Осылайша, тұтқыр зарядталған тамшының бетінің тербелісінің орнықсыз негізгі модасының $\zeta(t)$ амплитудасына қатысты сызықтық емес интегралдық теңдеуді алдық.

4. Алынған теңдеуді өлшемсіз келесі түрде жазамыз:

$$X(t) = X_0 \exp\left\{\int_0^t \left(X^{\frac{1}{2}} \frac{1}{1 + vk(X)} \left[1 - \frac{6}{1 + 0,8v} X\right]\right) \kappa dt\right\},$$

$$X \equiv \frac{\zeta}{R}, \quad \kappa = \sqrt{\frac{24\sigma}{\rho R^3}} \alpha, \quad k(X) \equiv \left[3 + \frac{1}{24\alpha X}\right].$$

Шешімді табу үшін теңдеуді логарифмдейміз:

$$\ln \frac{X}{X_0} = \int_0^t \left(X^{\frac{1}{2}} \frac{1}{1 + vk(X)} \left[1 - \frac{6}{1 + 0,8v} X\right]\right) \kappa dt.$$

Алынған өрнектің оң және сол жақтарын дифференциалдап, келесі формуланы аламыз:

$$\frac{1}{X} \frac{dX}{d(\kappa t)} = \frac{\sqrt{X}}{1 + vk(X)} \left[1 - \frac{6}{1 + 0,8v} X\right].$$

Айнымалыларды ажыратып және интегралдап, табамыз:

$$\frac{2\alpha}{3} X^{-3/2} + 2(\alpha c - b) X^{-1/2} - 2c^{1/2}(\alpha c + b) \operatorname{arth}(cX)^{1/2} = \frac{2\alpha}{3} X_0^{-3/2} + 2(\alpha c - b) X_0^{-1/2} - 2c^{1/2}(\alpha c + b) \operatorname{arth}(cX_0)^{1/2} - \kappa t, \\ X_0 \equiv \frac{\zeta_0}{R}, \quad a \equiv \frac{v}{24\alpha}, \quad b \equiv 1 + 3v, \quad c \equiv \frac{6}{1 + 0,8v}. \quad (8)$$

Бұл өрнектің arth функциясы бар қосылғышы $X \ll 0$ болғанда (8)-өрнектің басқа мүшелерінен көп кіші және $X \sim 1$ болғандағы орнықсыздықтың дамуының соңғы кезеңінде ғана тамшының уақытша сфероидальқ деформациясының эволюциясында анық байқалады. Тамшылардың релейлік ыдырауы бойынша нақты эксперименттерде $R \sim 100 \mu m$, [1,2], ал жылулық капиллярлық толқындардың амплитудасы $\zeta_0 \sim 0,1 nm$, сондықтан $X_0 \sim 10^{-6}$. Меншікті зарядқа қатысты орнықсыз тамшының ыдырауы $X = 1$ болғанда басталады [1]. Сондықтан (8)-өрнектегі $\sim \operatorname{arth}$ қосылғыштарының уақыттық эволюциясына әсерін ескермеуге болады (бұл тікелей (8) бойынша орындалған тікелей есептеулермен дәлелденеді).

Жалпы жағдайда (8)-өрнек амплитуданың уақытқа анық $\zeta = \zeta(t)$ тәуелділігін алу үшін өте күрделі, сондықтан асимптоталық жағдайларды қарастырамыз. $v = 0$ ($a = 0, b = 1$) болғанда $\sim \operatorname{arth}$ қосылғыштары туралы жоғарыда айтылғанды ескерсек (8)-өрнек келесі түрге өтеді:

$$X^{-1/2} = X_0^{-1/2} - 0,5\kappa t,$$

осыдан шығатыны:

$$\zeta = \frac{\zeta_0}{(1 - t/T_0)^2}, \quad T_0 = \frac{2}{X_0^{1/2} \kappa} = R^2 \left(\frac{\rho}{6\alpha \zeta_0 \sigma}\right)^{1/2}, \quad (9)$$

яғни біз меншікті зарядына қатысты орнықсыз идеал сұйықтың тамшысының сфероидальқ деформациясының уақыттық тәуелділігі үшін белгілі өрнекке келеміз [3]. Өте аз тұтқырлық жуықтауында, (8)-өрнекте тек $\sim bX^{-1/2}$

және $bX_0^{-1/2}$ қосылғыштарын қалдыру мүмкін болғанда, меншікті зарядына қатысты орнықсыз тұтқырлығы аз сұйықтың тамшысының сфероидальқ деформациясының уақыттық тәуелділігі үшін (9)-өрнекке ұқсас формуланы аламыз. Бұл өрнек тек bT_0 көбейтіндісінің болуымен ерекшеленеді, яғни тұтқырлықтың болуы орнықсыздықтың дамуының сипаттамалық уақытының артуына алып келеді.

Кинематикалық тұтқырлық v_* , тамшының радиусы R , сұйықтың тығыздығы ρ және оның σ беттік керілу коэффициенті

$$v_* \left(\frac{\rho}{\sigma R} \right)^{1/2} \geq 1$$

шарты орындалатындай мәндерге ие болса, онда тамшының күшті тұтқыр деп айтуға болады [2]. $X \ll 1$ болғанда (8)-қатынастағы $\sim X^{-3/2}$ қосылғыштары анықтаушы болып, (8)-өрнек келесі түрге өтеді:

$$\frac{2a}{3} X^{-3/2} = \frac{2a}{3} X_0^{-3/2} - \kappa t$$

немесе

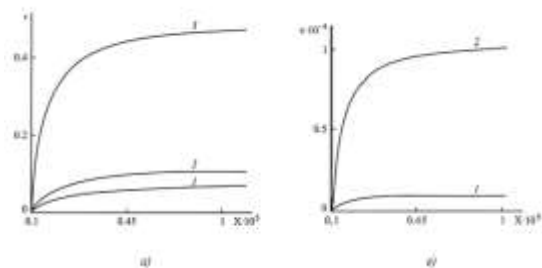
$$\zeta = \frac{\zeta_0}{(1 - t/T_v)^{2/3}}$$

$$T_v = \frac{2}{3} \frac{a}{X_0^{-3/2} \kappa} = vR^3 \left(\frac{\rho}{3^5 \cdot 2^7 \alpha^3 \zeta_0^3 \sigma} \right)^{1/2}$$

$v \geq 1$ күшті тұтқыр тамшының сфероидальқ козуының амплитудасының уақытқа тәуелділігі идеал тамшыға қарағанда әлсіз болатыны байқалады. Тұтқыр тамшы үшін орнықсыздықтың өсу уақытының сипаттамалық масштабы T_v идеал сұйық тамшысының орнықсыздық T_0 уақытына қарағанда $aX_0^{-1/3}$ есе үлкен, себебі X_0 кіші, онда тұтқырлықтың әсері айтарлықтай болады.

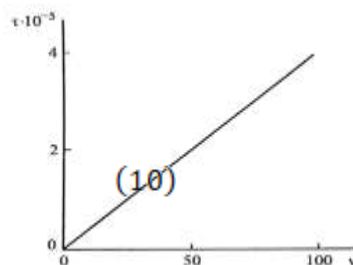
Зерттеу нәтижелерін талдау. 1 және 2-суретте келтірілген,

тұтқырлықтың әр түрлі мәндерінде (8) қатынасқа байланысты сандық есептеулердің нәтижелері көрсеткендей, $v \ll 1$ шартты қанағаттандыратын тұтқырлықтың аз мәндерінің өзі идеал сұйық тамшысымен салыстырғанда орнықсыз тұтқыр тамшының сфероидты деформациясының сипаттық ұлғаю уақытының едәір артуына әкеледі.

1-сурет. Өлшемсіз уақыт пен меншікті заряды бойынша орнықсыз тамшының сферальқ деформациясының өлшемсіз амплитудасы арасындағы тәуелділік. $\alpha=1/3$,

$X_0 = 10^{-6}$, a – идеал сұйық (1) және тұтқырлығы $v = 10^{-5}$ (2), $v = 10^{-3}$ (3) тұтқыр сұйықтар үшін; ә – тұтқыр сұйық үшін $v = 0,25$ (1), $v = 2,5$ (2).

2-сурет. Тамшының виртуальдық сферальқ деформациясының амплитудасының бастапқы мәнінен он есе артуының өлшемсіз уақыты мен (8)-өрнек бойынша есептелген өлшемсіз тұтқырлы арасындағы $\alpha=1/3$,

$$X_0 = 10^{-6}$$

1-суреттен көрініп тұрғандай, процестің аса бейсыздықтығының әсерінен тамшының орнықсыздығының сипаттық уақытының меншікті зарядпен салыстырғанда ұлғаюы бастапқы

виртуальды деформацияның шамамен он есе арту уақытымен анықталады: осы уақыттың өтуімен t –ның X -қа тәуелділігі қанығуға өтеді.

Төменгі, сондай-ақ жоғарғы тұтқырлықта да дұрыс болып табылатын, 2-суретте келтірілген, меншікті зарядқа қатысты орнықсыз тамшының сфероидальқ деформациясының амплитудасының өсуінің T_v сипаттамалық уақытының өлшемсіз тұтқырлыққа қарапайым сызықтық тәуелділігін жеке қарастыруға болады. 2-суретте көрсетілген T_v және v арасындағы тәуелділік

$$T_v = T_0 + g v, \quad (11)$$

түріндегі аналитикалық өрнекпен аппроксимацияланады, мұндағы T_0 – идеал сұйық тамшысының орнықсыздығының дамуының сипаттамалық өлшемсіз уақыты, g – сандық коэффициент.

$$\alpha = 1/3, \quad \rho = 10^{-3} \text{ кг/м}^3, \quad X_0 = 10^{-6}, \quad \sigma = 0,07 \text{ N/m}$$

болғандағы сандық есептеулердің нәтижесі: $T_0 \approx 0,0684$, $g \approx 4035$. T_v және v арасындағы сызықтық тәуелділік жоғары тұтқырлықта ғана орындалатын

(10)-асимптоталық тәуелділікпен үйлеседі.

Қорытынды. Тұтқырлықтың тамшының меншікті зарядына орнықсыз, сфероидальқ деформациясының амплитудасының өсуіне әсер ету тенденциясы туралы алынған нәтижелер жеткілікті айқын: тұтқырлықтың болуы орнықсыздықты жүзеге асыратын сипаттық уақыттың артуына әкелетіндігі айдан анық. Дегенмен, алғаш рет орнықтылық алдында орналасқан тамшы пішінінің аз деформациясының уақыт бойынша өсуінің сызықты емес процесінің әсер ету шартында, осы әсердің сандық бағалауын алу мүмкіндігі туды. Құбылыстың аса бейсызықтығына қарамастан, орнықсыздықтың сипаттық ұлғаю уақыты қарапайым сызықты (өсуші) уақыт функциясы болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Лойцянский, Л.Г. Механика жидкости и газа [Текст] / Л.Г. Лойцянский. – М.: Дрофа, 2003. – 840 с.
2. Гершуни, Г.З. Конвективная устойчивость несжимаемой жидкости [Текст] / Г.З. Гершуни, Е.М. Жуховицкий. – М.: Наука, 1972. – 392 с.
3. Козлов, В.В. О движении тела с жесткой оболочкой и переменной геометрией масс в бесконечном объеме идеальной жидкости [Текст] / В.В. Козлов, Д.А. Онищенко. - М.: Физматлит, 2003. – 476 с.
4. Кикоин, А.К. Молекулярная физика [Текст] / А.К. Кикоин, И.К. Кикоин. – М.: Наука, 1976. – 480 с
5. Валуева, Е.П. Введение в механику жидкости [Текст] / Е.П. Валуева, В.Г. Свиридов. – М.: Изд-во МЭИ, 2001. – 212 с.
6. Асқарова, А.С. Молекулалық физика [Мәтін] / А.С.Асқарова, М.С. Молдабекова. – Алматы: Қаз.университеті, 2006. -944 б.
7. Гиршфельдер, Дж. Молекулярная теория газов и жидкостей [Текст] / Дж.Гиршфельдер, И.Кертис, Р.Берд Р. – М.:ИЛ, 1991. -929 с.

Материал редакцияға 17.09.24 түсті.

Р.Ж. Наметкулова*, А.К. Кадирибетова

Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ ВЛИЯНИЯ ВЯЗКОСТИ НА ВРЕМЯ НЕУСТОЙЧИВОСТИ ЗАРЯЖЕННОЙ КАПЛИ

Аннотация. Получено нелинейное интегральное уравнение, описывающее изменение вязкости во времени при сферическом деформировании нестабильной капли с определенным зарядом и найдено его решение. Поскольку рассматриваемое явление является нелинейным, было показано, что характерное время неустойчивости определяется временем десятикратного увеличения амплитуды виртуальной сферической деформации нестабильной капли от исходного ничтожного значения.

Ключевые слова: деформация, идеальная жидкость, вязкая жидкость, кинематическая вязкость, амплитуда, плотность, поверхностное натяжение, заряд, неустойчивость.

R.Zh.Nametkulova*, A.K.Kadirimbetova

M.Kh. Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan

THEORETICAL STUDY OF THE EFFECT OF VISCOSITY ON THE RESISTANCE TIME OF A CHARGED DROP

Abstract. A nonlinear integral equation describing the time-dependent change of viscosity during spherical deformation of an unstable droplet with specific charge was obtained and its solution was determined. Since the considered phenomenon is nonlinear, it was shown that the characteristic time of instability is determined by the time of ten times increase of the amplitude of the virtual spherical deformation of the unstable droplet from the initial negligible value.

Keywords: deformation, ideal fluid, viscous fluid, kinematic viscosity, amplitude, density, surface tension, charge, instability.

References

1. Loitsyansky, L.G. Mekhanika zhidkosti i gaza [Mechanics of liquid and gas] [Text] / L.G. Loitsyansky. – M.: Bustard, 2003. – 840 p.
2. Gershuni, G.Z. Konvektivnaya ustojchivost' neszhimaemoj zhidkosti [Convective stability of an incompressible liquid] [Text] / G.Z. Gershuni, E.M. Zhukhovitsky. – M.: Nauka, 1972. – 392 p.
3. Kozlov, V.V. O dvizhenii tela s zhestkoj obolochkoj i peremennoj geometrijej mass v beskonechnom ob'eme ideal'noj zhidkosti [On the motion of a body with a rigid shell and variable geometry of masses in an infinite volume of an ideal liquid] [Text] / V.V. Kozlov, D.A. Onishchenko. - M.: Fizmatlit, 2003. – 476 p
4. Kikoin, A.K. Molekulyarnaya fizika [Molecular physics] [Text] / A.K. Kikoin, I.K. Kikoin. – M.: Nauka, 1976. – 480 p.
5. Valueva, E.P. Vvedenie v mekhaniku zhidkosti [Introduction to fluid mechanics] [Text] / E.P. Valueva, V.G. Sviridov. – M.: Publishing House of MEI, 2001. – 212 p.

6. Askarova, A.S. Molekulalyқ fizika [Molecular physics] [Text] / A.S.Askarova, M.S. Moldabekova.– Almaty: Kaz.University, 2006. -944 b.
7. Girshfelder, J. Molekulyarnaya teoriya gazov i zhidkostej [Molecular theory of gases and liquids] [Text]/ J.Girshfelder, I.Curtis, R. Bird R. – М.: IL, 1991. -929 p.

Мақалаға сілтеме: Наметқулова, Р.Ж. Зарядталған тамшының орнықсыздық уақытына тұтқырлықтың әсерін теориялық зерттеу [Мәтін] / Р.Ж. Наметқулова, А.К. Кадирибетова // Dulary University Хабаршысы. – 2024. - №3. – Б.57-64
<https://doi.org/10.55956/UNNK1128>

А.К.Сыбанбекова*

*Магистрант
Казахский национальный педагогический университет им. Абая
Алматы, Казахстан*

SybanbekovaAK@yandex.ru

Ф.Д.Наметкулова

*к.п.н.
Казахский национальный педагогический университет им. Абая
Алматы, Казахстан*

ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИИ КОМАНДНОГО МЕТОДА ОБУЧЕНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ ФИЗИКИ В ШКОЛЕ

Аннотация. В статье рассмотрена технология командного обучения, применяемая при обучении физике в школе, а также ее применение в педагогической практике. Было отмечено, что рост информационного потока и развитие технологий в современном обществе позволяют интегрировать новые методы обучения в сферу образования. Также было обращено внимание на то, что технология командного обучения основана на методике, предполагающей, что учащиеся ищут информацию самостоятельно.

В статье представлена технология метода командного обучения и его этапы, формы оценивания учащихся и примеры применения метода группового обучения на уроках физики, в том числе работа в группах по проектам, проведение виртуальных лабораторных работ. Были обсуждены и представлены темы, образцы проектов для учащихся 9 класса по физике.

Были рассмотрены преимущества методики, такие как повышение самостоятельности учащихся, повышение интереса к предмету и трудности, с которыми сталкиваются учителя, связанные с внедрением технологии командного обучения в учебный процесс.

Ключевые слова: командный метод обучения, проектная работа, защита проектов, самостоятельная работа, технологии в учебном процессе.

Введение. Методические рекомендации по организации самостоятельной работы обучающихся разработаны в соответствии со следующими нормативными документами: Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 27.07.2007 г.,

В методических рекомендациях освещаются вопросы, связанные с планированием и организацией самостоятельной работы обучающихся. Представлены актуальность и значение самостоятельной работы, принципы организации самостоятельной работы

обучающихся, виды и формы самостоятельной работы.

Самостоятельная работа обучающегося - работа по определенному перечню самостоятельно осваиваемых тем, обеспеченных учебно-методической литературой и рекомендациями, контролируемая посредством тестов, контрольных работ, проектов, сочинений и отчетов. Реализовать самостоятельную работу обучающихся можно используя новую методику преподавания – технология командного метода обучения.

Технология командного метода обучения – подход к преподаванию, не получивший пока широкого распространения в школах СНГ.

Командно-ориентированный метод Team Based Learning (TBL) – это активное обучение, основанный на использовании малых групп, который предоставляет студентам возможность сначала изучить учебный материал, а на занятии применить полученные знания, умения и навыки при помощи последовательности действий, включающей индивидуальную работу, командную работу, а также мгновенную обратную связь. Цели командного обучения: сплочение коллектива, заинтересованность учеников, самостоятельная работа учеников при поиске материалов, защита

проектов. Основные принципы такого метода: сотрудничество (между учащимися, между учащимися и учителем), распределение ролей (внутри команды каждый ответственен за конкретное задание), взаимозависимость, обратная связь (члены команды обсуждают на каждом этапе итоги проделанной работы между собой и с учителем).

Далее мы рассмотрим этапы реализации командного метода обучения. Он состоит из следующих этапов: индивидуальная предварительная работа, индивидуальный тест на обеспечение готовности, командный тест на командную готовность, прикладные упражнения, коллегиальная оценка. Теперь кратко опишем каждый этап.

Рисунок 1 – Этапы метода Team Based Learning

I. Индивидуальная предварительная работа. Ожидается, что учащиеся ознакомятся с набором подготовительных материалов, которые могут быть представлены в виде чтений, презентационных слайдов, аудио- или видеолекций. Они должны быть подготовлены на уровне, подходящем для слушателей курса.

II. Индивидуальный тест на обеспечение готовности (iRAT). На занятиях учащиеся проходят индивидуальную викторину под названием iRAT, которая состоит из 5-20

вопросов с множественным выбором или очень короткими ответами, основанных на материалах для предварительной работы.

III. Тест на командную готовность (tRAT). После сдачи iRAT учащиеся объединяются в команды и проходят один и тот же тест и представляют ответы — на скретч-карте или с помощью программного обеспечения с поддержкой TBL - как команда. Баллы iRAT и tRAT засчитываются в итоговую оценку учащегося. После прохождения iRAT и tRAT у учащихся будет возможность

внести уточнения или поставить под сомнение качество вопросов с множественным выбором в тестах. Затем преподаватели могут ответить на вопросы и способствовать обсуждению затронутых тем и концепций.

IV. Прикладные упражнения. Наконец, учащиеся работают в командах над решением прикладных задач, которые позволяют им применять и расширять знания, которые они только что изучили и протестировали. Они должны прийти к коллективному ответу на вопрос приложения и отобразить свой выбор ответа в электронной галерее в классе. Затем инструкторы проводят обсуждение или дебаты между командами, чтобы рассмотреть возможные решения прикладной проблемы.

V. Коллегиальная оценка. Этот последний этап является необязательным компонентом командного процесса обучения. В середине или конце курса некоторые преподаватели проводят коллегиальную оценку для своих команд.

Материалы и методы. Структура командного метода обучения - чтобы реализовать командный метод обучения, нужно разделить учащихся на команды в случайном порядке. Важно разделить именно в случайном порядке, чтобы ученики, которые раньше не имели общих интересов, объединились для работы над общей задачей. Далее командам выдаются темы проектов на их выбор. Команды выбирают то, что им интересно. Следующий этап – этап подготовки проекта. На этом этапе команды работают над своим заданием, ищут материалы по выбранной теме. И заключительный этап – команды презентуют свой проект. После чего учитель оценивает работу учащихся.

Время на выполнение проекта: 2 недели и более.

Методы контроля: индивидуальные и командные проверочные тесты по усвоению материала, защита проекта посредством презентации.

Командный метод обучения можно начинать с 9 класса, так как 9 класс является завершающим этапом основного общего образования. На этом этапе учащиеся уже могут искать часть информации самостоятельно. К тому же разделы, изучаемые в 9 классе настолько разнообразны, что каждый учащийся может выбрать для проекта ту тему, которая будет ему интересна.

На основании всех изучаемых в 9 классе разделов физики, можно составить темы проектов. Командам предлагается выбрать наиболее интересную для них тему. Далее команды приступают к выполнению задания. Ищут материал в дополнительных источниках. И по истечении времени защищают свои проекты в виде презентации. Во время защиты проектов учитель и другие учащиеся могут задавать им вопросы. В зависимости от ответов на эти вопросы и качества подготовленного материала учитель оценивает работу учащихся.

Примерные темы для проектов по физике: «Автомобиль и экология», «Шум и его воздействие на организм», «Альтернативные виды энергии», «Влияние телефона на живые организмы», «Вклад физиков в Великую Отечественную Войну», «Применение фотоэффекта в жизни», «Влияние радиации на живые организмы».

Примерный вид проекта на тему «Применение фотоэффекта в жизни»
Фотоэффект – явление выбивания электронов с поверхности катода под действием выбитых фотонов. Фотоэффект был открыт в 1887 году Генрихом Герцем. При работе с открытым резонатором он заметил, что если посветить ультрафиолетом на

цинковые разрядники, то прохождение искры заметно облегчается.

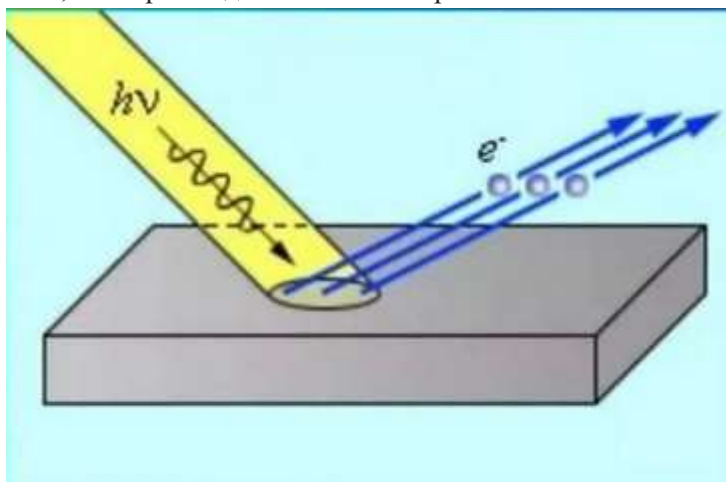

Рисунок 2 – схема фотоэффекта

Поверхность катода облучается падающими на него фотонами с энергией $h\nu$. Эта энергия передается атомам катода. Электроны под действием этой энергии становятся свободными и покидают поверхность катода. В зависимости от энергии падающего излучения, электроны могут или просто вырваться с поверхности катода, или иметь какую-то скорость ϑ .

Формула Эйнштейна для фотоэффекта:

$$h\nu = A_{\text{вых}} + \frac{m \cdot \vartheta^2}{2}$$

$h\nu$ – энергия падающего излучения

$A_{\text{вых}}$ – работа выхода электрона (это та энергия, которая необходима электрону, чтобы вырваться с поверхности катода, переборов кулоновскую силу притяжения положительными ионами в катоде).

$\frac{m \cdot \vartheta^2}{2}$ – кинетическая энергия электрона при выходе с поверхности катода. Она бывает в том случае, если $h\nu > A_{\text{вых}}$. Если $h\nu = A_{\text{вых}}$, то электрону хватает энергии падающего излучения, только на то, чтобы вырваться с поверхности катода. Такая минимальная частота излучения

называется красной границей фотоэффекта.

Применение фотоэффекта.

Явление фотоэффекта широко применяют в науке и технике: оно позволяет осуществить непосредственное преобразование энергии света в электрическую энергию. С помощью фотоэффекта появился звук в кино, стала возможной передача движущихся изображений (телевидение).

Применение фотоэлектронных приборов позволило создать станки, которые без участия человека изготавливают детали по заданным чертежам. Основанные на фотоэффекте приборы контролируют размеры изделий лучше человека, вовремя включают и выключают уличное освещение и т. п. также фотоэффект применяется в фототелефонах; фотометрии (для измерения силы света, яркости, освещенности); в управлении производственными процессами.

Приборы, в основе принципа действия которых лежит явление фотоэффекта, называют фотоэлементами. В них энергия света управляет энергией электрического тока или превращается в

нее. Фотоэлементы, использующие внешний фотоэффект, преобразуют в электрическую энергию лишь незначительную часть энергии излучения. Поэтому источники электроэнергии их не используют, зато широко применяют в различных схемах автоматики для управления электрическими цепями с помощью световых пучков. Рассмотрим устройство современного вакуумного фотоэлемента. Он представляет собой

стеклянную колбу, часть внутренней поверхности которой покрыта тонким слоем металла. Этот слой изготовлен из металла с малой работой выхода и служит катодом. Анодом служит проволочная петля (или диск), находящаяся в центре колбы. Анод улавливает фотоэлектроны. Он присоединяется к положительному полюсу батареи, а катод – к отрицательному.

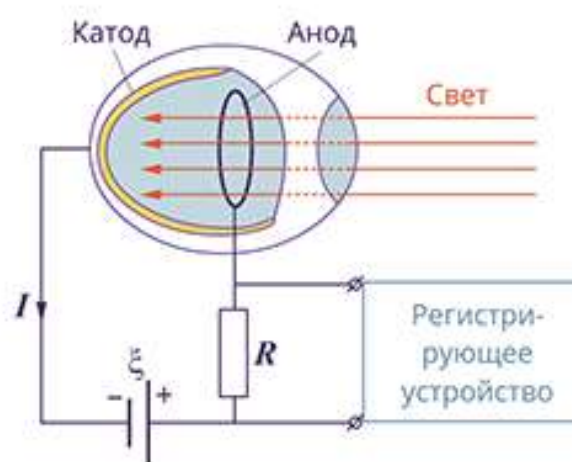

Рисунок 3 – схема фотоэлемента

Когда свет через прозрачную часть колбы попадает на катод, в цепи возникает электрический ток (за счет движения электронов, вырванных из металла). Этот ток регистрируется тем или иным устройством, в результате чего включается (или наоборот выключается) реле. Эта схема работы лежит в основе всех, так называемых, видящих автоматов – тех же автоматических дверей. Когда человек подходит к такой двери, он закрывает собой свет, и на это незамедлительно реагирует фотоэлемент, а за ним и реле. Можно заметить похожую картину и в современных лифтах: если стоять в дверном проеме, то дверь не будет закрываться. По тому же принципу действуют турникеты в метро или освещение, которое автоматически

включается, когда вы входите в помещение.

В авионавигации, в военном деле широко применяют фотоэлементы, чувствительные к инфракрасным лучам. Инфракрасные лучи невидимы, облака и туман для них прозрачны. С явлением фотоэффекта связаны фотохимические процессы, протекающие под действием света в фотографических материалах.

Критерии оценивания. Учащиеся:

- знают, что такое фотоэффект;
- могут объяснить с физической точки зрения, процессы, которые происходят при фотоэффекте;
- объясняют пользу фотоэффекта;
- рассказывают принцип действия фотоэлементов.

Форма контроля – тест по теме «Фотоэффект. Применение фотоэффекта».

- 1) Что такое фотоэффект?
- 2) Как и кем было открыто явление фотоэффекта?
- 3) Формула Эйнштейна для фотоэффекта.
- 4) Что такое работа выхода электрона.
- 5) Объясните с физической точки зрения понятие «красная граница фотоэффекта».
- 6) От чего зависит скорость электрона при выходе с поверхности катода?
- 7) Где применяется фотоэффект?
- 8) Что такое фотоэлемент?
- 9) На чем основан принцип действия фотоэлементов?
- 10) Опишите физические процессы, происходящие в фотоэлементах.

Результаты. На основании данной статьи, мы видим, что применение командного метода обучения имеет положительное влияние на качество образования. Это связано с тем, что этот метод предполагает активное участие обучающихся в образовательном процессе. Работая в командах, ученики обмениваются знаниями и опытом, помогают друг другу, что способствует более глубокому пониманию материала. Также данный метод позволяет интегрировать информационно-коммуникационные технологии в курс физики. Командный метод обучения развивает коммуникативные навыки у обучающихся; способствует сплочению коллектива; развивает логическое и аналитическое мышление.

Обсуждение. Обсуждение эффективности применения технологии командного метода обучения в преподавании физики в школе включает анализ результатов исследований других

авторов в данной области. Исследование Хемиль и Крейга [5] показало, что учащиеся, работающие в командах, активно обмениваются знаниями, что способствует лучшему и более длительному запоминанию материала. По мнению Смита и Джонсона [6] внедрение командного метода обучения комбинированно с информационно-коммуникационными ресурсами еще более улучшает усвоение материала. Использование интерактивных досок, выполнение виртуальных лабораторных работ и онлайн-платформ делает обучение более наглядным и понятным. Однако, некоторые исследования, такие как работа Брауна и Гарсии [7] показывают, что работа в командах может создавать учителю дополнительные трудности, поэтому для успешной реализации командного метода обучения требуется соответствующая подготовка педагога.

Таким образом, обсуждение подтверждает важность командного метода обучения в преподавании физики в школе, особенно с учетом использования информационно-коммуникационных технологий. Однако, для достижения максимальной эффективности необходимо учитывать сложности и особенности данного метода обучения и проводить дополнительные исследования в этой области.

Заключение. Мы считаем, такой формат обучения подходит преимущественно в 9-11 классах. В 7 классе идет только вводный курс физики, когда учащиеся впервые знакомятся с данным предметом. Поэтому на таком этапе обучения еще рано давать им проекты для самостоятельного изучения. В старших классах школьники хорошо знакомы с большим объемом учебной информации

по физике, и изучаемые темы сложнее и интереснее, соответственно, здесь много материала для исследований.

Ну уроках физики данный метод будет эффективным, так как он подразумевает активное участие обучающихся в учебном процессе. Это увеличивает интерес к изучению физики. Такой метод обучения развивает такие навыки, как самостоятельность, коммуникация и улучшает уровень владения ПК обучающимися. Технология командного метода обучения применима в различных областях физики, так как физика — это

обширная среда для исследований. Однако стоит учитывать как положительные, так и отрицательные аспекты. Например, при использовании такой методики вклад участников команды не всегда равномерный; также несмотря на то, что данный метод направлен на улучшение взаимоотношений в коллективе, результат может быть противоположным, то есть конфликты в коллективе; затруднение в оценивании; меньший контроль, чем при классическом обучении.

Список литературы

1. Кронгарт, Б.А. Физика: Учебник для 10 класса естественно-математического направления общеобразовательной школы. Часть 1 [Текст]/ Б.А.Кронгарт, Д.М.Казахбаева, О.Имамбеков, Т.Кыстаубаев. – Алматы: Мектеп, 2019. – 280 с.
2. Кронгарт, Б.А. Физика: Учебник для 11 класса естественно-математического направления общеобразовательной школы. Часть 1 [Текст]/ Б.А.Кронгарт, Д.М.Казахбаева, О.Имамбеков, Т.Кыстаубаев. – Алматы: Мектеп, 2019. – 246 с.
3. Мякишев, Г.Я. Физика. 11 класс: учеб. для общеобразоват. учреждений: базовый и профил. уровни [Текст]/ Г.Я. Мякишев, Б.Б. Буховцев, В.М. Чаругин. – М.: Просвещение, 2022. – 476 с.
4. Перышкин, А. В. Физика. 9 класс [Текст]: учебник / А. В. Перышкин, Е. М. Гутник. – М.: Дрофа, 2014. – 319 с.
5. Jane Willis "A framework for Task-based learning // https://www.academia.edu/11696134/A_Framework_for_Task_Based_Learning
6. British Council [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://kazakhstan.britishcouncil.org/> Дата обращения 25.08.24
7. Hemila, A., & Craig, T. The effectiveness of cooperative learning in the physics classroom// Journal of Research in Science Teaching, 2017, 54(3), 335-345.
8. Smith, J., & Johnson, L. Integrating ICT into cooperative learning: A review of current research. Computers & Education, 2019, 136, 1-10.
9. Brown, R., & Garcia, M. Challenges and benefits of implementing cooperative learning in the physics classroom. Physics Education, 2018, 53(5), 055003.

Материал поступил в редакцию 17.09.24.

А.К.Сыбанбекова, Ф.Д.Наметкулова

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

МЕКТЕПТЕ ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДА КОМАНДАЛЫҚ ОҚУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ

Аңдатпа. Мақалада мектепте физиканы оқытуда қолданылатын командалық оқу технологиясын зерделеніп, сонымен қатар оның педагогикалық практикада қолдануы қарастырылды. Қазіргі қоғамда ақпарат ағынының өсуі мен технологиялардың дамуы білім беру саласына оқытудың жаңа әдістерін кіріктіруге мүмкіндік беретіні баяндалды.

Сонымен қатар, командалық оқыту технологиясы оқушылардың ақпаратты өздері іздеуін көздейтін әдістемеге негізделгендігіне назар аударылды.

Мақалада командалық оқыту әдісінің технологиясы және оның кезеңдері, оқушыларды бағалау формалары және физика сабақтарында топтық оқыту әдісін қолдану мысалдары келтірілген, соның ішінде жобалар бойынша топтарда жұмыс істеу, виртуалды зертханалық жұмыстар жүргізу сипатталған. Физика пәнінен 9-сынып оқушыларына арналған жоба тақырыптары талқыланып, үлгілері ұсынылды. Әдістеменің артықшылықтары, мысалы, оқушылардың тәуелсіздігін арттыру, пәнге деген қызығушылықтың арту және мұғалімдерге командалық оқыту технологиясын оқу процесіне енгізуге байланысты кездесетін қиындықтар қарастырылды.

Кілт сөздер: командалық оқыту әдісі, жобалық жұмыс, жобаларды қорғау, өзіндік жұмыс, оқу процесіндегі технологиялар.

A.K.Sybanbekova, F.D.Nametkulova

Abay Kazakh national pedagogical university, Almaty, Kazakhstan

APPLICATION OF THE TECHNOLOGY OF THE TEAM TEACHING METHOD IN TEACHING PHYSICS AT SCHOOL

Abstract. The article examines the technology of team learning used in teaching physics at school, as well as its application in pedagogical practice. It was noted that the growth of information flow and the development of technologies in modern society make it possible to integrate new teaching methods into the field of education. Attention was also drawn to the fact that the technology of team learning is based on a methodology that assumes that students search for information on their own.

The article presents the technology of the team learning method and its stages, forms of student assessment and examples of the application of the group learning method in physics lessons, including working in groups on projects, conducting virtual laboratory work. Topics were discussed and samples of projects for 9th grade students in physics were presented. The advantages of the methodology were considered, such as increasing student independence, increasing interest in the subject and the difficulties faced by teachers associated with the introduction of team learning technology into the educational process.

Key words: team teaching method, project work, project protection, independent work, technologies in the educational process.

References

1. Krongart, B.A. Fizika: Uchebnik dlja 10 klassa estestvenno-matematicheskogo napravlenija obshheobrazovatel'noj shkoly. [Physics: Textbook for the 10th grade of the natural sciences and mathematics direction of the comprehensive school. Part 1] [Text] / B.A. Krongart, D.M. Kazakhbaeva, O. Imambekov, T. Kystaubayev. - Almaty: Mektep, 2019. - 280 p.
2. Krongart, B.A. Fizika: Uchebnik dlja 11 klassa estestvenno-matematicheskogo napravlenija obshheobrazovatel'noj shkoly. [Physics: Textbook for the 11th grade of the natural sciences and mathematics direction of the comprehensive school. Part 1] [Text] / B.A. Krongart, D.M. Kazakhbaeva, O. Imambekov, T. Kystaubayev. - Almaty: Mektep, 2019. - 246 p.
3. Myakishev, G.Ya. Fizika. 11 klass: ucheb. dlja obshheobrazovatel'noj uchrezhdenij: bazovyy i profil. urovni [Physics. 11th grade: teaching. for general educational institutions: basic and

- profile. Levels] [Text]/ G.Ya. Myakishev, B.B. Bukhovtsev, V.M. Charugin. – М.: Education, 2022. – 476 p.
4. Peryshkin, A. V. Fizika. 9 klass [Physics. 9th grade] [Text]: textbook / A. V. Peryshkin, E. M. Gutnik. – М.: Bustard, 2014. – 319 p.
 5. Jane Willis "A framework for Task-based learning // https://www.academia.edu/11696134/A_Framework_for_Task_Based_Learning
 6. Article about TBL on the British Council website // <https://kazakhstan.britishcouncil.org/>
 7. Hemila, A., & Craig, T. The effectiveness of cooperative learning in the physics classroom// Journal of Research in Science Teaching, 2017, 54(3), 335-345.
 8. Smith, J., & Johnson, L. Integrating ICT into cooperative learning: A review of current research. Computers & Education, 2019, 136, 1-10.
 9. Brown, R., & Garcia, M. Challenges and benefits of implementing cooperative learning in the physics classroom. Physics Education, 2018, 53(5), 055003.

Ссылка на статью: Сыбанбекова, А.К. Применение технологии командного метода обучения в преподавании физики в школе [Текст] / А.К. Сыбанбекова, Ф.Д. Наметкулова // Вестник Dulary University. – 2024. - №3. – С.65-73 <https://doi.org/10.55956/SVPS4387>

МРНТИ 14.35.05

<https://doi.org/10.55956/DGCW6417>

И.Ю. Мордвинцева*

*Канд. пед. наук, доцент
Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати
г.Тараз, Казахстан
timdenir69@mail.ru*

А.А. Антонов

*Магистрант
Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати
г.Тараз, Казахстан
mr.andrey2030@mail.ru*

ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНОЙ ИНТЕГРАЦИИ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ В ВУЗАХ КАЗАХСТАНА

***Аннотация.** Данная работа рассматривает проблему социальной интеграции иностранных студентов. В работе проводится анализ научных источников, также психолого-педагогическую литературу, и проводится оценка уровня социальной интеграции студентов, что стоит учитывать в процессе их общения и учебы. Определения "социальная адаптация" раскрываются в статье. Автор проводит анонимный опрос с помощью онлайн платформы, чтобы выявить проблемы, с которыми иностранные студенты сталкиваются в процессе социальной адаптации, и делает выводы относительно факторов, оказывающие точное влияние на интеграцию студентов в отечественных вузах. В статье отмечается положительный эффект, который имеет совместное обучение иностранных студентов с отечественными на развитие статуса высшего учебного заведения, а также на более глубокое понимание иностранными студентами ценностей среды, в которую они погрузились. Следует отметить, что автор статьи подчеркивает, что втягивание зарубежных студентов в воспитательно-учебный процесс развивает их личности как полноценных членов общества страны в котором они проходят обучение в высшем учебном заведении.*

***Ключевые слова:** иностранные студенты, социальная адаптация, языковой барьер, высшее учебное заведение, анкета, опрос.*

Введение. Интеграция казахстанского высшего образования в научное образовательное пространство рассматривает завлечение иностранных студентов в университеты Казахстана. За последние десять лет рейтинг казахстанских вузов заметно поднялся

на международном уровне, и, вследствие чего, количество таких студентов, поступающих в университеты Казахстана, возрастает с каждым годом. Наличие иностранных студентов в университетах является главным аспектом развития высшего образования

в государстве, а также обеспечивает качественное образование и привлекательность университетов на международном рынке образования. Иностранные студенты проходят обучение в казахстанских вузах по программам академической мобильности, также и на общих основаниях, как и отечественным студентам преимущественно в государственных высших образовательных заведениях. Основная часть иностранных студентов прибывают из близ лежащих стран, а именно такие как: Туркменистан, Кыргызстан, Россия, Монголия, Украина, Азербайджан, Беларусь и Китай. [1]

Умение погружения иностранных студентов в новую среду гарантируют активную и творческую жизнь, что является обязательным условием успеха в жизни, в балансе с самой личностью и профессиональной социальной средой.

Интеграция иностранных студентов в вузах Казахстана является актуальной и сложной проблемой. Все больше студентов приезжает из разных стран, чтобы получить высшее образование и расширить свои горизонты. Однако, процесс адаптации может оказаться трудным и вызывать различные проблемы у студентов.

Одной из основных проблем является языковой барьер. В Казахстане основным языком обучения является казахский или русский, иностранным студентам может быть сложно справиться с учебной программой на незнакомом им языке. Они могут испытывать трудности при понимании лекций, а также при написании и сдаче экзаменов. Недостаточное знание языка может стать причиной снижения успеваемости и возникновения стресса у студентов.

Культурный шок также является одной из проблем адаптации

иностранцев. Они часто сталкиваются с существенными различиями в образе жизни, менталитете и традициях Казахстана. Это может вызывать чувство изоляции и непонимания, а также приводить к конфликтам и адаптационному стрессу. Иностранные студенты могут испытывать трудности в установлении социальных связей и поиске друзей из-за различий в языке и культуре.

Еще одной проблемой адаптации является отсутствие информации и поддержки со стороны университетов. В большинстве случаев, университеты предоставляют базовую информацию о процессе адаптации, но не всегда оказывают необходимую помощь студентам. Иностранные студенты могут столкнуться с трудностями при поиске жилья, покупке необходимых вещей и оформлении документов. Отсутствие сопровождающей программы и специальных услуг для иностранных студентов может усложнить процесс адаптации.

Для решения проблем адаптации иностранных студентов необходимо предпринять ряд мер. Во-первых, университетам следует разрабатывать комплексные методические программы поддержки и помощи в социализации для иностранных студентов. В данные программы следует включать языковые курсы, организацию различных мероприятий, консультации и помощь в повседневных вопросах. Также важно учитывать создания условий для коммуникации иностранных студентов с отечественными студентами, чтобы помочь и ускорить им в интеграции в образовательную среду.

Важным шагом является проведение информационной работы и повышение осведомленности о проблемах, с которыми сталкиваются иностранные студенты. Это должно быть регулярное

обсуждение и обмен опытом между университетами, создание партнерских отношений с вузами из других стран и обмен студентами. Также важно усилить роль научных и исследовательских работ по проблеме адаптации иностранных студентов, чтобы разработать эффективные методы и стратегии исправления с этой проблемой.

Таким образом, проблемы адаптации зарубежных студентов в университетах РК требуют системного подхода. Важно учитывать при создании условий для успешной адаптации, чтобы они могли полноценно принимать участие в образовательном процессе и достигать успехов.

Шевченко А.В. и Соболева И.В. в своей работе «Адаптация иностранных студентов: проблемы и возможные пути их решения» отмечали, что процедура социализации зарубежных студентов проводится на разных уровнях и включает в себя: психологическую, социальную, культурную, бытовую, физиологическую, которые тесно связаны с умственной, эмоциональной, интеллектуальной и физической нагрузкой[2].

Казахстанские авторы Биекенов К.У. и Ногайбаев Е.О. в своей статье на тему «Проблема социальной интеграции зарубежных студентов в условиях казахстанских вузов» дали следующее определение иностранному студенту: личность, требующая социальной адаптации к внедрению реальности и специфике казахстанского общества. Под адаптацией подразумеваем процесс психологического и социально-культурного приспособления, которое должно включать в себя социальные стандарты и нормы поведения, а также ценности казахской культуры, языковые специфики необходимые для комфортной жизни зарубежных студентов в нашей стране[3].

В итоге проведенного анализа можно прийти к выводу что, социокультурная адаптация – является сложным процессом, которая будет являться успешным в случае взаимодействие самого студента с окружающей средой.

Зарубежные авторы Эдвин Гомес и Альфред Урзуа в своей работе на тему «Межкультурная дружба и интеграция зарубежных студентов» выделяли, что основные аспекты социализации студентов иностранцев заключаются в их способности к адаптационной направленности. Личностные компоненты, связанные с чертами характера, характеристикой общения и темпераментом, способствуют адаптационной деятельности[4].

Проведенный анализ представленных исследований позволяет выделить основные преграды, с которыми сталкиваются иностранные студенты при адаптации. Они включают психологические, социальные и этические аспекты. Психологический аспект является результатом социокультурных и психолого-социальных различий между адаптирующимися и коренными сторонами. Социальная адаптация заграничных студентов к новой среде проявляется как внутренними, так и внешними факторами. Внешняя сторона отражает уровень завлечения иностранных студентов в социальную жизнедеятельность принимающего общества, а также особенности взаимодействия с другими индивидами. Внутренняя сторона же проявляется в психологическом отношении студентов к новой среде. [5]

Как уже помечалось ранее, адаптация иностранных студентов имеет сложный характер социализации к новой среде, который обусловлен влиянием личностных и групповых факторов. Так,

практика работы с иностранными студентами в казахско-русском международном университете по программе «Адаптация первокурсников и иностранных студентов КРМУ» демонстрирует, что основные факторы дезадаптации иностранных студентов, проявляющие в первый год пребывания в новой стране, могут быть сформулированы так:

– Психолого-личностные препятствие, обособлены с приспособлением личности к изменению климатических условий, могут отрицательно сказаться на их физическом и эмоциональном состоянии учебного процесса.

– Социально-культурные преграды, связанные с освоением нового социального окружения в учебном заведении, могут стать осложнением в преодолении языкового барьера и решении коммуникационных проблем.

– Сложности в образовательном и познавательном плане могут возникнуть из-за недостатка подготовки в языкового аспекта, а также в организации [6].

Следовательно, мы можем с уверенностью сказать, что социальная адаптация иностранных студентов — это многогранный процесс, к которому нужно подходить индивидуально, изучая проблемы каждого студента и предоставить им помощь в преодолении сложных факторов и барьеров, для успешной адаптации в культурную, бытовую и учебную среду.

Условия и методы исследований.

С целью выявления проблем социальной интеграции зарубежных студентов и их отношения к учебному процессу, мы провели социальное исследование путем анкетного опроса. В современном словарном справочнике анкетному опросу даётся следующее определение – метод сбора первичных данных, применяемый в социологии и социальной психологии. [7].

Для анкетного опроса иностранных студентов мы создали опрос на онлайн платформе «Google Forms»

(<https://www.google.com/intl/ru/forms/about/>), данный онлайн-сервис, используется для создания тестов, опросов и для построения анкет. Всю информацию, которую заполняли студенты в созданном нашем опросе, автоматически результаты преобразовались в диаграммы в таблицы[8].

С помощью данной онлайн платформы мы создали анонимный анкетный опрос (<https://forms.gle/SxckzTzHQBJHwPPq6>), состоящий из 32 вопросов с выбором ответов и вопросы к которым нужно дать ответы в краткой, открытой форме. Было опрошено 40 иностранных студентов Таразского регионального университета им. М.Х. Дулати, Алматинского университета энергетики и связи им. Гумарбека Даукеева и Северо-Казахстанского государственного университета им. Манаша Козыбаева.

Результаты исследований.

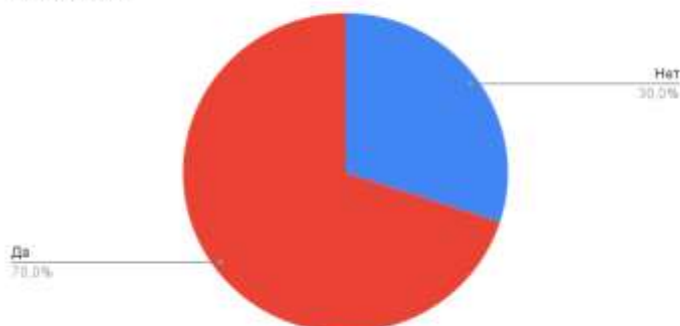
Результаты полученного нами опроса свидетельствуют о возникновении определенных проблем социальной интеграции студентов из-за границы, что препятствует их успешной адаптации в культурную среду Казахстана. Все ответы иностранных студентов были преобразованы в виде круговых диаграмм, представленных на рисунках 1, 2, 3, 4 и 5. Каждый отличающийся ответ был выделен в отдельный сектор диаграммы, а схожие ответы были суммированы, чтобы получить общий процент. Учитывая, что опрос пройдено 40 иностранных студентов, можно сказать с уверенностью, что 2,5% представляет собой одного студента. Затем мы объединили все негативные,

положительные и нейтральные ответы для получения общего процента и более точного понимания количества ответов,

предоставленных студентами.

иностранцами

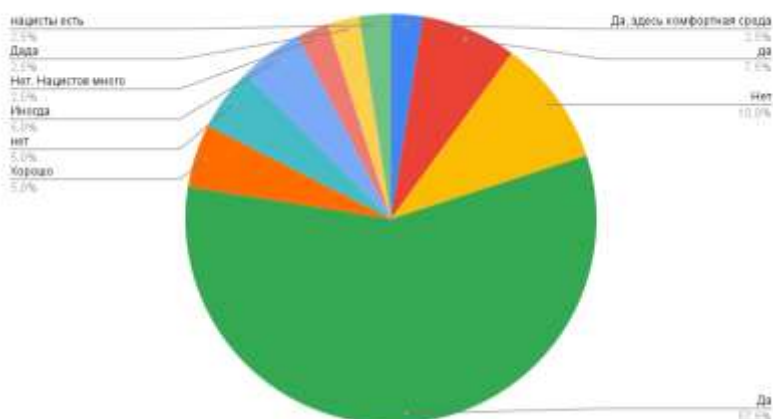
Рис. 1. Меня постоянно волнует моё материальное положение.

Данный вопрос (Рис.1) «Меня постоянно волнует моё материальное положение», показывает нам, имеют ли материальные проблемы студенты иностранцы. Так как проблема

материального положения является одной из главных причин дезадаптации иностранных студентов.

Рис. 2. В Казахстане я чувствую себя защищённым. Если да (нет) то почему?

На рис.2, «В Казахстане я чувствую себя защищённым», поставленный вопрос отражает уровень

психологической безопасности иностранных студентов в Казахстанском обществе и среди сокурсников.

На рис.5, «Я рассчитываю только на собственные силы, адаптируясь в новой среде» исходя из данного вопроса, мы узнаем количество иностранных студентов, которые демонстрируют уровень готовности к обучению и проживанию в другой стране.

Обсуждение научных результатов.

В ходе нашего изучения мы обнаружили целый ряд затруднений, влияющих на успешное приспособление иностранных студентов в обществе. По результатам нашего анализа, подавляющее большинство студентов испытывают финансовые трудности (70% опрошенных), что негативно сказывается на процессе обучения. В момент, когда студенты сталкиваются с подобными трудностями, их внимание переключается на решение финансовых проблем - аренда жилья, покупка продуктов, оплата транспорта, покупка техники и прочее. Вследствие этого, возникают бытовые проблемы, мешающие комфортной жизни.

На вопрос о том, чувствуют ли себя иностранные студенты защищенными в Казахстане, примерно 75% утверждают, что да, в то время как 20% испытывают некоторые трудности и не чувствуют себя защищенными, а 5% остаются в сомнении и действуют в зависимости от обстоятельств. Помимо того, 5% студентов указали на случаи агрессии на почве национальной принадлежности, что также можно рассматривать как социальную проблему, требующую внимания со стороны международных отделов университетов для помощи в сложных ситуациях.

Дополнительно было выявлено (см. рисунок 3), что у 25% опрошенных студентов университет предоставил реальную помощь, в то время как 25% испытывают затруднения и 50% не получили никакой помощи. Следовательно, университетским

международным отделам следует уделять больше внимания для облегчения социальной адаптации иностранных студентов и помощи им в успешном вхождении в новую социокультурную среду.

Большинство иностранных студентов имеют родственников в своей стране - это подтвердило 95% опрошенных (см. рисунок 4). Они получают психологическую поддержку издалека, что может вызывать беспокойство и тревогу за родных. Этот аспект также стоит учитывать при работе с иностранными студентами.

Вопрос о том, полагаются ли иностранные студенты исключительно на свои силы при адаптации к новой среде, указал на то, что 57,5% студентов действительно проявляют самостоятельность, обходясь без всякой помощи от окружающих. Однако следует отметить, что этой группе студентов сложно налаживать контакты с окружающими и имеют проблемы с социализацией, возможно, из-за языкового барьера.

Заключение. Уровень иностранных студентов в стране является одним из основных признаков ее активной роли в глобальном образовательном сообществе. Особое внимание следует уделить тому, что в период поступления на первый курс в Казахстане, иностранный студент сталкивается с целым рядом трудностей, связанных с повседневной жизнью, адаптацией к новому обществу и особенностям учебного процесса.

В связи с этим, администрация и преподаватели университета должны активно работать над разработкой эффективных подходов, способствующих успешной интеграции иностранного студента в социокультурную среду Казахстана. Проведенный опрос среди иностранных

студентов в Таразском региональном университете им. М.Х. Дулати, Алматинском университете энергетики и связи им. Гумарбека Даукеева и Северо-Казахстанском государственном университете им. Манаша Козыбаева выявил распространенные проблемы: языковой барьер, психологические трудности, финансовые и социокультурные трудности. Кроме того, существует множество факторов и препятствий, мешающих успешной социальной адаптации.

Изучение психолого-педагогической литературы и результаты социального опроса позволяют сделать вывод о том, что для успешной социальной адаптации иностранных студентов необходимо преодолеть ряд сложностей, таких как языковой барьер, необходимость принятия нового образа жизни и установление социальных связей. Для успешного решения данных проблем необходимо предоставить методическую поддержку по интеграции иностранных студентов в рамках университетского обучения.

Список литературы

1. Самсонов, А. Казахстан создает комфортные условия для обучения иностранных граждан Республики [Электронный ресурс] / Информационно-аналитический журнал «Современное образование» // Режим доступа: <https://inlnk.ru/NDaejn> Дата обращения: 9.09.23
2. Шевченко, А.В., Соболева, И.В. Адаптация иностранных студентов: проблемы и возможные пути их решения [Электронный ресурс] / Журнал проблемы и перспективы развития образования в России 2012, - №16. С.: 150-159 // Режим доступа: <https://clck.ru/Vih2F> Дата обращения: 9.09.23
3. Биекенов, К.У. К проблеме социальной адаптации иностранных студентов к условиям казахстанских вузов [Текст] / К.У. Биекенов, Е.О. Ногайбаев // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – 2012. - №4(43). – С.: 35-40
4. Chris R. Glass, Edwin Gómez, Alfredo Urzua Recreation, intercultural friendship, and international students' adaptation to college by region of origin // International Journal of Intercultural Relations, 2014. Vol. 42, P. 104-117
5. Ji-yeon Lee, Ayse Ciftci Asian international students' socio-cultural adaptation: Influence of multicultural personality, assertiveness, academic self-efficacy, and social support // International Journal of Intercultural Relations, 2014. Vol. 38, P. 97-105
6. Программа «Адаптация первокурсников и иностранных студентов КРМУ» [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://clck.ru/32sboD> Дата обращения: 9.09.23
7. Тюмасева, З.И., Богданов, Е.Н., Щербак, Н.П. Словарь-справочник современного общего образования акмеологические, валеологические и экологические тайны [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://clck.ru/337KQh> Дата обращения: 9.09.23
8. Краткий курс: Все возможности GoogleForms тайны [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://clck.ru/32rywu> Дата обращения: 9.09.23

Материал поступил в редакцию 29.11.23

И. Ю. Мордвинцева*, А.А. Антонов

М. Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫҢДАРЫНДА ШЕТЕЛДІК СТУДЕНТТЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ИНТЕГРАЦИЯСЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Бұл жұмыс шетелдік студенттердің әлеуметтік интеграциясы мәселесін қарастырады. Жұмыста ғылыми дереккөздерге, сондай-ақ психологиялық-педагогикалық әдебиеттерге талдау жасалады және студенттердің әлеуметтік интеграция деңгейіне баға беріледі, бұл олардың қарым-қатынасы мен оқу процесінде ескерілуі керек. "Әлеуметтік бейімделу" анықтамалары мақалада ашылады. Автор шетелдік студенттердің әлеуметтік бейімделу процесінде кездесетін қиындықтарын анықтау үшін онлайн платформа арқылы анонимді сауалнама жүргізеді және студенттердің отандық жоғары оқу орындарындағы интеграциясына нақты әсер ететін факторларға қатысты қорытынды жасайды. Мақалада шетелдік студенттерді отандық студенттермен бірлесіп оқытудың жоғары оқу орнының мәртебесін дамытуға, сондай-ақ шетелдік студенттердің өздері енген ортаның құндылықтарын тереңірек түсінуге типізетін оң әсері атап өтілген. Айта кету керек, мақала авторы Шетелдік студенттерді оқу-тәрбие процесіне тарту олардың жоғары оқу орнында оқитын ел қоғамының толыққанды мүшелері ретінде жеке басын дамытатынын атап көрсетеді.

Тірек сөздер: шетелдік студенттер, әлеуметтік бейімделу, тілдік кедергі, жоғары оқу орны, сауалнама, сұхбат.

I.Y. Mordvintseva*, A.A. Antonov

M.Kh. Dulaty Taraz State Universit, Taraz, Kazakhstan

PROBLEMS OF SOCIAL INTEGRATION OF FOREIGN STUDENTS IN UNIVERSITIES OF KAZAKHSTAN

Abstract. This work examines the problem of social integration of international students. The work analyzes scientific sources, as well as psychological and pedagogical literature, and assesses the level of social integration of students, which should be taken into account in the process of their communication and study. The definitions of "social adaptation" are disclosed in the article. The author conducts an anonymous survey using an online platform to identify the problems that foreign students face in the process of social adaptation, and draws conclusions about the factors that have an exact impact on the integration of students in domestic universities. The article notes the positive effect that co-education of foreign students with domestic students has on the development of the status of a higher educational institution, as well as on a deeper understanding by foreign students of the values of the environment in which they have immersed themselves. It should be noted that the author of the article emphasizes that the involvement of foreign students in the educational and educational process develops their personalities as full-fledged members of the society of the country in which they study at a higher educational institution.

Keywords: foreign students, social adaptation, language barrier, higher education institution, questionnaire, survey.

References

1. Samsonov, A. Kazakhstan sozdaet komfortnye usloviya dlya obucheniya inostrannykh grazhdan Respubliki [Kazakhstan creates comfortable conditions for the education of foreign citizens of the Republic] [Electronic resource] / Information and analytical journal "Modern Education" // Access mode: <https://inlnk.ru/NDaejn> Date of application: 09/19/2013
2. Shevchenko, A.V., Soboleva, I.V. Adaptaciya inostrannykh studentov: problemy i vozmozhnye puti ih resheniya [Adaptation of foreign students: problems and possible solutions] [Electronic resource] / Journal problems and prospects of education development in Russia 2012, - No.16. pp. 150-159 // Access mode: <https://clck.ru/Vih2F> Date of application: 09/19/2013
3. Biekenov, K.U. K probleme social'noj adaptacii inostrannykh studentov k usloviyam kazhstanskikh vuzov [On the problem of social adaptation of foreign students to the conditions of Kazakhstani universities] [Text] / K.U. Biekenov, E.O. Nogaibayev // Bulletin of KazNU. Psychology and Sociology series. – 2012. - №4(43). – P.: 35-40
4. Chris R. Glass, Edwin Gómez, Alfredo Urzua Recreation, intercultural friendship, and international students' adaptation to college by region of origin // International Journal of Intercultural Relations, 2014. Vol. 42, P. 104-117
5. Ji-yeon Lee, Ayse Ciftci Asian international students' socio-cultural adaptation: Influence of multicultural personality, assertiveness, academic self-efficacy, and social support // International Journal of Intercultural Relations, 2014. Vol. 38, P. 97-105
6. Programma «Adaptaciya pervokursnikov i inostrannykh studentov KRMU» [The program "Adaptation of first-year students and foreign students of KRMU"] [Electronic resource] / Access mode: <https://clck.ru/32sboD> Date of application: 09/19/2013
7. Tyumaseva, Z.I., Bogdanov, E.N., Shcherbak, N.P. Slovar'-spravochnik sovremennogo obshchego obrazovaniya akmeologicheskie, valeologicheskie i ekologicheskie tajny [Dictionary-handbook of modern general education acmeological, valeological and ecological secrets] [Electronic resource] / Access mode: <https://clck.ru/337KQh> Date of access: 09/19/23
8. Short course: All the possibilities of GoogleForms secrets [Electronic resource] / Access mode: <https://clck.ru/32rywu> Date of application: 09/19/2013

Ссылка на статью: Мордвинцева, И.Ю. Проблемы социальной интеграции иностранных студентов в вузах Казахстана [Текст] / И. Ю. Мордвинцева, А.А. Антонов // Вестник Dulary University. – 2024. - №3. – С.74-83 <https://doi.org/10.55956/DGCW6417>

K.K. Kabekeyeva*

PhD, senior lecturer

*Khozha Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
Turkestan, Kazakhstan*

kymbat.kabekeyeva@ayu.edu.kz

Zh. Kalikyzy

Student of Faculty of Economics, management and law

*Khozha Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
Turkestan, Kazakhstan*

zhannakalikyzy@gmail.com

LONELINESS FROM THE ADOLESCENTS PERSPECTIVE: METHODS OF PSYCHOLOGICAL SUPPORT

Abstract. *The problem of adolescents' loneliness is constantly of concern to all mankind in the society, so the problem of loneliness in society (or the desire to be alone) became one of not decided yet problems of many sciences, including pedagogy and psychology. The last years this issue is devoted to new works on the study of the state and characteristic manifestations of adolescents who have experienced a state of loneliness. The relevance of the article is concluded in practical importance for studying the state of loneliness of adolescents, since the experience of this study affects the formation and adaptation of the personality in society.*

The proposed article deals with the issues of psychological support of adolescents who have experienced a state of loneliness, reveals the essence and content of the concept of "loneliness" in adolescence, shows ways to provide psychological support to adolescents who have experienced a state of loneliness.

Keywords: *loneliness, adolescence, psychological support, methods, psychological counseling, methodology.*

Introduction. Personality's loneliness is a social and psychological phenomenon. Nowadays, the problem of loneliness of teenage children is one of the most actual one in our society. Loneliness is understood as a difficult emotional experience that acquires human feelings, thoughts, and actions and arises because of communication with important to him people.

The phenomenon of loneliness can be considered from adolescence at different age stages of development, since the problem of loneliness shows that there is a peculiarity at each stage of development. The following indicators characterize the state of loneliness: they are often separated

from other people, do not try to share their problems, isolate themselves.

What is loneliness in general: happiness or misfortune, norm or pathology? Various philosophical directions and psychological schools consider loneliness as the only possibility of human life, on the contrary for humanity in general is an unnatural state, that is, a manifestation of pathology and weak adaptation of the personality, and then as a consequence of the development of modern social forces. Some people believe that loneliness is when a person is in isolation and loses hope for the future; others consider that it is favorable for an active creative climate and communication with oneself [1, p. 110].

Adolescence occupies an important place in the overall development of ontogenesis. This age period should be considered as a special stage of mental development and as a stage of transition from childhood to adulthood. Qualitatively new formations of the psyche are formed in all directions during adolescence period. Entering a new stage of life and activity, teenage children acquire a new social approach, at this stage of development, an attitude towards their "I" is formed, an attitude towards peers, people around them and society. The formation of the social attitude of adolescents, the likelihood and depth of the state of loneliness at this stage depends on the basis of social orientation. In addition, feelings of loneliness arise in teenage children when they try to prove to themselves and others their uniqueness. This helps him to feel the state of introspection, internal development and communication with himself [2, p. 232].

The topic of research is currently very relevant, since the state of loneliness in adolescents can become a persistent negative mental state, leaving a shadow on all other feelings and actions, and even impede personal development.

The study of loneliness as a psychological phenomenon in psychology is associated with the names of K.A.Abulkhanova-Slavskaya, Zh.V.Puzanova, L.I.Starovoitova, G.M.Tikhonov, S.G.Trubnikova; the problem of loneliness of teenagers was comprehensively studied by such foreign scientists as U.A.Sadler, T.B. ohnson, R.S.Vays, L.E. Peplo, K. Rubinstein, I.S.Kon, T.V. Dragunova.

The issue of psychological support and its various aspects has been reflected in many studies: A.I.Volkova, N.I. Mizina, T.I. Shulga, L.Ya. Oliferenko, A.B. Bykov, I.V. Dubrovina and other scientists consider psychological support as an activity aimed at positive aspects of the personality,

domestic scientists V.G. Shulga, B.Azhenov, A. Zhumabaev, K.A. Zhukenova, A.M. Karabaeva, A.T.Akazhanova, I.F.Nazarov, V.A.Parfenov, V.A.Trifonov, J.Namazbaeva, G.A.U ManOV, L.K. Kerimov, K.M.Argymbaeva and others analyzed in detail the issues of teaching teenagers to fight negative emotions and maintain calm. In addition, textbooks by L.K. Kumekbaeva "Organization of psychological service", T.R. Nurmukhambetova and Sh. E. Rsmakhanbetova "Practical psychology" helped to identify and prevent deviations in adolescents

Nowadays the issue of providing psychological support to teenagers who are in a state of loneliness is becoming one of the most pressing topics in psychological science and practice of society. The complexity of this issue indicates the inconsistency of research work and the lack of methodological developments. Therefore, since at present the issue of providing psychological support to teenagers who have experienced a state of loneliness in psychological science is still one of the pressing issues that require full study, the topic of the study became the basis for the choice "Methods of providing psychological support to teenagers who have experienced a state of loneliness".

Research conditions and methods.

To establish the underlying causes of loneliness in adolescents we used the following methods for:

1. Diagnostics: "Loneliness detection questionnaire" recommended by D. Russell, L. Peplo, M. Fergyusonov.

2. Correction-development: a class hour on the topic: "Is Loneliness a grief?"

In this study, we tried to trace the reasons why the important practice of loneliness for adolescents arose. We believe that the characteristics of experiencing a state of loneliness determine the

development prospects of adolescents in different ways, and this in turn depends on the level of awareness and access to their resources and opportunities. On the one hand, the experience of loneliness can contribute to the development of teenagers; stimulate the emergence of reflection about their lives and the prospects for its development. But loneliness can be experienced as a negative emotional state, but in case of complication, it can even lead to suicide.

Research results and discussion. We considered that it was not enough to conduct only interviews and external observations within this research topic, so we used the "questionnaire for detecting loneliness" proposed by D. Rasell, L. Peplow, M. Ferguson [3, p. 410].

Our study involved children aged 15 to 16 years from a public utility facility. During the survey, teenagers were advised to consistently consider a number of applications and evaluate them using several answer options. We invited them to answer a number of questions in order to help teenagers learn about the causes of loneliness and thereby help those who feel lonely.

1. *What is loneliness?* Teenagers' responses at 14 are:

- to feel distance from society, collective, people;
- absence of friends and relatives;
- if you are alone, you can think about anything, no one bothers you, but sometimes it is challenging to be alone;
- feeling useless for other people;
- I consider it normal;
- there is no one to talk;
- when no one loves you and you don't need anyone;
- when the inner soul is very free;
- when you don't want to see anyone, when you are very offended by someone;
- when he cannot communicate with the outside world.

- Teenagers' responses at 14 are:
- a person's position when it is difficult to share grief;
 - to desire loneliness;
 - morale situation when no one is around;
 - when there is no interlocutor, when no one understands you;
 - when there are no close people nearby;
 - when a person is constantly left alone;
 - when a person feels lonely all over the world;
 - the absence of friends;
 - a psychological state in which a person struggles with his problems alone;
 - during depression;
 - when a person is alone with himself;
 - when a person wants to be alone;
 - when there is no one to share grief with.

2. *Do you think a person needs loneliness?*

Table 1 - Percentage rate of the question "Do you think a person needs loneliness?"

Response	Do you think a person needs loneliness?	
	14 years old teenagers	15 years old teenagers
Yes	19%	15%
No	43%	52%
Sometimes	38%	33%

3. *What kind of person can be alone?* Responses from 14 years old teenagers.

The following people may feel loneliness:

- silent person;
- uninteresting person;
- an unfortunate person;
- a person with low self-esteem;
- a person's loneliness depends on the social environment and conditions;

- a rude person because other people don't want to talk to him;
- a very simple, shy person, because sometimes he has to take the first step;
- very closed people;
- a person who does not respect others;
- everyone can feel loneliness, because I think that each of us is going through a period of loneliness;
- selfish people;
- people with bad behavior, because they do not think about others;
- any person depending on the situation.

Responses from 15 years old teenagers. The following people may feel loneliness:

- any person;
- a modest person;
- a person with a lot of negative thinking;
- a person who wants to be alone;
- a person evading communication;
- a person with a bad character;
- a person without friends;
- closed, reserved person;
- a person with a special nature;
- dreamer, thinking person;
- intolerant person.

The answers of teenagers aged 14-15 to these questions are markedly different. Teenagers at 14 pay attention to negative signs of human behavior, that is, they believe that only a bad person can be alone. But there are an opposite answer: anyone can be one. We see other sides of 15 years old teenagers answers. 40% of teenagers aged 15 believe that, depending on the situation, anyone can be alone. They also say that one person may have other pluses besides undesirable qualities.

4. How do you feel about loneliness?

Table 2 - Percentage rate of the question "How do you feel about loneliness"?

Responses	How do you feel about loneliness?	
	14 years old teenagers	15 years old teenagers
From a positive perspective	17%	22%
From a negative perspective	39%	40%
Depending on situation	44%	38%

Analyzing the answers of teenagers we can say that they begin to love loneliness by age. It is worth noting that they have very different views on loneliness.

5. Have you experienced loneliness?

Table 3 – Percentage rate of the question "Have you experienced loneliness?"

Responses	Have you experienced loneliness?	
	14 years old teenagers	15 years old teenagers
Yes	34%	46%
No	25%	54%
Sometimes	41%	-

6. Were there any situations when you feel lonely?

Table 4 - Percentage rate of the question "Were there any situations when you feel lonely?"

Responses	Were there any situations when you feel lonely?	
	14 years old teenagers	15 years old teenagers
Yes	32%	47%
No	58%	35%

Sometimes	10%	18
-----------	-----	----

7. Why do you think teenagers feel lonely?

Table 5 - Percentage rate of the question " Why do you think teenagers feel lonely?"

Responses	Why do you think teenagers feel lonely	
	14 years old teenagers	15 years old teenagers
friendless	20%	17%
aware	17%	15%
transition age	12%	20%
lack of support	16%	18%
modesty	11%	14%
afraid of society	9%	5%
does not show mutual sympathy; does not value friends and distance, etc.	15%	11%

8. What is needed not to be alone?

Table 6 - Percentage rate of the question «What is needed not to be alone?"

Responses	What is needed not to be alone?	
	14 years old teenagers	15 years old teenagers
find friends	38%	27%
communicate	16%	14%
be positive	13%	16%

participation in social events; be simple; desire; discover yourself, find your environment; see what someone needs; to love someone for real; helping others; merging with the outside world; initiation, etc.	33%	43%
---	-----	-----

9. How to help children who have experienced loneliness?

Table 7 - Percentage rate of the question "How to help teenagers who have experienced loneliness?"

Responses	How to help teenagers who have experienced loneliness?	
	14 years old teenagers	15 years old teenagers
communication with them	25%	18%
friendship with them	21%	14%
can't decide	14%	21%
invitation to walk together	10%	11%
dating and entertainment	11%	15%
supporting them; not leave them; to come to the rescue; reach out, etc.	19%	21%

Moreover we conducted a survey among adults in order to develop optimal recommendations for overcoming loneliness in adolescents. The survey involved teachers, parents, social educators.

10. *How can adolescents overcome feelings of loneliness? The answer was as following:*

1. You have to start with yourself, that is, try to change yourself.
2. Keep yourself open in the environment without any short circuits.
3. Read psychological and classical literature.
4. You need to analyze your actions.
5. You need to want changing yourself.
6. Doing what you love.
7. To have and take care about pets.
8. Need to talk to peers.
9. You need to find a common language with your family.
10. You need to communicate less with the virtual world.
11. It is necessary to increase self-esteem.
12. Participate in the life of the school.
13. You need to be open, look for different ways of communication.
14. You need to talk to people with the common interest.
15. Use the help of an anonymous psychologist, helpline.
16. Do not focus on your own problems.
17. Sign up for various circles.
18. You need to overcome your complexes.
19. Apply communication skills: be able to express your opinion, point of view, thoughts;
20. Look around, maybe someone needs your help - it connects the relationship.

According to the analysis of the results obtained during the survey on the answers of the surveyed adolescents, most teenagers do not feel lonely in life (88%), but almost each of them remained alone at least once. Adults were able to give many recommendations for overcoming loneliness in adolescence.

Furthermore, the results of analyzing the responses of adolescents according to the survey "Determining Loneliness" presented by D. Russell, L. Peplo, M. Ferguson suggest that every third teenager experiences different degrees of loneliness, and 4% of the surveyed adolescents feel loneliness to a sufficient extent.

From the point of view of teenagers, the main reason for loneliness is social rejection: about 20% of the children surveyed answered that they were left alone due to the fault of others (including parents), since others did not understand, did not accept or forgot this child.

In second place are signs of behavior (selfishness, etc.). They were named the cause of loneliness by 25% of teenagers. About 14% see a state of loneliness in behavior and ways of communication. 16% of teenagers believe that shyness, self-doubt, fear of relationships and inability to communicate are the causes of loneliness.

Only 12% of teenagers see a lack of environment and loved ones as a cause of loneliness. Tired of communication - 18% of responders.

Although 58% of teenagers do not like to be alone, they do not consider such a time unusual. 54% in some cases felt lonely, and then quickly got out of this state, but most adolescents (80%) were not afraid to be so alone.

Basically, teenagers believe that loneliness is not scary, that is, for them loneliness is normal. Many 74% of adolescents consider themselves very communicative, sociable and popular among classmates, and also have enough friends.

In addition, many adolescents are not afraid of a negative attitude towards themselves, loss of relationships or rejection of peers.

Portraits of children who have experienced loneliness look like this: closed, reserved, talking little, do not like a

noisy environment (33%). Another part (18%) described the child in the class as sad, unhappy and offended. And many teenagers said they often had quiet, incomprehensible, unable to communicate, unable to be friends. Some children (49%) consider loneliness to be a person who has no friends, whom no one loves and whom everyone refuses.

For some adolescents aged 14-15 years, voluntary loneliness seems natural and does not cause anxiety and fear. In addition, their loneliness is associated with misfortune, grief and resentment.

Our study revealed that from the point of view of teenagers, the main cause of loneliness is social rejection. The attitude of teenagers to loneliness has the same qualities as in philosophical and psychological studies. Teenagers consider loneliness normal if the child's choice is not related to the influence of others, but to internal reasons. That is, if their peers choose loneliness not because of their own uncertainty and inability to communicate, not because of fear of relationships and other people, but because of an inner desire and need to be alone, then this is normal and natural. If he is lonely because he is not accepted by other people, then he is an unhappy and offended person, calm, sad and incomprehensible.

In addition, he believes that the reasons for loneliness in teenagers lie both in a person's close environment and in himself: in his behavior, manner of communication, and including inability to communicate.

Analyzing the results of the survey, we came to the following conclusion:

- Loneliness of teenagers is often due to a lack of friends;
- Teenagers explain the cause of loneliness by external reasons: quarrel with a friend, death or departure of relatives.

Correction of loneliness in adolescents.

Loneliness in the social dimension is a matter of social connection. Loneliness is felt at all stages of human development, for example, from childhood to old age. As a rule, a lonely person is often a carrier of loneliness, which not only worsens their situation, but also forces others to participate in them.

To help children facing loneliness, firstly you need to know the experience inherent in loneliness, and which children experience the state of loneliness. Because loneliness is not the same for all children. For many children, loneliness is a reaction to life changes. For other children, loneliness may be the result of their life course, and not due to the loss or severance of social ties with loved ones. An example of this is shy children who have no friends at school and are socially isolated.

Young, one of the researchers on loneliness, believes that "the chronic nature of loneliness is an important criterion that distinguishes lonely people". According to Young: "chronic loneliness is a consequence of a person's inability to communicate with other people and situational loneliness is a consequence of the fall of the existing model of human social ties. The concept of temporary loneliness means an occasional feeling of loneliness, which is felt from time to time by many people" [4, pp. 239-246].

The chronic nature of loneliness is an important diagnostic parameter because it is directly important for etiology and intervention. For instance, children suffering from chronic loneliness may benefit most from their condition through the development of immunity to social anxiety and the development of social skills. On the contrary, helping children feeling situational loneliness in determining the social context in which new confidence and new connections can be found is of great benefit [5, p. 77-78].

Foreign studies on the correction of loneliness in adolescents usually include two main methods: social skills training and cognitive behavioral therapy. If the first method is aimed at group application, the second method is aimed at an individual approach. Social skills training usually includes the following elements [6, p. 240]:

- role play, control themselves and do homework;
- obtains skills such as engaging clients in conversation, talking on the phone, praise, and reception
- they learn to regulate periods of silence, note the attractiveness of physical data, increase the role of methods of oral communication, physical intimacy.

Cognitive behavioral therapy includes various cognitive methods, among which recognition of automatic thinking is often used, that is, it teaches clients to accept automatic thoughts from the category of facts to the category of hypotheses.

In conclusion, the correction of loneliness in adolescents includes:

- 1) individual correction - work with external and internal emotions of the child;
- 2) social correction - mastering the skills and techniques of effective interaction and creating conditions.

According to many researchers, loneliness of teenagers is an important component of emotional development. Representatives of different psychological directions determine the essence of this phenomenon in different ways. Despite obvious differences in interpretation, most researchers agree that loneliness is a practice, an obvious or specific form of self-knowledge.

Many researchers consider loneliness as a negative experience and some consider loneliness as a purely pathological reaction. Loneliness for many psychologists is a phenomenon characteristic of wide and different segments of the population. Only supporters of the psychodynamic approach

especially note the childhood prerequisites for the emergence of loneliness.

S.V. Malysheva and N.A. Rozhdestvenskaya argue that adolescents have four causes of loneliness [7, pp. 63-68]:

The first reason is the recognition of oneself as a unique, unlike anyone else;

The second reason is the lack of interpersonal relationships with peers;

The third reason is the existential crisis of the "essence of life";

The fourth reason is the forced persuasion of adolescents in any group.

Taking into account these reasons, corrective and developmental work should be carried out in a timely manner to work with teenage children experiencing a state of loneliness.

Leo Tolstoy once said in his diary: "Do not forget what you know in your personal life, living with people. Think about what you know in your personal life from communicating with people".

Since loneliness is a subjective practice, it is impossible to come up with a single way to overcome it. Therefore, when helping teenagers, it is necessary to adhere to the principle of a "golden environment". Consequently, it is necessary to pay enough attention and understand these children, express their readiness to provide assistance in difficult situations and also encourage independence and activity in overcoming the negative experience of loneliness.

Sharing loneliness means listening to a person when they want to talk about themselves; understanding and perceiving his feelings. The most effective methods of overcoming adolescent loneliness in adults and children [8, Article 364]:

1. Anxiety through mental activity (watching TV, reading books, listening to music).
2. Take some steps to succeed and do a challenging job.
3. Do homework.

4. Sports, creativity, etc. in order to get rid of negative emotions.

5. Shop to change your image.

6. Search for new ways to meet (dances, evenings, various circles).

7. Analysis of the causes of loneliness.

8. Walks in the fresh air, access to nature.

9. Contacting a psychologist or psychotherapist to solve problems.

10. Find your hobby. Sign up for a circle or art school where the child can find new friends with common interests.

11. You need to develop, be free, be interesting and then you will have more people.

It should be remembered that on the one hand, the feeling of loneliness can be used as a positive factor: self-knowledge, finding a hobby, self-development, doing a new thing.

How to get rid of loneliness:

- spend more time with friends, family;
- self-confidence;
- find new friends or renew relationships with old people;
- do not take everything close to you;
- communicate on social networks;
- visiting theaters, circuses, museums;
- find more friends, watch every day;
- be open, positive and joyful;
- change attitudes towards life;
- be open, kind to people;
- find the cause of the loneliness.

Conclusion. The researches of foreign and domestic scientists and psychologists on the problem of teenagers who have undergone a state of loneliness are comprehensively analyzed and the following types of loneliness of teenagers are distinguished: temporary, chronic, emotional and behavioral. Theoretical analysis of the scientific literature made it possible to determine the need for psychological support at various stages of the formation and development of adolescents. Consequently, the main reasons

why adolescents experience a state of loneliness - lack of relationships with others and deep emotional anxiety as the main signs of a growth crisis; lack of social connections; predominance of individualization, adaptation.

To provide effective psychological support to teenagers who have undergone a state of loneliness, it is necessary to understand its essence and content, determine goals and objectives and choose effective methods and approaches for diagnosing and correcting children. In general, psychological support in life is provided by persons: during a period of acute psychological crisis (regardless of the cause of its occurrence); depression; aggression; in a state of fear and anxiety; loss of meaning and interest in life; revealed that the psychological state of a person continues to deteriorate without any reason.

In the course of an empirical study, we used the "questionnaire for detecting loneliness" proposed by D. Russell, L. Peplo, M. Fergusons, as a result of which we found that teenagers experiencing loneliness are characterized by the following features compared to children who do not feel the state of loneliness. Thus, they mostly have very low self-esteem, emotionally unstable, restless, shy, seeking help from others, dreamy, more inner-world oriented, insecure, prevailing fear, demanding, untenable, communicative and organizational abilities.

On the one hand, for teenagers, voluntary loneliness seems natural and does not cause anxiety and fear, the loneliness of which is associated with misfortune, grief and resentment. That is, if their peers choose loneliness not because of their own uncertainty and inability to communicate, not because of fear of relationships and other people, but because of their inner desire and need to be alone, then this is a normal and natural phenomenon. If he is

lonely because other people do not accept him, then he is unhappy and offended, restless, sad and incomprehensible.

A class hour on the theme "Is Loneliness a grief?", organized to provide psychological support to teenagers who have experienced loneliness, showed the importance of working together to regulate the relationship between teachers and parents and children. The main ways of psychological support are: psychological diagnosis, psychohygiene of communication of the child; special psychological training of teachers, psychoprophylaxis of the family and the teaching staff; improving the inner world of the child, correcting behavior and relationships; promoting self-education and self-development.

Teenagers, teachers, parents - all participants in educational relations need psychological and pedagogical support. Therefore, along with taking care of the physical condition of children, it is necessary to pay attention to their psychological health. Based on the above, the following conclusion can be drawn: the negative aspects of the state of loneliness of teenagers are associated primarily with the insufficient development of its value

component and the lack of relationships with peers.

In our research, unfortunately, there were children aged 14 to 15 who experienced a state of loneliness. Therefore, for teenagers who have undergone a state of loneliness, the teacher-psychologist assumes the use of methods of emergency psychological assistance in order to timely psychological correction, educational measures, psychological prevention, psychological counseling and reduce possible negative consequences (anxiety, fear, fear, isolation).

The results of the study make it possible to develop several recommendations on the provision of psychological support to teenagers who have undergone a state of loneliness:

- try to change his mood, play in a positive direction, establishing as comfortable a relationship as possible with teenagers who have experienced loneliness.

- Psychological trainings, exercises, correctional and developmental work, developing the qualities of trust in a person through psychological support for adolescents who have undergone a state of loneliness.

References

1. Avduevskaya E.P. The problem of loneliness from the standpoint of humanism. - St. Petersburg, 2010. – p.110
2. Satieva Sh. Developmental psychology (theoretical and practical course). - Astana: Tome, 2012. - p.232
3. Shevandrin N.I. Fundamentals of psychological diagnostics. In 3 parts. Part 3. - M.: Vlados, 2010. – p.410
4. Young J. Loneliness, depression and cognitive therapy. Ed. N.E. Pokrovsky. - Moscow: Progress, 1989. - p.239-276
5. Raygorodsky D.Ya. Practical psychodiagnostics. Techniques and tests. Tutorial. - Samara: BAHRAH-M, 2002. - p.77-78
6. Slyusareva E.S. Methods of psychological correction: Educational and methodological manual. - Stavropol: SGPU, 2008. – p.240
7. Malysheva S.V., Rozhdestvenskaya N.A. Features of the feeling of loneliness in adolescents//Bulletin of Moscow State University. Series 14. Psychology. - 2001. - № 3. - p.63-68
8. Nurmukhambetova T.R., Rsmakhanbetova S.E. Practical psychology. Shymkent, 2004. – Article. - p.364

Material received on 25.09.24.

К.К.Кабекеева*, Ж.Қалиқызы

Қожа Ахмед Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік Университеті,
Түркістан қ., Қазақстан

ЖАЛҒЫЗДЫҚ КҮЙІН КЕШКЕН ЖЕТКІНШЕК ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРҒА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУ КӨРСЕТУ ӘДІСТЕРІ

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақала «Жалғыздық күйін кешкен жеткіншек жастағы балаларға психологиялық қолдау көрсету әдістері» тақырыбы бойынша орындалды. Мақалада жалғыздықты сезінген жасөспірім жастағы балаларды психологиялық қолдау мәселелері қозғалады, «жалғыздық» ұғымының мәні мен мазмұны ашылады, жалғыздықты сезінген жасөспірім жастағы балаларға психологиялық қолдау көрсету жолдары көрсетіледі.

Жеткіншек жас кезіндегі балалардың жалғыздық мәселесі қоғамдағы адамзаттың барлығын үнемі алаңдатып отырды, сондықтан қоғамдағы жалғыздық мәселесі (немесе бір өзінің болуын қалау) көптеген ғылымдардың соның ішінде педагогика және психология ғылымындағы әлі де шешімі табылмаған өзекті мәселелерінің бірі болды. Соңғы жылдары жалғыздық күйін кешкен жеткіншек жастағы балалардың жағдайын және оған тән көріністерін зерттейтін жаңа жұмыстар осы мәселеге арналады. Мақаланың өзектілігі жеткіншек жастағы балалардың жалғыздық күйін зерттеудің практикалық маңызы бар, өйткені бұл зерттеу тәжірибелері оның жеке басының қоғамдағы қалыптасуы мен бейімделуіне әсер етеді.

Тірек сөздер: жалғыздық, жасөспірімдік жас, психологиялық қолдау, әдістер, психологиялық кеңес.

К.К.Кабекеева, Ж.Қалиқызы

Международный Казахско-Турецкий Университет имени Ходжи Ахмеда Ясави,
г. Туркестан, Казахстан

ОДИНОЧЕСТВО С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ПОДРОСТКОВ: МЕТОДЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДДЕРЖКИ

Аннотация. Проблема детского одиночества в подростковом возрасте постоянно вызывала озабоченность всего человечества в обществе, поэтому проблема одиночества в обществе (или желание быть одиноким) стала одной из актуальных проблем многих наук, в том числе педагогической и психологической. Этому вопросу посвящены новые работы по изучению состояния и характерных проявлений детей подросткового возраста, переживших в последние годы состояние одиночества. Актуальность статьи имеет практическое значение для изучения состояния одиночества детей подросткового возраста, так как опыт этого исследования влияет на формирование и адаптацию ее личности в обществе.

Предлагаемая статья выполнена по теме «Методы психологической поддержки детей подросткового возраста, переживших состояние одиночества». В статье

затрагиваются вопросы психологической поддержки детей подросткового возраста, переживших состояние одиночества, раскрывается сущность и содержание понятия «одиночество». В подростковом возрасте, показаны пути оказания психологической поддержки детям подросткового возраста, пережившим состояние одиночества.

Ключевые слова: одиночество, подростковый возраст, психологическая поддержка, методы, психологическая консультация.

Cite the article:

*Kabekeyeva, K.K., Kalikyzy, Zh. Loneliness from the adolescents perspective: methods of psychological support // Bulletin of Dulary University. – 2024. – No.3. – P. 84-95.
<https://doi.org/10.55956/RXCF9447>*

А.Т. Кенжебаева

к.п.н., доцент

Таразский региональный университет имени

М.Х.Дулати Тараз, Казахстан

Alimakzt@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ СТРЕМЛЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ К ПРИОБРЕТЕНИЮ ЗНАНИЙ НА ПРОДУКТИВНОЙ ОСНОВЕНА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ

***Аннотация.** Статья «Формирование стремления у учащихся начальных классов к приобретению знаний на продуктивной основена уроках математики» посвящена актуальной проблеме формирования у школьников младшего школьного возраста необходимых компетенций, умений и навыков к продуктивной учебной деятельности. Автор работы дает подробный анализ работы учителя в начальном звене. Подчеркивая достаточно большой удельный вес репродуктивных методов в учебном процессе, автор поднимет вопросы о необходимости творческого подхода к условиям работы с младшими школьниками для того, чтобы пробудить и сформировать у учащихся желание заниматься математикой. При этом, на взгляд автора, необходимо разумно сочетать традиционные и инновационные технологии, которые формируют у учащихся познавательную активность, самостоятельность в поиске оптимальных решений, стремление к совершению собственных открытий. Эти виды работ необходимо проводить с учетом возрастных особенностей детей и на систематической основе. Наиболее эффективными, на взгляд автора являются здоровьесберегающие технологии, игровые, кейс-технологии и др.*

***Ключевые слова:** репродуктивные методы, продуктивные методы, кейс-технологии, игровые технологии, современные образовательные технологии.*

Введение. В современных условиях в системе образования неуклонно растет удельный вес применения интерактивных методов обучения. Дело в том, чтобы получить положительные результаты в процессе обучения важно пробудить в учениках познавательный интерес к знаниям. Несомненно, в современной школе меняются позиции учителя и ученика. Если в традиционной системе учитель был, в первую очередь, источником знаний, субъектом, а ученик - пассивным получателем этих знаний, а значит, объектом, то теперь именно ученик меняет свои позиции и становится субъектом образовательного процесса. Практически все известные дидактики подчеркивают, что только те

знания являются прочными, которые ученик добывает сам. Именно подобный подход подтверждает актуальность применения современных образовательных технологий в учебном процессе.

Условия и методы исследований. Для получения достоверных и научно обоснованных результатов мы в своей исследовательской работе использовали следующие методы исследования: общедидактические и узкоспециальные методы исследования, такие как педагогический эксперимент, наблюдение, описание, опрос.

Результаты исследований. Исследование уровня знаний не только учеников, но и отношение учителей,

активно применяющих современные образовательные технологии, доказало, что сами учителя испытывают удовлетворенность собственной работой при таких условиях, и уже вряд ли откажутся от своих принципов в преподавании.

Сказанное выше как нельзя кстати применимо в отношении учеников начальных классов. Сложность работы в новых условиях среди учащихся начального звена заключается в том, что в данном звене преобладают репродуктивные методы обучения. Ведь это начальный этап, а значит, учитель вынужден тратить больше времени на то, чтобы преподнести учащимся знания в готовом виде [1,2]. Поэтому учитель, который делает большой крен в сторону репродуктивного преподавания, не вводит эти знания в творческом ключе, рискует на выходе столкнуться с учениками, у которых ослабевает интерес к предмету, растет нежелание ходить в школу, изучать данный предмет. Начальное звено – это важный этап становления личности, стремящейся вооружаться знаниями, открывать для себя новое, искать собственные подходы в решении проблемы, применять добытые знания на практике. К тому же необходимо иметь в виду, что у учеников могут быть разные склонности и способности. У некоторых школьников наблюдаются способности к изучению языков, склонность к гуманитарным знаниям, у других – склонности к точным наукам. А предмет «Математика» входит в обязательный цикл дисциплин. Поэтому учитель стоит перед серьезной проблемой – пробудить неподдельный интерес к точным наукам даже у школьников с явными склонностями к гуманитарным наукам. Тут, конечно, не обойтись без творческого подхода учителя к своей

профессиональной деятельности. Он обязательно должен больше внимания уделять не только к репродуктивным этапам, но и к продуктивным, то есть отходить от традиционной подачи учебного материала к инновационным. Учитель должен всегда брать на вооружение необходимость обеспечения преемственности между начальным и средним звеном в учебном процессе. На наш взгляд, преемственность между начальной и средней школой обеспечивается не фактическим учебным материалом, а способами его подачи, то есть изменениями в методике преподавания дисциплины. Другими словами, изменить отношение учеников к предмету можно, если изменить условия приобретения этих знаний, то есть предоставить самим ученикам добывать их, совершать открытия, принимать решения, доходить до сути изложенных вопросов [3]. Только при таком подходе у школьников зарождается стремление отходить от позиции пассивного получателя знаний к позиции активного субъекта, который может получить удовлетворение от учебного процесса благодаря собственным поискам. При таком походе к организации учебного процесса переход от начального звена к среднему будет проходить менее болезненно, и из начального звена будут выходить ученики, знающие математику, любящие и понимающие ее, активные, творческие, даже если они отличаются природной склонностью к гуманитарным наукам. Учителя в этом случае, не просто источники знаний, они помощники, консультанты, направляющие детей на путь самостоятельного поиска знаний, решений в мире математической науки.

В своих исследованиях в данной статье мы ставим перед собой цель

доказать эффективность применения современных образовательных технологий в учебном процессе при преподавании математики, что, несомненно, будет способствовать формированию стремления у учащихся начальных классов к приобретению продуктивных знаний.

Современный мир невозможно представить без глобальной сети интернет. На страницах сети интернет можно найти достаточно большое количество исследований по вопросам применения инновационных технологий в учебном процессе при преподавании различных предметов. Но, самое главное, на наш взгляд, уметь подбирать наиболее эффективные методы с учетом возрастных особенностей учащихся [4].

Сейчас много пишут о здоровье берегающих технологиях. Мы полагаем, что данные технологии просто необходимы в начальном звене обучения. Ведь в настоящее время очень мало учащихся, у которых нет никаких проблем со здоровьем. Мы должны думать о здоровье подрастающего поколения. Ведь достаточную часть времени ученики проводят в школе за партой. Здоровью детей большое внимание уделялось и в традиционной школе. Все мы помним из своего детства физ.минутки, когда на уроках учителя начальных классов поднимали детей и вместе выполняли физические упражнения, используя различные стишки (мы писали, мы писали, наши пальчики устали, мы немножко отдохнем и опять писать начнем). Необходимо строить уроки с учетом возрастных особенностей детей: соблюдать дозировку учебной нагрузки, учитывать работоспособность детей; Конечно, нельзя упускать из виду соблюдение гигиенических требований – оптимальный температурный режим, систематическая влажная уборка,

соответствующее освещение. В настоящее время привычными стали разноуровневые парты: ученики могут заниматься сидя и даже стоя, то есть разноуровневые парты создают возможность менять положение, благодаря чему ребята не устают. Что касается дисциплины, то в случае, если ребенок выполнил задание, он может встать. Конечно, не стоит забывать и об эмоциональном настрое и психологическом состоянии детей младшего школьного возраста.

В начальном звене учителя для создания положительного эмоционального настроения начинают урок, используя следующие приемы: давайте создадим пирамиду добра. Возьмитесь за руки. Вы чувствуете тепло ладошек? Запомните, когда вы вместе, то можете свернуть горы, вам все будет по плечу. Давайте будем поддерживать друг друга на уроке. Созданный таким образом положительный эмоциональный настрой создаст дружественную атмосферу добра, дружбы и доверия, желание поддерживать друг друга, помогать к поиске правильного решения задачи.

Одним из наиболее распространенных приемов среди школьников младшего возраста являются игровые технологии [5]. В силу своего возраста ученики охотно и непринужденно включаются в игру. Естественно, игровые технологии позволяют сделать учебный процесс более интересным, доступным и привлекательным для детей, облегчить усвоение новой темы. Это позволит достаточно активно воспринимать учебный материал, активизировать познавательную деятельность детей. При этом дети не только получают знания, игровые технологии способствуют становлению личности с высокими нравственными качествами, позволяют формировать чувство любви к родной

земле, гордости за свой народ, ощущать свою причастность к своему народу, стране. Например, перед началом урока можно показать школьникам видеофильм на 2-3 минуты о Казахстане, государственных символах. После просмотра фильма – подготовить и задать вопросы на знание государственных символов, истории Астаны, родного края. Затем можно провести игровую викторину по просмотренному видеофильму.

Отличные результаты дает игра в «паровозик». Учитель имитирует паровозик и предлагает поместить в паровозики человечков. Вагончики – трех цветов: зеленый, желтый, красный. Зеленый вагончик – мне очень интересно решать разные задачи, придумывать разные способы решения задач. Желтый вагончик – я люблю решать задачи, но у меня не всегда получается. Красный – не всегда умею правильно записывать условия задачи. После того, как все человечки размещены по вагонам, учитель спрашивает: что нужно сделать для того, чтобы попасть в зеленый вагончик? После проведения игры ребята вместе с учителем, который направляет ход действия игры, приходят к выводу, что для того, чтобы оказаться в первом вагончике, нужно много раз решать задачи, повторять действия.

В начальном звене достаточно эффективными являются кейс-технологии. При этом с учетом возрастных особенностей младших школьников целесообразно разумно сочетать традиционные методы обучения с кейс-технологиями. Хороший эффект дает применение кейс-технологий при закреплении изученного материала. Кейс – это оптимально интегрированный информационный комплекс, состоящий из трех взаимосвязанных частей:

вспомогательная информация, заранее заданная ситуация и, соответственно, задания к кейсу. При внедрении кейсовой работы удобно разработать определенный алгоритм действий. Например, при решении простых задач и составлении на их основе составных задач учитель создает кейс. Далее класс делится на малые группы, учитель знакомит их с особенностями работы по кейсовой технологии, системой оценивания, оговаривает сроки выполнения заданий, распределяет докладчиков, организует презентации решений задач в малых группах, проговаривает условия общей дискуссии. По завершении учитель выступает перед малыми группами с анализом ситуации и оценивает участников кейса.

Приведем пример применения кейс-технологии на уроке математики во втором классе в общеобразовательной школе с русским языком обучения. Так как класс был небольшой, мы разделили его на три малые группы. Каждой группе раздали пакет заранее разработанных заданий, куда входили инструкция по работе с кейс-технологиями, справочники по теме урока для начальных классов, учебный материал по теме урока, листы самооценки: для группы и для каждого учащегося отдельно. Учитель объяснил правила работа по кейс-технологии.

Перед началом урока мы создали эмоциональный и психологический настрой на серьезное занятие. Объявили тему урока: «Простые задачи и их преобразование в составные задачи». Затем поставили цель урока: составить алгоритм действий каждой группы и каждого ученика в группе. Поставленная цель продиктовала задачи урока: решить кейсы и закрепить полученные знания в виде сформированных умений и

навыков. Составленный нами совместный алгоритм действия:

1. Знакомство групп с кейсом: «Простые задачи и их преобразование в составные задачи».

2. Изучить, проанализировать и обобщить учебный материал по решению простых задач и преобразованию их в составные

3. Групповое обсуждение задач, поиск решений и решение задачи.

4. Защита групповой работы.

5. Оценка своей работы группой и каждого ученика отдельно в соответствии с оценочными листами.

Подобная работа, проводимая на систематической основе, способствует формированию у учащихся критического мышления, навыков работы в группе, самостоятельности при принятии решений.

Обсуждение научных результатов.

Исследования в ходе написания статьи позволили прийти к научно обоснованным результатам. Применять современные образовательные технологии в учебном процессе среди школьников младшего школьного возраста следует в строгом соответствии с возрастными особенностями. Причем именно возрастными особенностями диктуется отбор приемов и методов инновационного обучения. Чаще всего наиболее выигрышными являются виды работ в парах или группах. Групповые работы и работы в парах используются при применении игровых технологий, кейс-технологий и др., так как в этом возрасте дети особенно нуждаются в поддержке не только учителя, но и своих товарищей по классу. Применение современных технологий обучения способствуют становлению стойкого познавательного интереса, желанию самому решать возникающие в процессе обучения задачи, отдавать предпочтение

не репродуктивной, а продуктивной деятельности.

Заключение. Входе работы над статьей «Формирование стремления у учащихся начальных классов к приобретению знаний на продуктивной основе на уроках математики» мы пришли к следующим выводам. Несмотря на то, что на этапе начального звена в учебном процессе преобладает репродуктивный этап формирования знаний, учителя должны добиваться того, чтобы ученики стремились самостоятельно добывать знания, искать пути решения проблемы, проявляли инициативу, творческий подход в решении задач, расширяли свой кругозор во время занятий. Добиться устойчивого интереса у школьников младшего школьного возраста к предмету математики независимо от способностей к гуманитарным или точным наукам, можно при применении современных образовательных технологий.

При выборе инновационных методов обучения необходимо принимать во внимание возрастные особенности младших школьников. По этой причине определенное место в преподавании математики для учащихся начального звена занимают игровые технологии, которые помогут учителю сделать уроки математики интересными и увлекательными, а ребята смогут эффективно осваивать школьный материал. Нами также продемонстрированы и другие виды современных образовательных технологий: здоровьесберегающие, кейс-технологии и др. Мы стремились доказать, что современные образовательные технологии поднимут на значительно высокий уровень стремление учащихся младшего звена к продуктивному этапу усвоения школьного материала. Один из важных

выводов, к которому мы пришли в ходе исследования данной темы – это то, что использование инновационных технологий должно быть не эпизодическим, от случая к случаю, а системным. Только системная работа может дать положительные результаты обучения. Это касается, в первую очередь, учащихся начального звена. Системная работа в условиях постоянного применения современных образовательных технологий в учебном

процессе учащихся младшего школьного возраста способствует безболезненному переходу детей к среднему звену обучения, безусловно повысит познавательный интерес учащихся, сформирует необходимые компетенции, умения и навыки, необходимые для активной познавательной деятельности, стремления к совершению открытий, самостоятельного поиска решений задач любой сложности.

Список литературы:

1. Азимов, Э.Г. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам) [Текст] / Э. Г. Азимов, А. Н. Шукин. - М.: Издательство ИКАР. 2009. - 448 с.
2. Востриков, И. Кейсовое обучение в школе: виды кейсов и рекомендации по использованию метода [Электронный ресурс] Режим доступа: https://pedsovet.su/metodika/6389_metodika_keysovogo_obuchenia Дата обращения: 17.10.2021
3. Гришина, Т. А. Метод кейс-стади как современная технология обучения в курсе гуманитарных предметов школьной программы [Текст] / Т. А. Гришина. – Наука и школа. - № 3. – 2018. – с. 134-140.
4. Плотников, М.В. Технология case-study / Монография. учебно-методическое пособие [Текст] / М.В. Плотников, О.С. Чернявская, Ю.В. Кузнецова. — Нижний Новгород, 2014. - 208 с.
5. Шкляр, Т.В. Справочное пособие для начальных классов [Текст] / Т.В. Шкляр, Л.И. Картунова. - Рязань: РИИП, 1996. - 96 с.

Материал поступил в редакцию 6.03.24.

А.Т. Кенжебаева

Таразский государственный университет им. М.Х. Дулати, г. Тараз, Казахстан

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МАТЕМАТИКА САБАҚТАРЫҢДА ӨНІМДІ НЕГІЗДЕ БІЛІМ АЛУҒА ДЕГЕН ҰМТЫЛЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа. «Математика сабақтарында бастауыш сынып оқушыларының продуктивті негізде білім алуға деген ұмтылысын қалыптастыру» мақаласы бастауыш сынып оқушыларында продуктивті оқу іс-әрекетіне қажетті құзыреттіліктерді, дағдыларды қалыптастырудың өзекті мәселесіне арналған. Жұмыстың авторы мұғалімнің бастапқы буындағы жұмысына егжей-тегжейлі талдау жасайды. Оқу процесінде репродуктивті әдістердің жеткілікті үлкен үлесін атап көрсете отырып, автор оқушылардың математикамен айналысуға деген ұмтылысын ояту және қалыптастыру үшін бастауыш сынып оқушыларымен жұмыс жағдайларына шығармашылық көзқарастың қажеттілігі

туралы сұрақтар қояды. Сонымен бірге, автордың пікірінше, оқушылардың танымдық белсенділігін, оңтайлы шешімдерді іздеудегі дербестігін, өз жаңашылдығын жасауға деген ұмтылысын қалыптастыратын дәстүрлі және инновациялық технологияларды ақылмен үйлестіру қажет. Жұмыстың бұл түрлері балалардың жас ерекшеліктерін ескере отырып және жүйелі түрде жүргізілуі керек. Автордың пікірінше, бастауыш мектептің оқушыларына қатысты ең тиімді технологиялар - денсаулық сақтау технологиялары, ойын, кейс-технологиялар және т. б.

Тірек сөздер: репродуктивті әдістер, продуктивті әдістер, кейс-технологиялар, ойын технологиялары, заманауи білім беру технологиялары.

A.T. Kenzhebaeva - M.Kh.DulatyTaraz State University, Taraz, Kazakhstan

FORMATION OF THE DESIRE OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS TO ACQUIRE KNOWLEDGE ON A PRODUCTIVE BASIS IN MATHEMATICS LESSONS

Abstract. The article "Formation of the desire of primary school students in mathematics lessons to acquire knowledge on a productive basis" is devoted to the urgent problem of forming the necessary competencies, skills and abilities for productive educational activities in primary school students. The author of the work gives a detailed analysis of the teacher's work in the initial level. Emphasizing the rather large proportion of reproductive methods in the educational process, the author will raise questions about the need for a creative approach to working conditions with younger schoolchildren in order to awaken and form students' desire to study mathematics. At the same time, in the author's opinion, it is necessary to intelligently combine traditional and innovative technologies, which form students' cognitive activity, independence in finding optimal solutions, and the desire to make their own discoveries. These types of work should be carried out taking into account the age characteristics of children and on a systematic basis. The most effective, in the author's opinion, are health-saving technologies, gaming, case technologies, etc.

Keywords: reproductive methods, productive methods, case technologies, gaming technologies, modern educational technologies.

References

1. Azimov E.G. Novyj slovar' metodicheskikh terminov i ponyatij (teoriya i praktika obucheniya yazykam) [New dictionary of methodological terms and concepts (theory and practice of teaching languages)] / E. G. Azimov, A. N. Shchukin. - M.: Publishing house ICAR. 2009. - 448 p. [in Russian]
2. Vostrikov, I. Kejsovoe obuchenie v shkole: vidy kejsov i rekomendacii po ispol'zovaniyu metoda [Case study at school: types of cases and recommendations for using the method] [Electronic resource] Access mode: https://pedsovet.su/metodika/6389_metodika_keysovogo_obuchenia Date of application: 17.10.2021 [in Russian]
3. Grishina T. A. Metod kejs-stadi kak sovremennaya tekhnologiya obucheniya v kurse gumanitarnyh predmetov shkol'noj programmy [The case study method as a modern

- teaching technology in the course of humanitarian subjects in the school curriculum] / Т. А. Grishina. – Science and school. - No. 3. – 2018. – p. 134-140. [in Russian]
4. Plotnikov M.V., Chernyavskaya O.S., Kuznetsova Yu.V. Tekhnologiya case-study [Case-study technology] / Monograph. educational manual. - Nizhny Novgorod, 2014. - 208 p. [in Russian]
 5. Shklyarov T.V., Kartunova L.I. Spravochnoe posobie dlya nachal'nyh klassov [Reference manual for primary classes] / T.V. Shklyarov, L.I. Kartunova. - Ryazan: RIIP, 1996. - 96 p. [in Russian]

Ссылка на статью: Кенжебаева, А.Т. Формирование стремления у учащихся классов к приобретению знаний на продуктивной основе на уроках математики [Текст] / А.Т. Кенжебаева // Вестник Dulaty University. – 2024. - №3. – С. 96-103. <https://doi.org/10.55956/QWBO6457>.

С.А. Одинцова

к.п.н., зав.кафедрой педагогики и начального обучения
НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова»
Караганда, Казахстан
o.svetla@mail.ru

СПОСОБЫ ФОРМИРОВАНИЯ СВЯЗНОЙ МОНОЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ У УЧАЩИХСЯ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация: В данной работе автор подробно рассмотрел способы формирования связной монологической речи у учащихся младшего школьного возраста. Подробно анализируя вопросы связной устной и письменной монологической речи, автор определяет требования к речи учащихся. Автором проделана большая систематическая работа по сбору материала, анализу методов обучения в процессе работы над развитием связной монологической речи учащихся. Автор предлагает ряд эффективных упражнений, способствующих формированию правильной, точной, логичной, содержательной, ясной, выразительной устной и письменной монологической речи учащихся младшего школьного возраста. Анализ динамики улучшения связной монологической речи учеников позволил прийти к научно обоснованным выводам. Как доказывает автор, развитие связной речи учащихся - процесс длительный и успехов можно добиться в процессе долгой кропотливой работы с учащимися.

Ключевые слова: связная монологическая речь, содержательность речи, литературный язык, нормы языка, словарный уровень, морфологический уровень, словарный запас, коммуникативный функция, выразительность речи, ясность речи.

Введение. Развитие связной монологической речи у учащихся младшего звена обучения является одной из актуальных задач школьного образования. Можно без преувеличения сказать, что правильно сформированная связная монологическая речь младших школьников является важнейшей составляющей полноценного развития школьника. Только при условии развитой связной монологической речи ученик может успешно учиться, осваивать учебный материал практически по всем дисциплинам. Один из известных методистов М.Р. Львов в своих работах не без основания утверждал, что необходимо «обеспечить учащихся подлинными образцами

высокохудожественного языка, воспитать у них высокую культуру речи, научить их связно: точно и выразительно передавать собственные мысли, знания, чувства» [1, с.14]. Действительно, умение связно излагать свои мысли, выражать свою позицию, объяснять прочитанное является необходимым условием для полноценного обучения по всем школьным предметам. Поэтому, вопросы формирования связной монологической речи у учащихся является одной из актуальных проблем методики преподавания в начальной школе.

Условия и методы исследований. В данной статье мы стремились

получить достоверные и научно обоснованные результаты, в этих целях нами были использованы как общедидактические, так и узкоспециальные методы исследования, такие как эксперимент, наблюдение, опрос.

Результаты исследований.

Наблюдение над речью младших школьников, особенно учащихся первого класса показало, что значительная учеников не может четко и ясно излагать свои мысли. Анализ речи учащихся младшего звена позволил обнаружить причину неумения младших школьников свободно выражать свои мысли: во-первых, это скудный словарный запас, неумение правильно оформить письменную и устную речь на грамматическом, синтаксическом уровне. Как отмечают исследователи, обучающимся в этом случае не хватает лексического запаса «для выражения своих чувств, мыслей, эмоций, а при обучении в школе и для понимания изучаемого материала» [2, с. 23].

Следует помнить, что речь, устная и письменная речь, необходима людям для общения, как официального, так и не для официального. Она нужна везде: в совместной деятельности, профессиональной деятельности, в процессе обмена информацией, получения знаний. Речь можно классифицировать по разным критериям. Так, по внешним проявлениям речь можно разделить на внутреннюю и внешнюю. Внутренняя речь не имеет четко выраженного внешнего языкового проявления. Она протекает на мысленном уровне.

Внешнюю речь можно разделить в зависимости от количества участников коммуникации и обращенности к аудитории на монологическую и диалогическую.

Монологическая речь – это высказывание одного человека. Это может быть устное сообщение на заданную тему, рассказ, доклад, выступление на каком-либо официальном мероприятии.

В целом связная речь для учащегося младшего звена выполняет несколько функций: коммуникативная – используется в процессе общения с одноклассниками, учителями и т.д., вторая функция – как средство получения знаний в учебном процессе. Известный методист А.М. Бородич, дал следующее определение понятию связной речи: «смысловое развернутое высказывание (ряд логически сочетающихся предложений), обеспечивающее общение и взаимопонимание людей» [3, с.46]. Как полагает М.М. Алексеева, «монологическая речь – связное, логически последовательное высказывание, протекающее относительно долго во времени, не рассчитанное на немедленную реакцию слушателей, оно имеет несравненно более сложное строение, выражает мысль одного человека, которая неизвестна слушателям» [4, с.254]. Как подчеркивает М.М.Алексеева, монологическая речь, посредством которой один человек оформляет в вербальной форме свою мысль, неизвестна слушателю. Поэтому говорящий должен ставить перед собой цель донести ее до слушателя. Для того, чтобы речь была понятой другими людьми, она должна быть грамотно оформлена в соответствии с нормами литературного языка, произнесена в соответствии с орфоэпическими, морфологическими нормами.

Поэтому, младший школьник должен владеть речью, только в этом случае он может в должном объеме

усвоить учебный материал. Следует отметить, что до посещения школы ребенок уже знает язык. Но мы можем говорить о стихийном владении языком. Этого, естественно, недостаточно. У ребенка может быть определенный словарный запас, но этого недостаточно, он должен знать о нормах литературного языка, его речь должна быть правильной, грамотной с точки зрения соблюдения орфоэпических, грамматических норм. Письменная речь требует, к тому же, знания синтаксических особенностей языка. Это означает, что многие аспекты языка не могут быть усвоены стихийно, требуется специальное обучение на учебных занятиях. На школьных занятиях учащийся усваивает литературный язык в соответствии с литературными нормами, учится отличать литературный язык от ненормированного просторечия, жаргона, диалектов. Именно в школе учащиеся осваивают стили литературного языка, овладевают большим объемом материала, знакомятся с новыми словами, пополняют свой словарный запас, узнают о новых значениях слов, которые они знали раньше. Причем работа школьного учителя по формированию связной монологической речи учащихся младшего школьного звена предполагает системную, планомерную работу, четкое дозирование материала с учетом возрастных особенностей младших школьников.

Известный методист М.Р.Львов, опираясь на собственный опыт работы надустной и письменной речью младших школьников [1], предлагает следующие уровни развития речи учащихся. Начальный уровень работы над развитием речи учащихся исследователь назвал произносительным. Сюда относятся дикция, орфоэпия, интонация и

выразительность речи. Следующий уровень – словарный, который предполагает обогащение и активизацию словаря. Учитель должен знать, каким должен быть словарный запас школьников первого, второго, третьего и четвертого классов. В процессе работы следует систематически добавлять новые слова. Работать над тем, чтобы учащиеся осваивали значения новых слов. При этом требуется не только знакомство с новыми словами и пассивное пополнение словарного запаса, необходимо, чтобы школьники активизировали словарь, применяли новые слова в своей речи, активно включали их в свой словарный запас. Постепенно учащиеся под руководством учителя переходят к новому этапу: осваиванию морфологического уровня: употребление частей речи. Причем младшие школьники должны не просто употреблять в своей речи части речи, но и изменять их в процессе составления новых предложений, учиться правильно употреблять грамматические формы частей речи: формы склонения, спряжения. Следующий уровень – синтаксический. Младшие школьники учатся употреблять словосочетания, предложения разных типов. Конечно, уровень сложности употребления словосочетаний и предложений зависит от возрастных особенностей школьников. В первом классе это различные вариации простых предложений. Чаще всего, это нераспространенные предложения, потом постепенно используются более сложные вариации. И, наконец, уровень текста. Младшие школьники учатся писать изложения, сочинения, знакомятся с типами речи: повествование, описание и рассуждение.

В ходе работы над развитием речи учащихся работа должна осуществляться по трем

направлениям: работа над словом, над словосочетанием, над предложением, над связной речью. В процессе работы учитель должен постоянно следить за речью учащихся, вовремя исправлять ошибки в речи, чтобы сформировать правильную, грамотную речь. Самое главное условие – работу по формированию связной монологической речи учащихся следует начать с самых первых дней поступления ребенка в школу.

Прежде чем приступить к работе над развитием речи учащихся учитель должен сформулировать требования к речи учащихся. Каковы же основные требования к речи младшего школьника? Они универсальны. Первое – содержательность речи. Первое правило: нужно говорить о том, что хорошо знаешь. Лишь при условии того, что тебе хорошо знаком материал, ты можешь говорить об этом уверенно, эмоционально и точно. Такой рассказ будет не просто содержателен, но и интересен для собеседников, пробуждать у них определенный интерес к теме.

Второе требование – логичность, последовательность, четкость построения речи. Это очень важное требование. Необходимо учить детей выражать свои мысли не только грамотно, но последовательно, в соответствии с логикой изложения. Для этого можно предложить анализ композиции текста: разделить текст на части, указать, с чего начинается текст, как развивается мысль автора, чем завершается. Если дети научатся видеть структурные компоненты текста, то позже они научатся строить собственный логически последовательно выстроенный текст. Школьник овладеет умением правильно, в соответствии с логикой изложения, переходить от одной

части текста к другой, аргументированно строить текст, не повторяться.

Следующее требование – точность речи. Данное требование предполагает умение передавать точную информацию, умение отделять основную информацию от второстепенной, делать акцент на главные факты.

Владеть связной монологической речью означает не просто умение в содержательной форме излагать точные факты, выстраивать свою речь логически последовательно, но и выбирать для передачи своих мыслей наиболее удачные слова, словосочетания, подбирать синонимы, использовать изобразительно-выразительные средства, фразеологизмы, крылатые выражения, афоризмы, то есть делать речь более выразительной, эмоциональной для того, чтобы наилучшим образом воздействовать на слушателя. Данное требование мы называем выразительность речи.

Следующее требование – ясность речи. Нужно учить детей к тому, что любая речь имеет своего адресата. Речь говорящего должна быть понятна и доступна для того, к кому она обращена. Устная речь не должна быть перегружена терминами, сложными синтаксическими конструкциями.

Следующее требование – это произносительная норма. Речь говорящего должна быть не только правильной, грамотной, соответствовать всем нормам литературного языка: орфоэпическим, грамматическим, стилистическим, логически последовательной, выразительной, точной, содержательной, но внешне привлекательной, то есть говорящий должен позаботиться о своей дикции, темпе речи, отчетливо выговаривать все звуки, не повышать или понижать голос, не кричать, выдерживать необходимую

интонацию и паузы, тщательно соблюдать орфоэпические произносительные нормы, то есть правильно ставить ударения.

Немаловажным является требование чистоты речи. Речь должна быть выстроена в пределах литературной нормы, следует учить младших школьников избегать засорения своей речи просторечиями, диалектными выражениями, вульгаризмами.

Соблюдение перечисленных выше норм, делает связную монологическую речь любого человека правильной. Чем раньше начнется работа над формированием правильной связной монологической речью учащихся, тем лучше будут результаты, и младший школьник без особых усилий перейдет в следующее среднее звено обучения, где правильная развитая монологическая речь будет важным условием оптимального усвоения всей школьной программы.

Для формирования связной монологической речи младших школьников можно предложить ряд упражнений. Для улучшения произношения используются скороговорки, чистоговорки, которые способствуют развитию артикуляционного аппарата. С учениками 1-го класса целесообразно проводить артикуляционную гимнастику, упражнения, направленные на развитие речевого дыхания, увеличение силы и высоты голоса, развитие фонематического слуха. Хорошим материалом для выполнения указанных упражнений могут быть пословицы, поговорки, скороговорки. Здесь хороший эффект дают игровые технологии. Младшие школьники охотно включаются в игру. Достаточно большое количество упражнений по словарному уровню приходится на первый класс. Это упражнения по запоминанию новых слов, их значений,

упражнения по подбору синонимов, антонимов, омонимов. Причем все эти упражнения можно разрабатывать с помощью игровых технологий.

В классах постарше можно предложить упражнения на морфологический и синтаксический уровни: употребление частей речи, составление словосочетаний и предложения различного типа. И, наконец, упражнения на развитие речи: написать сочинения на различные типы речи: сочинения-рассуждения, сочинения-описания, сочинения-повествования. Перед тем, как начать учить писать сочинения, целесообразно научить детей писать планы, делить тексты на смысловые части, озаглавливать тексты, составлять вопросы к тексту, готовить пересказы.

Как было отмечено выше, в вопросах развития связной монологической речи младших школьников хороший результат дает оптимальное соотношение традиционных и инновационных методов обучения. В настоящее время очень продуктивным стало использование текстов новой природы, которые сочетают в себе вербальные и невербальные компоненты. Современное поколение называют зумерами. Не будет откровением, если вслед за психологами заявим, что современные дети аудиовизуалы. С самого своего появления на свет дети знакомятся с гаджетами, телефоны, действительно, стали частью жизни современного поколения зумеров. Именно поэтому им легче воспринимать информацию через видеоконтенты. Поэтому использование текстов новой природы, то есть видеоконтентов в процессе формирования связной монологической речи у младших школьников дает весьма неплохой результат. Можно предложить учащимся посмотреть видефрагмент

известного мультимедийного фильма, художественного фильма для детей. Затем - предложить работу по просмотренному видефрагменту: составить вопросы, написать изложение, подготовить пересказ. Есть еще один интересный прием «Облако слов», создается в программе, которая так и называется. Ребятам предлагается составить как можно больше предложений, максимально используя слова из облака тегов.

Обсуждение научных результатов.

Исследование, проведенное нами в рамках статьи по способам формирования связной монологической речи у младших школьников, позволило прийти к научно обоснованным результатам: работа над развитием связной монологической речью учащихся требует очень серьезного подхода. Это долгий кропотливый процесс, результаты которого формируются не сразу. Это своеобразная реализация философского закона перехода количества в качество. Лишь долгая работа, систематическое выполнение разнообразных упражнений на протяжении длительного периода времени может дать положительные результаты, к такому типу работы должен быть готов школьный учитель. В ходе исследования проблемы формирования связной монологической речи у школьников младшего звена мы пришли к мысли о том, что при организации работы над развитием речи младших школьников нужно придерживаться следующих принципов: систематичность, последовательность,

логичность, переход от простого к сложному, постепенное усложнение заданий, разумное сочетание традиционных и инновационных методов обучения.

Заключение. В процессе работы над статьей мы пришли к следующему заключению. Работа над способами формирования связной монологической речи у учащихся младшего школьного возраста играет очень важную роль в усвоении учащимися всего учебного материала, так как сформированная связная монологическая речь позволяет не только осуществлять коммуникацию со своими одноклассниками, учителями, но и служить своеобразным фундаментом для дальнейшего успешного обучения в школе.

Для правильной работы над формированием связной монологической речи школьников необходима систематическая, последовательная работа, требующая больших усилий не только со стороны учителя, но и со стороны самих учащихся. Как мы знаем, в современных условиях меняется статус как учителя, так и учащихся. Теперь учителей и учеников связывают не субъектно-объектные отношения. В настоящее время ученик – полноправный субъект образовательного процесса. При его (ученика) активном участии на каждом занятии можно добиться хороших результатов в постановке правильной, точной, логичной, содержательной, ясной, выразительной устной и письменной монологической речи учащихся младшего школьного возраста.

Список литературы

1. Львов, М.Р. Методика развития речи младших школьников [Текст] / М.Р. Львов. – Тула: Родничок, М.: Астрель: АСТ, 2003. – 240 с.
2. Жинкин, Н.И. Речь как проводник информации [Текст] / Н.И. Жинкин; под ред. Р.Г. Котова, А.И. Новикова. – М.: Наука, 1982. – 159 с.

3. Бородич, А.М. Методика развития речи детей [Текст] / А.М. Бородич. – М.: Просвещение, 1981. – 256 с.
4. Алексеева, М.М. Методика развития речи и обучения родному языку дошкольников: учеб.пособие для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений [Текст] / М.М. Алексеева, В.И. Яшина. – 3-е изд., стереотип. – М.: Академия, 2000. – 400 с

Материал поступил в редакцию 27.03.23

С. А. Одинцова

Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНДА БІРТҰТАС МОНОЛОГИЯЛЫҚ СӨЙЛЕУ ДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕРІ

Аңдатпа: Бұл жұмыста автор бастауыш сынып оқушыларында біртұтас монологтық сөйлеуді қалыптастыру жолдарын егжей-тегжейлі қарастырды. Біртұтас ауызша және жазбаша монологиялық сөйлеу мәселелерін егжей-тегжейлі талдай отырып, автор оқушылардың сөйлеу талаптарын анықтады. Автор материалды жинау, оқушылардың сөйлеуін дамыту процесінде оқыту әдістерін талдау бойынша үлкен жүйелі жұмыс жасады. Автор бастауыш сынып оқушыларының дұрыс, дәл, логикалық, мазмұнды, анық, мәнерлі ауызша және жазбаша монологтық сөйлеуін қалыптастыруға ықпал ететін бірқатар тиімді жаттығуларды ұсынады. Оқушылардың біртұтас монологтық сөйлеуін жақсарту динамикасын талдау ғылыми негізделген тұжырымдарға қол жеткізуге мүмкіндік берді. Автор оқушылардың үйлесімді сөйлеуін дамыту – ұзақ процесс және оқушылармен ұзақ, қажырлы жұмыс барысында жетістікке жетуге болады деген тұжырым жасайды.

Тірек сөздер: біртұтас монологтық сөйлеу, сөйлеу мазмұны, әдеби тіл, тіл нормалары, сөздік деңгейі, морфологиялық деңгейі, сөздік қоры, коммуникативті қызметі, сөйлеу мәнерлілігі, сөйлеу айқындылығы.

Odintsova S. A.

Karaganda University named after academician E. A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan

METHODS FOR THE FORMATION OF A UNIFIED MONOLOGIC SPEECH IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Abstract. In this paper, the author has considered in detail the ways of forming coherent monological speech in primary school age students. Analyzing in detail the issues of coherent oral and written monologue, the author proposes to determine the requirements for the speech of students. The author has done a lot of systematic work on collecting material, analyzing teaching methods in the process of working on the development of students' speech. The author offers a number of effective exercises that contribute to the formation of correct, accurate, logical, meaningful, clear, expressive oral and written monologue speech of primary school

students. The analysis of the dynamics of improving the coherent monological speech of students allowed us to come to scientifically sound conclusions. The development of students' coherent speech is a long process and success can be achieved through long, painstaking work with students.

Keywords: coherent monological speech, content of speech, literary language, language norms, vocabulary, morphological level, vocabulary, communicative function, expressiveness of speech, clarity of speech.

References

1. Lviv, M.R. Metodika razvitiya rechi mladshih shkol'nikov [Methodology of speech development of primary school children] [Text] / M.R. Lviv. – Tula: Rodnichok, M.: Astrel: ACT, 2003. – 240 p.
2. Zhinkin, N.I. Rech' kak provodnik informacii [Speech as a conductor of information] [Text] / N.I. Zhinkin; edited by R.G. Kotov, A.I. Novikov. – M.: Nauka, 1982. – 159 p.
3. Borodich, A.M. Metodika razvitiya rechi detej [The methodology of children's speech development] [Text] / A.M. Borodich. – M.: Enlightenment, 1981. – 256 p.
4. Alekseeva, M.M. Metodika razvitiya rechi i obucheniya rodnomu yazyku doshkol'nikov: ucheb.posobie dlya stud. vyssh. i sred. ped. ucheb. zavedenij [Methods of speech development and teaching the native language to preschoolers: textbook.a student's manual. higher. and secondary school. Institutions] [Text] / M.M. Alekseeva, V.I. Yashina. – 3rd ed., stereotype. – M.: Academy, 2000. – 400 p

Ссылка на статью: Одицова, С.А. Способы формирования связной монологической речи у учащихся младшего школьного возраста [Текст] / С.А.Одицова // Вестник Dulaty University. – 2024. - №3. – С.104-111 <https://doi.org/10.55956/GSLG8579>

Э.А.Камбарова*

*Магистр химии, старший преподаватель
Таразский Региональный университет имени М.Х.Дулати,
Тараз, Казахстан
ilmira080884@mail.ru*

Х.А.Юсупова

А.Б. Бауыржанқызы

Р.А. Исмаилова

*Студенты
Таразский Региональный университет имени М.Х.Дулати,
Тараз, Казахстан*

РОЛЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ В РАЗВИТИИ УМЕНИЙ ФАКТЧЕКИНГА У ШКОЛЬНИКОВ 7 КЛАССА ОБУЧАЮЩИХСЯ ПО ХИМИИ

Аннотация. В статье рассматривается роль преподавателя в формировании у школьников навыков фактчекинга в контексте их обучения по химии. В эпоху современного информационного общества, где доступ к огромному объему информации является легкодоступным, способность анализировать и проверять факты становится абсолютно критической. Статья обсуждает разнообразные методы, которые преподаватели могут использовать для интеграции фактчекинга в свои учебные планы. Эти методы включают в себя разработку уроков, нацеленных на оценку надежности источников, анализ экспериментальных данных и критический обзор литературы. Преподаватели, обращая внимание на примеры недостоверной информации в химических публикациях, могут стимулировать школьников к развитию навыков критической оценки информации. Статья сфокусирована на практических аспектах обучения фактчекингу, включая использование современных технологий и онлайн-ресурсов для проверки достоверности фактов. Исследование подчеркивает необходимость постоянного обновления методов преподавания, чтобы соответствовать меняющейся информационной среде. Развитие навыков фактчекинга у школьников не только способствует их успешному обучению в области химии, но и помогает формировать основы критического мышления и ответственного потребления информации.

Ключевые слова: Фактчекинг, школьники, химия, метод фактчекинга, развитие навыков критического мышления.

Введение. В эпоху информационного взрыва и цифровой трансформации, навык различения достоверных и фактических данных среди бесконечного потока информации становится одним из ключевых моментов. В связи с этим, фактчекинг, или проверка достоверности фактов, занимает центральное место в формировании информационной

грамотности. В данной статье мы рассмотрим важную роль, которую играют преподаватели в развитии навыков фактчекинга у школьников [1].

Актуальность статьи заключается в том, что современные студенты сталкиваются с огромным объемом информации, особенно в онлайн-среде. Развитие умений фактчекинга является ключевым компонентом критической

грамотности, который помогает студентам различать достоверные и неточные сведения в большом потоке информации.

Фактчекинг в химии — это важный этап проверки и подтверждения данных, утверждений и результатов исследований в области химии. Его целью является обеспечение точности и достоверности информации, используемой в научных исследованиях, образовании, а также в общественном и научном дискурсе [2, 3].

Процесс фактчекинга в химии включает несколько важных шагов[4]:

1. Проверка источников: Тщательная проверка достоверности источников информации, таких как журналы, авторы, научные организации и другие источники.

2. Проверка данных и результатов: Анализ и проверка конкретных данных и результатов исследований, включая анализ методологии исследований, статистических данных и их сопоставление с результатами аналогичных исследований.

3. Критический анализ литературы: Оценка и анализ научных исследований и публикаций, которые поддерживают или опровергают представленные факты.

4. Консультация с экспертами: Обратиться за консультацией к экспертам в соответствующей области химии может помочь подтвердить или опровергнуть определенные аспекты информации.

5. Соблюдение научных стандартов: Тщательное соблюдение научных стандартов, таких как прозрачность методологии исследований, правильное применение статистических методов и т.д., чтобы быть уверенным в соответствии исследований и данных этим стандартам.

Фактчекинг, как процесс, осуществляется с целью независимой проверки информации и подтверждения ее достоверности. Эта практика не только обеспечивает школьников надежными знаниями, но также способствует развитию критического мышления и аналитических навыков. По результатам исследований, обнаружено, что школьники, владеющие умениями фактчекинга, демонстрируют больший успех в учебе и лучше подготовлены к вызовам информационного общества нашего времени.

Значительную роль в развитии умений фактчекинга играют преподаватели. Они не только передают школьникам необходимые знания и инструменты для критической проверки информации, но и активно поддерживают и стимулируют развитие этих навыков [5]. Фактчекинг становится неотъемлемой частью образовательного процесса и помогает школьникам стать активными и информированными участниками современного общества [6].

Преподаватели могут оказывать влияние на развитие этих навыков по различным аспектам [7, 8, 9]:

1. Посвящение критическому мышлению: Преподаватели активно способствуют развитию критического мышления школьников, стимулируя их аналитические способности. Это включает поощрение задавания вопросов, выражения сомнений и анализа предоставленной информации.

2. Работа с информацией в рамках учебного процесса: Преподаватели предоставляют школьникам различные материалы, включая научные статьи, книги и исследования, в ходе учебных занятий. При этом школьников направляют на оценку надежности источников и проверку представленных данных.

3. Использование практических сценариев: Преподаватели внедряют в учебный процесс практические сценарии, в которых школьники могут применять свои навыки проверки фактов. Это может связываться с анализом научных исследований, новостных статей или других информационных материалов.

4. Развитие информационной грамотности: Преподаватели проводят занятия по информационной грамотности, обучая школьников эффективному поиску, оценке и использованию информации. Это включает обучение использованию научных баз данных, оценке авторитетности источников и анализу данных.

5. Создание условий для обсуждений: Стимулирование

обсуждений в классе помогает школьникам развивать навыки выявления фактов, несоответствующих реальности, и обсуждать возможные источники ошибок.

6. Примеры из реальной жизни: Использование примеров из реальной жизни, в том числе случаев медийной дезинформации в сферах науки и химии, позволяет школьникам осознать важность навыков проверки фактов и их применение в реальном мире.

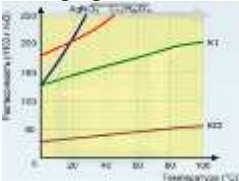
Условия и методы исследований. Для ознакомления и развития навыков фактчекинга у школьников 7 класса обучающихся по химии разработан краткосрочный план на тему «Растворимость. Растворы. Факторы, влияющие на растворимость» (таблица 1)[10].

Таблица 1.

План урока «Растворимость. Растворы. Факторы, влияющие на растворимость»

Класс 7	
Раздел	7.3С Растворы и растворимость
Тема	Растворимость. Растворы. Факторы, влияющие на растворимость.
Цели обучения	7.2.3.1 классифицировать вещества по растворимости в воде 7.2.3.2 знать, что такое раствор и понимать значение растворов 7.2.3.3 анализировать состав раствора соли путем выпаривания
Цель урока	- дать определение, что такое раствор, растворимость, растворенное вещество, растворитель - перечислять факторы, влияющие на растворимость - определять растворимость веществ на графике в зависимости от температуры
Критерии оценивания	- дают определение понятиям раствор, растворенное вещество, растворитель, растворимость - перечисляют, что на растворимость влияют температура, давление, природа вещества и растворителя - умеют определять растворимость веществ на графике кривой растворимости
Языковые цели	Анализирует текст на тему «Растворимость. Растворы. Факторы, влияющие на растворимость. Анализ состава раствора соли» Предметная лексика и терминология: Раствор, растворимость, растворенное вещество, растворитель Фразы, необходимые для диалога / письма Раствор состоит из ... Факторы влияющие на растворимость
Ход работы	

Роль преподавателя в развитии умений фактчекинга у школьников
7 класса обучающихся по химии

Запланированные действия	Планируемые действия	Ресурсы
Орг.момент 1 мин	Проверка готовности к уроку. Создание благожелательной атмосферы.	
Актуализация 1 минут	Ознакомление и обсуждение целей урока	През-ия
Изучение материала и закрепление 13 мин	<p>1. Изучение раствора и его состава на примере практической работы №6. Совместно с учениками даем определения понятиям: раствор, растворенное вещество, растворитель. Дополнение: в первой группе совместное обсуждение, во второй группе ученики сами дают определения (ранее были объяснены эти понятия). Проверка информации с использованием метода «Фактчекинга». Утверждение: «Соли легко растворяются в воде». Первоначально ученики выдвигают свои идеи поиска достоверной информации, при необходимости учитель дополнительно приводит примеры. Ученики предоставляют собственные обоснования на данное утверждение и проводят дискуссию между собой. <i>1 доказательство:</i> Эксперимент «Растворимость солей: NaCl, BaSO₄, CaCO₃» <i>2 доказательство:</i> Периодическая таблица Менделеева <i>3 доказательство:</i> Видеоматериал https://youtu.be/55Z3yC4RYR0?si=WVfYOKMDB8UM4f73 Описание: Это утверждение верное для многих солей, но не для всех. Растворимость солей может различаться.</p>	През-ия
10 мин	<p>2. Рассмотрение растворов в зависимости от агрегатного состояния. Выполнение задания индивидуально. <i>Критерии оценивания:</i> - взаимооценивание Обсуждение по вопросам учеников.</p>	Прил.1
5 мин	<p>3. Рассмотрение факторов, влияющих на растворимость веществ. Привести пример влияние температуры на газообразные и твердые вещества. Из примера ученики выявляют, что на растворимость твердых и газообразных веществ температура влияет по разному: - Где лучше растворяются гранулы чая: в тёплой или горячей воде? - Растворяются ли газы в воде? Объяснить на примере бутылки с газированной водой. - Наблюдение за газом в напитках в теплых и холодных состояниях.</p>	През-ия https://youtu.be/blCOLHTE7og
5 мин	<p>Демонстрация графика на доске. Попытка учеников самостоятельно изучить график.</p> <p>Просмотр видео в Bilimland. Обсуждение после просмотра по вопросам учеников.</p>	През-ия
Рефлексия 4,5 мин	Анкетирование по исследованию эффективности использования метода фактчекинга у 7 класса	Лист анкетир

		ования
Д/з 0,5 мин	Стр 63 выполнить задание в голубой рамке	Учебник химии

Результаты исследований. На проверку усвояемости метода фактчекинга и его применения проведено тестирование среди учащихся 7 класса. На анкетирование выдвинуты следующие 5 вопросов:

1) Какие критерии использовались при проверке фактов на достоверность?

2) Есть ли какие-то шаги, которые вы считаете особенно важными при фактчекинге?

3) Какие выводы вы сделали после проверки фактов?

4) Какие навыки фактчекинга вы считаете полезными в повседневной жизни?

5) Считаете ли вы, что ваш уровень уверенности в определении достоверности информации повысился после урока?

Ответы учеников на анкетировании.

Ответы учеников на вопрос 1:

- При исследовании информации мы придерживались нескольких принципов, чтобы определить ее достоверность.

- Мы обращали внимание на источник информации. Нам было важно, чтобы это было надежное издание или сайт, так как это повышало вероятность достоверности факта.

- Мы принимали во внимание авторитет автора. Если он был экспертом в соответствующей области, то мы склонялись к тому, чтобы считать информацию более надежной.

- Подтверждение факта несколькими источниками. Если несколько независимых источников утверждали одно и то же, то это делало информацию более достоверной.

- Мы также обращали внимание на конкретные факты и цифры, и если они были подтверждены, мы склонялись к тому, чтобы доверять этой информации.

- Смотреть на сайт, где была опубликована информация, был еще одним фактором. Мы принимали во внимание его надежность и профессионализм, что добавляло нам уверенности в достоверности информации.

- Очень важным критерием для нас была дата публикации. Мы склонялись к более актуальной информации, опубликованной недавно, так как она имела большую значимость.

- Обращали внимание на язык и стиль написания. Если текст был, выглядел профессионально и грамотно, то мы тем самым повышали доверие к нему.

- Если автор предоставлял ссылки на другие источники или исследования в поддержку своих утверждений, это еще больше укрепляло доверие к информации.

Ответы учеников на вопрос 2:

- Первым шагом следует проверить, откуда поступает информация. Если источник является надежным, это вероятно подтверждает правдивость факта.

- Также важно искать другие источники, которые подтверждают эту информацию. Когда несколько источников утверждают одно и то же, это делает факт более достоверным.

- Необходимо обращать внимание на авторство информации и уровень экспертизы автора в данной области. Как правило, экспертные мнения являются более надежными.

- Важно учитывать время публикации информации. Если она давно устарела, то она может быть менее достоверной.

- Также следует проверить конкретные факты и цифры. Если они

подтверждаются другими источниками, это свидетельствует о надежности информации.

- Анализируйте наличие предвзятости в информации. Если автор стремится быть объективным, это делает информацию более достоверной.

- Присутствие ссылок на другие источники или исследования, предоставленных автором, также укрепляет убедительность информации.

- Важно, чтобы информация была логичной и соответствовала здравому смыслу. Если что-то кажется слишком невероятным, это может быть сигналом к дополнительной проверке.

Ответы учеников на вопрос 3:

- Я сейчас осознаю, насколько важно тщательно проверять достоверность информации, прежде чем полагаться на нее. Этот навык предотвращает распространение ложных сведений и способствует моей информированности.

- В результате проведенного урока я научился различать надежные источники от менее достоверных, что значительно улучшило мою способность умозаключать. Теперь я понимаю, насколько внимательно необходимо относиться к информации, которую я встречаю на своем пути.

- Я осознал, что распространение ложной информации может сильно повлиять на мнение окружающих, именно поэтому мне так важно избегать подобных действий. Теперь я более ответственно подхожу к проверке фактов и анализу информации, чтобы предоставлять только достоверную и точную информацию.

- Мое понимание важности отличия фактов от мнений значительно возросло после участия в уроке. Сейчас я критично отношусь к информации и стараюсь проверить каждое

утверждение, прежде чем поверить в него.

- Проведенное занятие привнесло в мою жизнь немалые полезные уроки. Теперь я понимаю, что первоисточник не гарантирует автоматическую достоверность информации.

- После участия в занятии я стала способной анализировать информацию, обращать внимание на особенности и проводить проверку фактов.

- От участия в уроке я поняла, что нельзя принимать информацию на веру, даже если она поступает из первоисточника. Теперь я вижу важность критического подхода и постоянной проверки информации.

- Благодаря занятию, я развила способность критического мышления и стала более сознательным в отношении информации. Теперь я лучше понимаю разницу между фактами и мнениями, и стараюсь опираться только на проверенные источники данных.

Ответы учеников на вопрос 4:

- Теперь я могу лучше понимать, как различать достоверные новости от фейковых, когда читаю новостные статьи.

- Фактчекинг помогает мне избегать распространения ложной информации в социальных сетях и убеждаться в достоверности того, что я читаю.

- Я более внимательно отношусь к тому, что читаю и слышу, и не принимаю информацию на веру без проверки.

- Я научился оценивать надежность веб-сайтов и ресурсов перед тем, как использовать их в учебе или для получения информации.

- Фактчекинг помог мне развить более критическое мышление и не принимать информацию на веру без обдумывания."

- Я лучше могу проверять факты в разговоре с друзьями или семьей и выражать свою точку зрения на основе проверенной информации.

- Фактчекинг научил меня различать факты, от мнений, что помогает мне более ясно понимать суть информации.

- Я более защищен от манипуляций в рекламе и могу лучше оценивать, насколько объявления или рекламные сообщения достоверны.

- Я могу давать обоснованные ответы на вопросы и аргументировать свою точку зрения, опираясь на проверенные факты.

- Я могу более самостоятельно исследовать темы, не боясь попасть в ловушку ложной информации.

Ответы учеников на вопрос 5. Все ученики дали положительный ответ на пятый вопрос.

Обсуждение научных результатов. После проведения урока использованием метода фактчекинга в 7 классе на тему «Растворимость. Растворы. Факторы, влияющие на растворимость» показало,

что у учащихся 7 класса сформировались представления о методе фактчекинга. Анализ результатов акцентировался на ответы учеников по проведенному анкетированию.

У детей сформировались новые знания и возможность использования данного метода в разных областях. Ученики 7 класса научились критически оценивать информацию, проверять ее на достоверность и анализировать различные источники данных.

Заключение. Роль преподавателя в развитии навыков фактчекинга у учащихся средней школы невозможно переоценить. Это не только способствует созданию информационно грамотной аудитории, но также готовит школьников к успешной адаптации в быстро меняющемся информационном мире. Включение фактчекинга в процесс обучения является стратегической инвестицией в будущее образование, гарантирующей формирование качественного поколения критически мыслящих молодых людей.

Список литературы

1. Wineburg, S., McGrew, S., Breakstone, J., Ortega, T. Evaluating Information: The Cornerstone of Civic Online Reasoning. Stanford Digital Repository [Text] //Graduate School of Education Open Archive. -2016. – С.1-29.
2. Непряхин, Н. Анатомия заблуждений: Большая книга по критическому мышлению [Текст] / Н. Непряхин. - М.: Литрес, 2020. – 641с.
3. Сержевская, Л. Фактчекинг. Чеховы. Изнанка мифа [Текст] / Л. Сержевская. - М.: Литрес, 2021. – 221с.
4. Gilbert, J. K. On the Nature of “Context” in Chemical Education. International Journal of Science Education[Text] / International journal of science education. - 2006. – No.28(9). - С.957–976.
5. Фактчекинг [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.unisender.com/ru/glossary/chto-takoe-faktcheking/>. Дата обращения: 21.02.2023
6. Правила фактчекинга: какой информации можно доверять, а какой – не стоит [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://1ps.ru/blog/texts/2021/pravila-faktchekinga-kakoj-informaczii-mozhno-doveryat-a-kakoj-%E2%80%93-ne-stoit/> . Дата обращения: 28.10.2021
7. Johnstone, A. H. Why is science difficult to learn? Things are seldom what they seem [Текст] // Journal of Computer Assisted Learning. - 1991. – No. 7(2). – С.75–83.
8. Nurrenbern, S. C., Pickering, M. Concept Learning versus Problem Solving: Is There a Difference? [Текст] // Journal of Chemical Education. - 1987. – No.64(6). – С.508–510.

9. Гороховский, А. Практическое пособие по фактчеку учебное пособие [Текст] / А. Гороховский. - MediaNet и Factcheck.kz. – 2018.
10. План урока: основные критерии при планировании урока в соответствии с новым ГОСО [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://edu.mcfz.kz/article/4127-plan-uroka-osnovnye-kriterii-pri-planirovanii-uroka-v-sootvetstvi-s-novym-goso>. Дата обращения: 7.10. 2021

Материал поступил в редакцию 30.11.23

Э.А. Камбарова*, Х.А.Юсупова, А.Б. Бауыржанкызы, Р.А. Исмаилова
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

ХИМИЯ ПӘНІНЕН ОҚИТЫН 7 СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ФАКТЧЕКИНГ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУДАҒЫ ОҚЫТУШЫНЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа. Мақалада оқушылардың химия пәнінен оқыту контекстінде фактчекинг дағдыларын қалыптастырудағы оқытушының рөлі қарастырылады. Ақпараттың үлкен көлеміне қол жеткізу оңай қол жетімді болатын қазіргі ақпараттық қоғам дәуірінде фактілерді талдау және тексеру мүмкіндігі өте маңызды болады. Мақалада Оқытушылар өздерінің оқу жоспарларына фактчекингті біріктіру үшін қолдана алатын әртүрлі әдістер талқыланады. Бұл әдістерге дереккөздердің сенімділігін бағалауға, эксперименттік деректерді талдауға және әдебиеттерді сыни тұрғыдан қарауға бағытталған сабақтарды әзірлеу кіреді. Оқытушылар химиялық басылымдардағы дұрыс емес ақпараттың мысалдарына назар аудара отырып, мектеп оқушыларын ақпаратты сыни бағалау дағдыларын дамытуға ынталандыруы мүмкін. Мақала фактчекингті оқытудың практикалық аспектілеріне, соның ішінде фактілердің дұрыстығын тексеру үшін заманауи технологиялар мен онлайн ресурстарды пайдалануға бағытталған. Зерттеу өзгертін ақпараттық ортаға сәйкес келетін оқыту әдістерін үнемі жаңартып отыру қажеттілігін көрсетеді. Мектеп оқушыларының фактчекинг дағдыларын дамыту олардың химия саласында табысты білім алуына ықпал етіп қана қоймайды, сонымен қатар сыни ойлау және ақпаратты жауапкершілікпен тұтыну негіздерін қалыптастыруға көмектеседі.

Тірек сөздер. Фактчекинг, оқушылар, химия, фактчекинг әдісі, сыни ойлау дағдыларын дамыту.

E.A. Kambarova*, Kh.A. Yussupova, A.B. Bauyrzhankyzy, R.A. Ismailova
M.Kh. Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan

THE ROLE OF THE TEACHER IN THE DEVELOPMENT OF FACT-CHECKING SKILLS IN 7TH GRADE STUDENTS STUDYING CHEMISTRY

Abstract. This article examines the role of a teacher in the formation of fact-checking skills among schoolchildren in the context of their training in chemistry. In the era of the

modern information society, where access to a huge amount of information is easily accessible, the ability to analyze and verify facts becomes absolutely critical.

This article discusses a variety of methods that teachers can use to integrate fact-checking into their curricula. These methods include the development of lessons aimed at assessing the reliability of sources, the analysis of experimental data and a critical review of the literature. Teachers, paying attention to examples of unreliable information in chemical publications, can encourage students to develop skills of critical evaluation of information.

The article focuses on the practical aspects of teaching fact-checking, including the use of modern technologies and online resources to verify the validity of facts.

The study highlights the need for constant updating of teaching methods to meet the changing information environment. The development of fact-checking skills among schoolchildren not only contributes to their successful education in the field of chemistry, but also helps to form the foundations of critical thinking and responsible information consumption.

Keywords: Fact-checking, schoolchildren, chemistry, the method of fact-checking, the development of critical thinking skill.

References

1. Wineburg, S., McGrew, S., Breakstone, J., Ortega, T. Evaluating Information: The Cornerstone of Civic Online Reasoning. Stanford Digital Repository [Text] //Graduate School of Education Open Archive. -2016. – 1-29 p.
2. Nepryakhin, N. Anatomiya zabluzhdenij: Bol'shaya kniga po kriticheskomu myshleniyu [Anatomy of delusions: A big book on critical thinking] [Text] / N. Nepryakhin. - M.: Litres, 2020. – 641 p.
3. Sergevskaya, L. Faktcheking. Chekhovy. Iznanka mifa [Factchecking. Chekhov. The wrong side of the myth] [Text] / L. Sergevskaya. - M.: Litres, 2021. – 221p.
4. Gilbert, J. K. On the Nature of “Context” in Chemical Education. International Journal of Science Education[Text] / International journal of science education. - 2006. – No.28(9). - p.957–976.
5. Factchecking [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.unisender.com/ru/glossary/chto-takoe-faktcheking> . Date of application: 02/21/2023
6. The rules of fact checking: which information can be trusted and which is not worth it [Electronic resource]. – Access mode: <https://1ps.ru/blog/texts/2021/pravila-faktchekinga-kakoj-informaczii-mozhno-doveryat-a-kakoj-%E2%80%93-ne-stoit> . Date of application: 10/28/20217. Johnstone, A. H. Why is science difficult to learn? Things are seldom what they seem [Текст] // Journal of Computer Assisted Learning. - 1991. – No. 7(2). – C.75–83.
8. Nurrenbern, S. C., Pickering, M. Concept Learning versus Problem Solving: Is There a Difference? [Текст] // Journal of Chemical Education. - 1987. – No.64(6). – p.508–510.
9. Gorokhovskiy, A. Prakticheskoe posobie po faktcheku uchebnoe posobie [Practical guide to the fact of the textbook] [Text] / A. Gorokhovskiy. - MediaNet and Factcheck.kz - 2018.
10. Lesson plan: the main criteria for lesson planning in accordance with the new State Educational Standard [Electronic resource]. – Access mode:

<https://edu.mcfk.kz/article/4127-plan-uroka-osnovnye-kriterii-pri-planirovanii-uroka-v-sootvetstvii-s-novym-goso>. Date of application: 7.10. 2021

Ссылка на статью: Камбарова, Э.А. Роль преподавателя в развитии умений фактчекинга у школьников 7 класса обучающихся по химии [Текст] / Э.А. Камбарова, Х.А.Юсупова, А.Б. Бауыржанқызы, Р.А. Исмаилова // Вестник Dulary University. – 2024. - №3. – С.112-121. <https://doi.org/10.55956/JVQQ3713>

S. Abdyrakhimova

*master student
SDU University,
Kazakhstan, Kaskelen
abdyrahimovasandugash@gmail.com*

THE STUDENTS' PERCEPTIONS OF USING SOCIAL MEDIA (INSTAGRAM) AS A WRITING TOOL IN EFL CLASSROOM

Abstract. *The purpose of this study is to explore and understand how students perceive social media as a writing tool within classroom settings, with a particular focus on English language acquisition. In today's digital age, social media platforms have become ubiquitous, influencing not only personal communication but also educational practices. Special emphasis is placed on how these digital tools can aid in the development of English language skills. The literature review underscores the increasing integration of technology in education and delves into the potential benefits and challenges associated with incorporating social media into traditional learning environments. Among the various platforms, Instagram stands out due to its visual format and capacity to foster creativity and engagement, making it a promising tool for enhancing English language learning. This research seeks to provide a nuanced understanding of the advantages and limitations of using social media as a pedagogical tool, particularly in relation to student engagement and language skill development. By gaining insights into students' attitudes and approaches to using social media as a writing tool, this study aims to equip educators with practical strategies for effectively integrating these platforms into language learning curricula. The ultimate goal is to enhance the educational experience, making it more relevant to students' everyday lives while preparing them for success in an increasingly digital world.*

Keywords: *Social Media, writing skills, students' perception, Instagram.*

Introduction. In modern educational settings, the addition of technology is prolific and is steadily reshaping the teaching methods and supplementing them with new and innovative ways of learning and interaction. Among the many other technologies, the social media platforms had come to be known as efficient tools for interaction, joint work, and sharing of information, which have indeed reached every corner of the students' life. Social networks fragmented the daily routine of billions of people and play the role of communication tools, conduits to provide information and topics of one's interest. With Social Media everywhere, educators

were forced to ponder how can the already trending platforms be used to make offline learning practices more efficient and engaging, especially addressing the problem of writing instruction. Nevertheless, while the interest in social media's integration of educational environments is growing, there is a lack of discernment in terms of how students think the use of these networks as tools for writing should be implemented.

In recent years, there have been many papers investigating this topic and most scholars agree that SM for writing has been positively perceived by learners. The study [3] on university students' perceptions and

attitudes towards using Instagram in English language writing showed that students had high positive perceptions and views towards using Instagram to improve their writing skills. Additionally, the study emphasized that most students favored using Instagram in writing classes and were willing to use it, despite potential limitations in facilities and internet access. This approach is also a good way to create fun classroom situations and help students be more creative, communicative, and collaborative with their peers when engaging in writing activities on the platform [29].

This study aims to address this gap by conducting a comprehensive investigation, focusing on students' understanding of the role of social media as writing tools in learning processes. The data will be used to carry out qualitative research, which combines interactive interviews of semi-structured character and focus group discussions, the students' viewpoints, understanding and lived experiences of writing on social media platforms. For this particular case, we will be looking at social media for writing activities for developing English language comprehension; these include increased engagement, collaboration and accuracy to the negative side of using social media while in the university.

In addition, we will look at the students' attitudes towards social media as a writing tool for EFL and at what makes social networking more or less attractive to different students, namely their prior experiences with social media, personal liking, and the perceived applicability of given social platforms. The study of the intricate interconnection between the world-view of students, technological affordances, and teaching practices having as goal to provide decision-makers with the expertise that is required for the enhancement of the

use of social media platforms is the purpose of this research.

Literature review. *Social Media-Based Mobile Learning.* According to El-Hussein and Cronje [12], mobile learning occurs in settings and venues that consider the mobility of learners, technology, and learning. It is wireless, in which students employ technology and digital gadgets made the general [15] to engage in learning [33]. According to Barhoumi and Rossi [8], mobile learning is seen as a novel idea that encompasses a range of applications, learning processes, and learning methodologies. As mobile technology for education is now widely used in international universities for online instruction, it is clear that students depended on mobile devices (such as smartphones and tablets) and applications (like Facebook, Twitter, and Instagram) for both social and educational events [21]. Given the current state of technology advancement, social media platforms are crucial for mobile learning across a variety of professions. The usefulness of Facebook and Twitter for language acquisition has been the subject of numerous research, to the point where the word "Twitteracy" was created to illustrate how Twitter affects literacy [7,9,17].

The positive aspects of social media in language learning have been discussed in these studies [13,30,31]; Facebook's capacity to foster positive relationships between students and teachers [7,11]; the creation of knowledge on Facebook [19]; Facebook's capacity to promote incidental language skill acquisition [2,23]; and the opportunities Facebook provides for language teachers [27].

The potential for students to learn incorrect language productions in an online environment [23]; additional tasks for teachers who must oversee the appropriateness of language and content [16,32]; and privacy concerns are some of

the drawbacks of social media in language learning. It is intended that these mobile learning resources would increase student motivation and effectiveness in the classroom. Since digital gadgets have given students a great deal of power, it is hoped that students would use Instagram and other SM more actively and more involved in language learning. Teachers must contextualize their use of social media in the classroom to fit the requirements and learning styles of their students as well as the predetermined [24]. Instagram is a smartphone software that lets users take and distribute photos and videos to their followers [20]. It is the app with the fastest growth currently, and people love using it for one-minute films and creative photos with captions. The most popular SNS, according to Knight-McCord et al. [25], is Instagram, which is followed by Facebook and Snapchat. Instagram is the eighth most popular social media platform globally, according to eBizMBA [10], and it keeps becoming better by adding new features. Live video broadcasting on Instagram Stories has been available since May 2016 and is viewable for a full day. Both internet companies and teens find it popular. Another feature is Momentary Messages, which, after viewed by the recipients, removes any sent photos or videos.

Students aged between 19 and 25 mostly use Instagram. Through text-assisted images and videos, they can share their ideas and emotions in a private setting on the SNS. Most Instagram users visit the platform every day. While there is not as much scholarly research on Instagram as there is on Facebook, Al-Ali [4] discovered that the social media platform was utilized for two writing exercises and a vacation project in ESL lessons. The findings demonstrated that, despite their initial lack of enthusiasm, the students eventually came around to the notion when they were urged

to use their creativity to complete the writing assignments.

English Language Learning and Mobile Learning. The current study looks at how students utilize Instagram for writing in the English language. A strong grasp of English is essential for progressing in school and in the workplace. The four language abilities that are typically centralized are speaking, writing, listening, and reading. Writing and speaking, on the other hand, demand that students produce language and are frequently difficult. Reading and listening are seen as receptive skills where students absorb information [19]. However, according to Junco et al. [22], these abilities are incorporated into language and are dependent on one another. Digital literacy and online communication are two more skill sets that need to be addressed in language classrooms due to the advancement of technology. Writing is far more difficult, complex, and challenging to master than speaking for English as a Second Language (ESL) and English as a Foreign Language (EFL) learners because it requires them to create and organize ideas into understandable texts in addition to using proper handwriting, spelling, flow, and punctuation [1,6,18,28]. For instance, when requested to participate in writing evaluations, a group of ESL students experienced writing difficulties that overwhelmed them [14].

Essays can be broadly classified into four categories: explanatory, persuasive, descriptive, and narrative. In order to properly communicate their ideas and convey their intentions, students must be able to appropriately articulate their feelings and thoughts in writing. Essay writing demands the author's imagination to use the right adjectives to describe people, places, and things in an engaging way. Having a tool to make the process easier could lessen the difficulty of writing in a foreign language [5]. Instagram was

selected as the writing medium for this study in order to take use of its advantages. Prior research has shown that the use of technology in language classes, particularly in higher education institutions, has a good effect [11,13,30]. Instagram is expected to encourage students to write in English both formally and informally as it fosters descriptive language as well as cultural knowledge and competency [26].

Conclusion. In conclusion, research into social media-based language learning shows a changing environment where technology and education converge to provide innovative learning possibilities. The literature highlights the potential of these tools in improving language acquisition and communication skills, from the fundamental knowledge of mobile learning to the complex nuances on the role of social media platforms like Facebook, Twitter, and Instagram. While there are clear benefits to using social media for language learning, such as more student engagement and unintentional skill development, it's important to be aware of the drawbacks as well, as the possibility of incorrect language productions and privacy

issues. Nonetheless, these platforms can be useful tools for encouraging students' language and cultural competency when properly contextualized and guided by teachers.

In particular, Instagram shows promise as an aid for learning English since it provides a visually stimulating environment that encourages creativity and descriptive language. Teachers can design dynamic learning experiences that empower students to effectively express themselves in English, both formally and informally, by utilizing Instagram's characteristics.

It is essential for educators to modify their teaching strategies in order to successfully integrate these digital tools as technology advances. Teachers can enable students to successfully negotiate the challenges of language acquisition in the digital age and prepare them for success in both the academic and professional domains by embracing social media-based learning.

References

1. Adas, D., & Bakir, A. (2013). Writing difficulties and new solutions: Blended learning as an approach to improve writing abilities Phd in teaching English language methods, AL-Quds Open University. *International Journal of Humanities and Social Science*, 3(9), 254–266.
2. Adi Kasuma, S. A. (2017). Four characteristics of facebook activities for English language learning: A study of Malaysian university students' needs and preferences. *Advances in Language and Literary Studies*, 8(3), 155. <https://doi.org/10.7575/aiac.all.v.8n.3p.155>
3. Akhilar A., Mydin A. & Akma S., Kasuma A.(2017). Students' perceptions and attitudes towards the use of Instagram in English language writing. *Malaysian Journal of Learning and Instruction (MJLI)*, Special issue on Graduate Students Research on Education, 47-72. <https://doi.org/10.32890/mjli.2017.7796>
4. Al-ali, S. (2014). Possible use of instagram as a language mLearning tool. *Issues and Trends in Educational Technology*, 2(2),1–16.
5. Alsaleem. (2013). The effect of WhatsApp electronic dialogue journaling on improving writing vocabulary word choice and voice of EFL Undergraduate Saudi students. *Arab World English Journal*, 4(3).
6. Alsamadani, H. A. (2010). The relationship between Saudi EFL students' writing competence, L1 writing proficiency. *European Journal of Social Sciences*, 16(1), 53–64.

7. Aydin, S. (2014). Foreign language learners' interactions with their teachers on Facebook. *System*, 42(1), 155–163. <https://doi.org/10.1016/j.system.2013.12.001>
8. Barhoumi, C., & Rossi, P. G. (2013). The Effectiveness of the instruction oriented hypertext systems compared to direct instruction in e-learning environment. *Contemporary Educational Technology*, 4, 281–308.
9. Buga, R., Căpeneafă, I., Chirasnel, C., & Popa, A. (2014). Facebook in foreign language teaching – A Tool to improve communication competences. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 128, 93–98. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.03.124>
10. eBizMBA, (2016). Retrieved from <http://www.ebizmba.com/articles/social-networking-websites>
11. Ekoc, A. (2014). Facebook groups as a supporting tool for language classrooms. *Turkish Online Journal of Distance Education*, 15(3), 18–26.
12. El-Hussein, M. O. M., & Cronje, J. C. (2010). Defining mobile learning in the higher education landscape. *Educational Technology & Society*, 13 (3), 12–21.
13. Eren, Ö. (2012). Students' attitudes towards using social networking in foreign language classes: A Facebook example. *International Journal of Business & Social Science*, 3(20), 288–294. Retrieved from <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=bth&AN=87646759&lang=fr&site=ehost-live>
14. Fadda, H. Al. (2012). Difficulties in academic writing: From the perspective of King Saud university postgraduate students. *English Language Teaching*, 5(3), 123–130.
15. Gafni, R., & Deri, M. (2012). Costs and benefits of Facebook for undergraduate students. *Interdisciplinary Journal of Information, Knowledge, and Management*, 7, 45–61.
16. Gettman, H. J., & Cortijo, V. (2015). “Leave Me and My Facebook Alone !” Understanding college students' relationship with facebook and its use for academic purposes. *International Journal for the Scholarship of Teaching and Learning Article*, 9(1), Article 8. Retrieved from <http://digitalcommons.georgiasouthern.edu/ij-sotl/vol9/iss1/8>
17. Greenhow, C., & Gleason, B. (2012). Twitteracy: Tweeting as a new literacy practice. *The Educational Forum*, 76(November), 463–477. <https://doi.org/10.1080/00131725.2012.709032>
18. Harmer, J. (2007). *The practice of English language teaching* (4th ed.). London: Longman.
19. Idris, H., & Ghani, R. A. (2012). Construction of knowledge on facebook. *3L: Language, Linguistics, Literature*, 18(3), 61–72.
20. Instagram. (2015). Available online. Retrieved from <https://instagram.com/press/>
21. Jimoyiannis A., Tsiotakis P., Roussinos D., & Siorenta A. (2013). Preparing teachers to integrate Web 2.0 in school practice: Toward a framework for Pedagogy 2.0. *Australasian Journal of Educational Technology*, 29(2), 248-267.
22. Junco, R., Heiberger, G., & Loken, E. (2011). The Effect of Twitter on College Student Engagement and Grades. *Journal of Computer Assisted Learning*, 27, 119-132. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2729.2010.00387.x>
23. Kabilan, M. K., Ahmad, N., & Abidin, M. J. Z. (2010). Facebook: An online environment for learning of English in institutions of higher education? *Internet and Higher Education*, 13(4), 179–187. <https://doi.org/10.1016/j.iheduc.2010.07.003>
24. Kent, T., & McNergney, R. (1999). *Will technology really change education?* Thousand Oaks, CA: Corwin Press, Inc.
25. Knight-McCord, J., Cleary, D., Grant, N., Jumbo, S., Lacey, T., Livingston, T., Emanuel, R. (2016). What social media sites do college students use most? *Journal of Undergraduate Ethnic Minority Psychology*, (October 2015), 21–26.
26. Lomicka, L. & Lord, G. (2009). *The next generation: Social networking and online collaboration in foreign language learning*. San Marcos, TX: Computer-Assisted Language Instruction Consortium (CALICO).
27. Mahadi, N., & Ubaidullah, N. H. (2010). Social networking sites: Opportunities for language teachers. *International Journal of Learning*, 17(6), 313–324. Retrieved from

<http://www.scopus.com/inward/record.url?eid=2-s2.0-79955896947&partnerID=40&md5=9c5de320eea50ee59c249f62c89f3e75>

28. Myles. J. (2002). Second language writing and research: The writing process and error analysis in student texts. *Teaching English as a Second or Foreign Language Journal (TESL-EJ)*, 6 (2), (A-1).
29. Rosyida E., & Seftika S. (2019). INSTAGRAM AS SOCIAL MEDIA FOR TEACHING WRITING. *MR | Jurnal Smart*, 5, 60- 70.
<https://doi.org/10.52657/js.v5i1.831>
30. Shih, R.-C. (2011). Can Web 2.0 technology assist college students in learning English writing? Integrating “Facebook” and peer assessment with blended learning. *Australasian Journal of Educational Technology*, 27(5), 829–845. <https://doi.org/10.14742/ajet.v27i5.934>
31. Shih, R. C. (2013). Effect of using facebook to assist English for business communication course instruction. *Turkish Online Journal of Educational Technology*, 12(1), 52–59.
32. Teclehaيمانot, B., & Hickman, T. (2011). What students find appropriate. *Tech Trends*, 55(3), 19–30. <https://doi.org/10.1007/s11528-011-0494-8>
33. Traxler, J. (2007). Defining, Discussing and evaluating mobile learning: The Moving finger writes and having writ... *The International Review in Open and Distance Learning*, 8, 1-13.

Material received on 18.07.24.

С. Абдырахимова – SDU University, Қаскелең, Қазақстан

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДІ (INSTAGRAM) АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ЖАЗУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ ПАЙДАЛАНУҒА КӨЗҚАРАСЫ

Аңдатпа. Бұл зерттеудің мақсаты-оқушылардың ағылшын тілін меңгеруге ерекше назар аудара отырып, әлеуметтік желілерді сынып жағдайында жазу құралы ретінде қалай қабылдайтынын зерттеу және түсіну. Қазіргі цифрлық дәуірде әлеуметтік медиа платформалары кең таралып, жеке қарым-қатынасқа ғана емес, сонымен қатар білім беру тәжірибесіне де әсер етті. Бұл цифрлық құралдардың ағылшын тілін меңгеру дағдыларын дамытуға қалай көмектесетініне ерекше назар аударылады. Әдебиеттерге шолу технологияның білім берудегі интеграциясының артып келе жатқанын көрсетеді және әлеуметтік медианы дәстүрлі оқу орталарына енгізудің ықтимал артықшылықтары мен қиындықтарын зерттейді. Әр түрлі платформалардың Ішінде Instagram өзінің визуалды форматымен және шығармашылық пен белсенділікті дамытуға қабілеттілігімен ерекшеленеді, бұл оны ағылшын тілін үйренуді жетілдірудің перспективалы құралына айналдырады. Бұл зерттеу әлеуметтік медианы педагогикалық құрал ретінде пайдаланудың артықшылықтары мен шектеулері туралы, әсіресе оқушылардың белсенділігі мен тілдік дағдыларын дамытуға қатысты егжей-тегжейлі түсінік беруге бағытталған. Оқушылардың әлеуметтік медианы жазу құралы ретінде пайдаланудағы көзқарастары мен тәсілдері туралы түсінік ала отырып, бұл зерттеу оқытушыларды осы платформаларды тіл үйрену бағдарламаларына тиімді біріктірудің практикалық стратегияларымен жабдықтауға бағытталған. Түпкі мақсат-білім беру тәжірибесін арттыру, оны студенттердің күнделікті өміріне сәйкес ету, сонымен бірге оларды барған сайын цифрлық әлемде табысқа жетуге дайындау.

Тірек сөздер: Әлеуметтік желі, жазу дағдылары, студенттердің қабылдауы, Instagram.

С. Абдырахимова – SDU University, Каскелен, Қазақстан

**ВОСПРИЯТИЕ СТУДЕНТАМИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ
(INSTAGRAM) В КАЧЕСТВЕ ИНСТРУМЕНТА ПИСЬМА В КЛАССЕ АНГЛИЙСКОГО
ЯЗЫКА**

Аннотация. Целью данного исследования является изучение и понимание того, как студенты воспринимают социальные сети как инструмент письма в условиях класса, уделяя особое внимание изучению английского языка. В сегодняшнюю цифровую эпоху платформы социальных сетей стали повсеместными, влияя не только на личное общение, но и на образовательную практику. Особое внимание уделяется тому, как эти цифровые инструменты могут помочь в развитии навыков английского языка. Обзор литературы подчеркивает растущую интеграцию технологий в образование и углубляется в потенциальные преимущества и проблемы, связанные с включением социальных сетей в традиционную учебную среду. Среди различных платформ Instagram выделяется благодаря своему визуальному формату и способности стимулировать творчество и вовлеченность, что делает его многообещающим инструментом для улучшения изучения английского языка. Данное исследование стремится обеспечить детальное понимание преимуществ и ограничений использования социальных сетей в качестве педагогического инструмента, особенно в отношении вовлеченности студентов и развития языковых навыков. Получая представление об отношении и подходах студентов к использованию социальных сетей в качестве инструмента письма, это исследование направлено на то, чтобы вооружить преподавателей практическими стратегиями для эффективной интеграции этих платформ в учебные программы по изучению языка. Конечная цель — улучшить образовательный опыт, сделав его более релевантным для повседневной жизни студентов, одновременно готовя их к успеху во все более цифровом мире.

Ключевые слова: социальные сети, навыки письма, восприятие студентов, Instagram.

Cite the article: *Abdyrakhimova, S. The students' perceptions of using social media (Instagram) as a writing tool in EFL classroom // Bulletin of Dulary University. – 2024. – No.3. – P. 122-128. <https://doi.org/10.55956/KJK1691>*

МРНТИ 10.81.51

<https://doi.org/10.55956/XAOR5426>

А.Б.Бауберикова *

*Магистр права, старший преподаватель
Таразский региональный университет им.М.Х.Дулати
г.Тараз, Казахстан
bauberikova@mail.ru*

Г.Х.Бектлеуова

*магистр юриспруденции, старший преподаватель
Таразский региональный университет им.М.Х.Дулати
г.Тараз, Казахстан
bektleyova.85@mail.ru*

ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ ТЕРРОРИСТА: АНАЛИЗ ФАКТОРОВ И ВОЗДЕЙСТВИЕ

***Аннотация.** Представленная научная статья проводит глубокий анализ психологических и социальных аспектов формирования личности террориста. Исследование коренится в современных теориях психологии, криминологии и социологии, а также на результатах эмпирических исследований, проведенных в данной области. Авторы статьи фокусируются на динамике формирования террористической личности, уделяя внимание индивидуальным психологическим особенностям и влиянию социокультурного контекста. Центральным элементом исследования является анализ факторов, которые содействуют переходу от обычных убеждений к радикальным идеологиям. Поддерживаясь современными теориями и конкретными данными эмпирических исследований, авторы поднимают важные вопросы, связанные с формированием личности террориста. Их работа выявляет ключевые точки в процессе радикализации, что не только расширяет наше понимание этого сложного явления, но и создает основу для разработки эффективных стратегий в борьбе с терроризмом. Комбинация теоретических подходов и эмпирических данных делает данное исследование полноценным вкладом в понимание формирования личности террориста. Аналитический метод, примененный авторами, раскрывает глубину психологических и социальных факторов, играющих решающую роль в сложном процессе формирования террористической личности.*

***Ключевые слова:** терроризм, личность террориста, экстремизм, радикализация, профилактика терроризма.*

Введение. Терроризм становится все более острым явлением в современном мире, вызывая серьезные вызовы для безопасности и стабильности общества. Однако, когда речь идет о понимании и

противодействию террористическим актам, необходимо обращаться к корням этого явления, а именно, к формированию личности террориста. Анализ факторов и воздействия,

определяющих психологическую динамику формирования террористической личности, является ключевым аспектом в разработке эффективных стратегий предотвращения и противодействия этому сложному явлению.

Возникновение террористической личности не является произвольным, и его понимание требует взгляда на множество взаимосвязанных факторов, воздействующих на индивида на разных этапах жизни. В этом контексте, криминологический и психологический аспект играет центральную роль, ибо именно через призму психики и внутренних механизмов формируется террористическая идеология. Анализ факторов, оказывающих влияние на формирование террористической личности, представляет собой сложную мозаику индивидуальных, социальных и политических элементов.

Криминологический и психологический аспект в этом контексте становится ключом к пониманию процессов радикализации, выступая своего рода мостом между индивидуальными чертами личности и воздействием социальной среды. Это позволяет лучше разгадать тайны преобразования обычного человека в террориста, понимать мотивации и факторы, приводящие к принятию экстремистских убеждений.

Сегодняшнее исследование направлено на глубокий анализ формирования личности террориста, выявляя ключевые факторы, оказывающие влияние на этот процесс. Проанализировать динамику формирования террористической личности означает лучше понять, какие факторы и воздействия приводят к перерождению индивида в террориста. Подчеркнуть важность этого исследования заключается не только в

расширении знаний об этом сложном явлении, но и в создании основы для эффективных стратегий противодействия терроризму в будущем.

Условия и методы исследований.

Для проведения исследования были использованы современные теории из области криминологии, психологии и социологии. Методология включала в себя систематический анализ литературы, посвященной криминологическим и психологическим аспектам терроризма, а также критический обзор эмпирических исследований, проведенных на эту тему.

Основной подход включал в себя детальный анализ механизмов формирования террористической личности и их взаимосвязи с социокультурными и политическими контекстами. При изучении факторов воздействия особое внимание уделялось процессам радикализации и переходу от нейтральных убеждений к радикальным идеологиям.

Использование множественных методов, таких как экспериментальный метод, сравнительный метод, мета-анализ и качественный метод позволило более глубоко понять динамику формирования террористической личности. Этот комплексный подход к материалам и методологии обеспечивает надежную основу для анализа факторов, лежащих в основе этого сложного и актуального явления.

Результаты исследований и обсуждение научных результатов.

На основе проведенного исследования выявлены ключевые факторы и воздействия, формирующие личность террориста. Анализ криминологических и психологических аспектов показал, что индивидуальные особенности, такие как низкая эмпатия, склонность к экстремистским убеждениям и стремление к авторитаризму, играют

важную роль в процессе радикализации. Социокультурные факторы, такие как социальные неравенство, политическая нестабильность и культурные конфликты, оказывают воздействие на формирование террористической идеологии.

Интересно отметить, что экономические проблемы и образовательный уровень также сыграли свою роль в уязвимости индивида к радикализации. Таким образом, результаты указывают на многогранность факторов, формирующих террористическую личность, и подчеркивают необходимость комплексного подхода в разработке стратегий противодействия.

В обсуждении подчеркивается важность понимания этих результатов для эффективного противодействия терроризму. Развитие профилактических программ, ориентированных на укрепление психологической стойкости и борьбу с социокультурными дисбалансами, становится крайне актуальным. Эти выводы могут также послужить основой для дальнейших исследований, направленных на углубленное понимание механизмов формирования личности террориста и разработку эффективных стратегий предотвращения радикализации.

Проблема терроризма вызывает не только социальные и политические тревожения, но и поднимает вопросы о психологии и личностных особенностях тех, кто становится террористом. Эта статья направлена на анализ разнообразных факторов, оказывающих влияние на формирование угрозоносной личности. Чтобы эффективно бороться с терроризмом, необходимо понять корни этого явления и разработать стратегии, направленные на предотвращение формирования террористических установок у отдельных индивидов.

Одним из важных аспектов формирования личности террориста являются криминологические и психологические особенности. Некоторые исследователи считают, что неконтролируемая агрессия, низкая самооценка и выраженное чувство социальной несправедливости могут создавать почву для развития террористических убеждений. Психопатия и наличие личностных расстройств также могут стать катализатором для принятия радикальных идеологий.

Исследования показывают, что многие террористы испытывают сильное чувство идентичности со своей группой, что подчеркивает важность социального компонента в формировании их личности. Некоторые исследователи называют это «эффектом групповой динамики», когда индивиды поддерживают экстремистские взгляды, чтобы сохранить свою принадлежность к определенной группе.

Одним из ключевых факторов формирования угрозоносной личности является наличие психологических травм и социальных конфликтов. Люди, подвергнутые сильным стрессам и травмам, могут стать более уязвимыми к радикализации. Способность террористических групп привлекать таких индивидов через предоставление им чувства мести или справедливости усиливает этот процесс.

Социальные конфликты, особенно в регионах с высоким уровнем политической нестабильности, могут создавать плодородную почву для формирования угрозоносных личностей. Борьба за ресурсы, территории или религиозные убеждения может привести к переоценке ценностей и к радикализации.

Психологические травмы могут оказывать глубокое воздействие на

психику человека и стать катализатором для формирования экстремистских убеждений. Люди, подвергнутые тяжелым стрессам, насилию или потере близких, часто ищут смысл и ответы на свои страдания. Экстремистские группировки могут представляться им как идеальное средство для выражения своего боли и получения чувства справедливости.

Наблюдается тенденция, что люди, пережившие психологические травмы, могут воспринимать мир в черно-белых категориях, искать ясные ответы и легко поддаваться идеологиям, предлагающим простые решения и четкие рамки для понимания происходящего. Экстремистские организации, основанные на радикальных убеждениях, часто выглядят привлекательными для тех, кто ищет понимание и смысл в своей жизни после психологических травм.

Социальные конфликты, особенно в контексте политической нестабильности и социального напряжения, являются еще одним ключевым фактором, влияющим на формирование экстремистских убеждений. Когда общество переживает период кризиса или противоречий, некоторые индивиды могут воспринимать экстремистские группы как средство защиты своих интересов и ценностей.

Социальные конфликты часто создают атмосферу недовольства, антагонизма и чувства несправедливости. В таких условиях экстремистские идеологии представляют собой своего рода ответ на социальные дефициты, предлагая свою интерпретацию причин конфликта и средства его разрешения. Люди, ощущающие себя ущемленными или исключенными из социальной динамики, могут быть более склонны к принятию радикальных взглядов как способа

восстановления своего статуса и самооценки.

Часто психологические травмы и социальные конфликты взаимосвязаны, создавая опасное сочетание факторов, приводящих к формированию экстремистских убеждений. Например, индивид, столкнувшийся с травмой, может ощущать обострение своих проблем в условиях социального конфликта, что делает его более уязвимым для пропаганды идеологий, предлагающих решения через радикальные методы.

Кроме того, экстремистские группировки активно используют средства коммуникации для привлечения тех, кто испытывает психологические травмы или сталкивается с социальными конфликтами. Пропаганда через социальные сети и интернет может быть особенно эффективной в манипуляции чувствами и мировоззрением индивида.

Психологические травмы и социальные конфликты играют существенную роль в формировании экстремистских убеждений. Понимание взаимосвязи этих факторов позволяет разработать более эффективные стратегии противодействия радикализации. Превентивные меры должны включать в себя не только оказание психологической помощи тем, кто сталкивается с травмами, но и работу по разрешению социальных конфликтов и созданию условий для интеграции всех слоев общества.

Культурные и религиозные факторы существенно влияют на формирование террористических установок. Исследования показывают, что экстремистские организации активно используют культурные аспекты для манипуляции массами. Религиозные идеи, преподносимые в искаженной

форме, могут стать основой для формирования угрозоносных личностей.

Терроризм, как явление, часто связан с культурными и религиозными контекстами, которые могут формировать особенности личности и влиять на процессы радикализации.

Культурные особенности могут оказывать значительное воздействие на формирование террористических установок. В различных культурных контекстах могут существовать определенные ценности, которые способствуют развитию радикализации. Например, культура конфликта, в которой разрешение проблем через насилие воспринимается как приемлемый метод, может стимулировать формирование террористических убеждений.

Культурные идентичности могут также служить основой для мобилизации групп людей вокруг экстремистских идей. Террористические организации активно используют этнические и культурные аспекты для формирования своей базы поддержки. Создание образа "врага" из другой культуры может стать инструментом для привлечения сторонников к радикальной идеологии.

Важным фактором является также культурное восприятие подчинения авторитету. В обществах, где традиционные структуры и авторитеты обладают большим влиянием, индивиды могут быть более подвержены влиянию экстремистских лидеров, предлагающих радикальные идеологии как путь к изменению существующего порядка.

Что касается исламского фактора в генезисе современного международного терроризма, то в последнее время стало почти нормой ставить знак равенства между терроризмом и исламом. Кризис культурной и религиозной идентичности, приводящий молодых мусульман к радикальному исламу,

порождает исламофобию, ответную негативную реакцию на ислам со стороны современных мультикультурных обществ [1].

Религиозные факторы играют ключевую роль в формировании террористических установок. Религиозные идеологии могут быть использованы для легитимизации насилия и формирования культового сознания. Тем не менее, важно отметить, что большинство религий не пропагандируют насилие, и терроризм обычно является искажением идей и учений.

Вопрос религиозности важен для нашего исследования не только потому, что религиозность совсем недавно в отечественной гуманитарной науке стала рассматриваться как одна из важных характеристик личности (хотя и не всеми учеными), но, прежде всего, потому, что терроризм как относительно новое общественное явление в своей сущности вобрал в себя все наиболее острые религиозные противоречия [2]. Д.В.Сочивко предложена систематизация основных внутренних противоречий в личности террориста [3].

Экстремистские группировки часто используют религиозные символы и термины для формирования своей идеологии и обеспечения легитимности своим действиям. Это может воздействовать на верующих, придавая экстремистским действиям своеобразную святость. Религиозные общины могут становиться плодородной почвой для формирования террористических убеждений, особенно если внутренние социальные и экономические проблемы создают атмосферу неудовлетворенности и отчаяния.

В некоторых случаях религиозные мотивы могут переплетаться с политическими и социальными

асpekтами, усиливая радикальные тенденции. Так, например, экстремистские группировки могут использовать религиозные идеи для формирования оппозиции к политическим системам, осуждая их как несовместимые с религиозными убеждениями.

В реальности часто происходит взаимодействие культурных и религиозных факторов при формировании террористических установок. Религия может стать частью культурного наследия, и воздействие религиозных убеждений может усиливаться или ослабляться в зависимости от контекста культуры.

Примером такого взаимодействия может служить использование религиозных мотивов в национальных или этнических конфликтах. В таких ситуациях культурные и религиозные факторы становятся инструментами формирования террористических убеждений и мобилизации поддержки.

Влияние культурных и религиозных факторов на формирование террористических установок является сложным и многогранным. Понимание этих воздействий позволяет разработать более эффективные стратегии противодействия радикализации. Это включает в себя не только борьбу с культурными и религиозными аспектами экстремизма, но и создание условий для диалога, толерантности и взаимопонимания в разнообразных обществах.

Социальные движущие силы, такие как образование, безработица и социальное неравенство, также играют важную роль в формировании личности террориста. Отсутствие возможности для самореализации и социальной интеграции может побуждать людей к поиску иных средств выражения, в том

числе через участие в экстремистских группировках.

Образование играет важную роль в формировании личности и мировоззрения. Однако, при отсутствии доступа к качественному образованию или в условиях пропаганды экстремистских идей в учебных заведениях, образование может стать инструментом для формирования террористических убеждений.

Отсутствие доступа к образованию или его низкое качество может создавать социальные неравенства и дискриминацию, что в свою очередь делает индивида более уязвимым к пропаганде радикальных идей. В условиях недостаточного образования индивид может чувствовать себя отчужденным от общества, искать альтернативные формы самовыражения, в том числе через принятие террористических идеологий.

Безработица является еще одним важным фактором, влияющим на формирование личности террориста. Отсутствие стабильной работы может создавать ощущение бесперспективности и социальной исключенности. Люди, сталкивающиеся с безработицей, могут быть более подвержены привлечению к экстремистским организациям, которые предлагают им не только идеологическую платформу, но и воспринимаются как средство решения их социальных и экономических проблем.

Также, в некоторых случаях, террористические группировки предлагают возможность трудоустройства и социальной защиты, что может быть крайне привлекательным для тех, кто сталкивается с безработицей. Экстремисты могут использовать эту уязвимость для мобилизации

сторонников и создания атмосферы благоприятной для формирования террористических убеждений.

Социальное неравенство, особенно в экономическом и политическом плане, также играет роль в формировании личности террориста. Наблюдаемые различия в доступе к ресурсам, возможностям и привилегиям могут вызывать чувство несправедливости и подавленности.

Люди, сталкивающиеся с социальным неравенством, могут воспринимать террористические идеологии как средство борьбы против установившегося порядка. Экстремисты могут презентировать свою деятельность как форму сопротивления социальному неравенству, что может быть особенно привлекательным для тех, кто ощущает дискриминацию или лишение возможностей в своей жизни.

Важно помнить, что многие из молодых людей совершают насильственные деяния, занимаются радикальной и террористической деятельностью не только потому, что они понуждены к этому силой обстоятельств, но и в силу того, что такая деятельность порождает чувство независимости, которое резонирует с их собственным опытом [4].

Важно отметить, что эти факторы редко действуют изолированно, а чаще сборище различных социальных движущих сил может оказывать наиболее сильное воздействие на формирование террористических установок. Профилактические меры должны включать в себя не только борьбу с отдельными аспектами, но и создание комплексного подхода к социальным проблемам.

Образование высокого качества, борьба с безработицей, создание условий для социальной интеграции и уменьшение социального неравенства -

все эти меры могут содействовать формированию здорового общества, не предоставляющего плодородной почвы для террористических убеждений.

Механизмы радикализации имеют решающее значение в формировании террористических личностей. Процесс этот часто начинается с постепенного перехода от умеренных взглядов к более радикальным. Интернет, социальные сети и другие коммуникационные каналы стали средствами активного воздействия, позволяющими привлекать новых сторонников.

Сетевые структуры и общество с поддержкой экстремистских и террористических идей создают атмосферу, способствующую формированию личности террориста. Привлекая людей через общие идеологии, экстремистские и террористические группы обеспечивают им чувство принадлежности и поддержки.

Основываясь на вышеизложенных факторах, разработка эффективных стратегий профилактики и противодействия становится крайне важной. Психологические и социальные программы, направленные на предотвращение радикализации, должны учитывать психологические особенности и социокультурный контекст.

Государственные и международные организации должны сотрудничать для разработки стратегий, основанных на комплексном подходе к проблеме. Образование, в том числе обучение толерантности и пропаганда основ устойчивого общества, играют важную роль в предотвращении формирования террористических установок.

Анализ факторов, влияющих на формирование угрозоносной личности террориста, позволяет сформировать более глубокое понимание этого явления. Психологические,

криминологические, социальные и культурные аспекты взаимосвязаны и требуют комплексного подхода для разработки эффективных стратегий борьбы с терроризмом. Превентивные меры должны учитывать не только внешние проявления, но и корни этого сложного явления в человеческой личности.

Радикализация и привлечение к терроризму представляют собой сложные процессы, которые воздействуют на личность, превращая обычного человека в сторонника экстремистских идей. Эти механизмы радикализации охватывают широкий спектр факторов, воздействующих на психологическое и социальное состояние индивида.

Интернет и Социальные Сети: Современные технологии, особенно Интернет и социальные сети, играют ключевую роль в процессе радикализации. Онлайн-платформы предоставляют доступ к широкому спектру информации и идей, включая экстремистские взгляды. Этот анонимный и широкий круг общения создает идеальные условия для формирования радикальных убеждений.

Интернет не только предоставляет контент, но и служит средством коммуникации. Он позволяет легко находить сообщество единомышленников и участвовать в обсуждениях. Виртуальные общности поддерживают взаимодействие между единомышленниками, укрепляя их убеждения и формируя чувство принадлежности.

Сетевые структуры и коммуникационные каналы играют существенную роль в процессе привлечения индивидов в террористические группировки. Современные технологии позволяют террористам эффективно использовать сетевые платформы для пропаганды,

рекрутинга и координации деятельности. Индивиды могут быть подвергнуты постоянному воздействию пропаганды и идеологии через социальные сети, что создает благоприятные условия для формирования террористических убеждений.

Террористические организации все чаще представляют собой сложные сетевые структуры, в которых нет четкой иерархии, что делает их более устойчивыми к противодействию со стороны правоохранительных органов. Эти структуры могут включать в себя отдельные ячейки, работающие автономно, что обеспечивает высокую степень секретности и устойчивости к разоблачению.

Через сетевые структуры террористы могут обмениваться информацией, координировать действия и распространять идеологию, создавая сложную систему поддержки и взаимодействия.

Современные коммуникационные каналы, такие как социальные сети, мессенджеры и онлайн-платформы, являются мощным инструментом для привлечения новых членов в террористические группировки. Пропаганда, рекрутинг и идеологическая индоктринация могут происходить в режиме реального времени, обеспечивая глобальную доступность и влияние.

Террористические группировки активно используют интернет для создания имиджа идеального общества, манипулируя информацией и формируя романтическое представление о своей деятельности. Онлайн-платформы также служат средством для виртуального общения между сторонниками и рекрутами.

Кроме того, криптовалюты и технологии шифрования обеспечивают конфиденциальность в электронных

коммуникациях, делая сложным отслеживание деятельности террористов и предотвращение их планов.

Сетевые структуры и коммуникационные каналы существенно усиливают способность террористических групп привлекать новых членов и распространять свою идеологию. Борьба с этими факторами требует комплексного подхода, включая сотрудничество между государствами, силовыми структурами, и IT-специалистами для предотвращения использования онлайн-платформ в террористических целях и пресечения коммуникаций внутри террористических сетей.

Социальная изоляция и отчуждение: Социальная изоляция и чувство отчуждения могут стать триггером для процесса радикализации. Люди, ощущающие себя отвергнутыми обществом, могут обращаться к радикальным группировкам в поисках признания и принятия. Экстремистские организации часто активно привлекают тех, кто чувствует себя маргинализированным или непонятым.

Отчуждение может быть результатом различных факторов, включая расовые, религиозные или социальные противоречия. Группы, выражающие радикальные идеологии, предлагают своего рода общество, где личность может найти поддержку и понимание, что обостряет процесс радикализации.

Коробеев А.И. и Мальцев А.А. считают, что в некоторых случаях маргинальность молодежи может быть подкреплена идеологией, особенно когда рекрутеры заостряют внимание подростка на его негативном опыте несправедливого к нему отношения [5, с.50-59].

Экономические трудности и бесперспективность: Экономические

трудности и отсутствие перспективы также могут поддерживать процесс радикализации. Люди, сталкивающиеся с финансовыми трудностями, могут быть более склонными принять радикальные идеологии как средство изменения своего положения. Экстремисты, в свою очередь, акцентируют внимание на социальных и экономических неравенствах, предлагая свои идеи в качестве пути к справедливости.

Бесперспективность в сфере трудоустройства и возможностей самореализации может создавать атмосферу, в которой люди ищут альтернативные формы выражения. Экстремистские организации, в свою очередь, предоставляют "решение" этим проблемам через принятие радикальных взглядов и участие в террористической деятельности.

Также по мнению Коробеева А.И. и Мальцева А.А. экономические детерминанты (такие как бедность, безработица и т.п.) являются более значимым фактором риска для терроризма, когда дело доходит до рекрутирования новых членов, особенно из молодой части населения [5, с.50-59].

Пропаганда и индоктринация: Пропаганда и индоктринация представляют собой сознательные усилия по влиянию на мировоззрение людей. Экстремистские группировки активно используют пропаганду для манипуляции массами и формирования радикальных взглядов. Видеоматериалы, литература, речи лидеров групп - все это направлено на убеждение людей в правильности их идеологии.

Индивиды под воздействием пропаганды могут пересматривать свои ценности, переоценивать нормы общества и начинать рассматривать радикальные идеи как единственный выход. Пропагандистские приемы создают иллюзию несовместимости

экстремистских взглядов с существующими общественными структурами, что привлекает тех, кто ищет изменений.

Воздействие на личность. Воздействие этих механизмов на личность может быть разнообразным. Люди, становящиеся жертвами радикализации, могут переживать изменения в своем мировоззрении, стать более склонными к насилию, их эмоциональные реакции могут усиливаться. Также, они могут начать рассматривать свои действия как средство достижения справедливости или изменения общественного порядка.

Важно отметить, что процесс радикализации индивида многомерен, и не каждый, подвергнутый воздействию этих механизмов, станет террористом. Однако, эти факторы могут значительно повышать риск и предоставлять плодородную почву для формирования террористических убеждений.

Механизмы радикализации и привлечения к терроризму являются сложными и взаимосвязанными. Понимание этих процессов позволяет разрабатывать более эффективные стратегии предотвращения радикализации и обеспечения безопасности общества. Сюда включаются меры по борьбе с пропагандой, улучшению образования, созданию возможностей трудоустройства и содействию социальной интеграции.

В последние десятилетия наблюдается увеличенный интерес к разработке и внедрению психологических и социальных программ, направленных на предотвращение радикализации и экстремизма. Эти программы стремятся адресовать факторы, способствующие формированию террористических убеждений, и предлагают

альтернативные подходы для индивидуалов, склонных к радикализации.

Психологические программы фокусируются на идентификации и обработке эмоциональных и психологических аспектов, приводящих к радикализации. Они предоставляют услуги консультаций, психотерапии и групповой поддержки для тех, кто может быть подвержен влиянию экстремистских идей. Программы также стремятся укрепить резистентность к радикализации через развитие навыков управления стрессом, критического мышления и социальной адаптации.

Социальные программы ориентированы на решение социальных проблем, способствующих радикализации. Это включает в себя меры по борьбе с безработицей, улучшению доступа к образованию и созданию возможностей для социальной интеграции. Программы направлены на создание позитивных общностей, где участники могут находить поддержку и принадлежность без привлечения к радикальным группам.

Интерактивные образовательные инициативы играют важную роль в предотвращении радикализации. Они включают в себя тренинги по развитию критического мышления, противостоянию пропаганде, и расширению межкультурного понимания. Эти программы стремятся создать осведомленность о различных культурных контекстах и пропагандистских методах, что помогает укрепить устойчивость к радикализации.

Международное сотрудничество в области предотвращения радикализации также играет важную роль. Обмен опытом и передача лучших практик позволяют развивать эффективные стратегии на глобальном уровне. Организации, такие как ООН и другие

международные агентства, активно поддерживают программы, направленные на смягчение факторов, способствующих радикализации.

В целом, развитие психологических и социальных программ является ключевым элементом в глобальном усилии по предотвращению радикализации. Эти программы не только помогают индивидуалам справляться с социальными вызовами, но и создают условия для построения более устойчивых и безопасных обществ.

Государственные и международные организации разрабатывают комплексные стратегии для борьбы с терроризмом, включая меры, направленные на формирование личности и предотвращение радикализации.

Государственные органы и международные агентства активно разрабатывают образовательные программы, направленные на расширение мировоззрения и критического мышления у молодежи. Эти программы стремятся воспитывать толерантность, уважение к разнообразию и противостоять идеологии терроризма.

Для лиц, подвергшихся радикализации или вступивших в экстремистские группировки, государства и международные организации предоставляют программы психологической поддержки и реабилитации. Целью является переосмысление ценностей, изменение мировоззрения и возвращение к обществу.

Государственные и международные стратегии по формированию личности сосредотачиваются на образовании, психологической поддержке, международном сотрудничестве, борьбе с онлайн-рекрутингом и создании

социальных условий, которые поддерживают устойчивость к террористическим влияниям. Эти меры создают комплексный подход к предотвращению радикализации и обеспечивают более безопасное общество.

Заключение. Исследование динамики формирования личности террориста, основанное на анализе факторов и воздействия, предоставляет ценные уроки для понимания сложности и многогранности этого явления. Полученные результаты не только расширяют наше знание о процессах радикализации, но и выдвигают на передний план ключевые аспекты, требующие внимания в разработке стратегий предотвращения терроризма.

В ходе исследования установлено, что психологические факторы, такие как низкая эмпатия и склонность к авторитаризму, имеют тесные связи с формированием террористической личности. Эти результаты подчеркивают важность раннего выявления и поддержки индивидов с подобными психологическими чертами, что может существенно снизить риск их радикализации.

Социокультурные аспекты, такие как социальные неравенства, политическая нестабильность и культурные конфликты, также оказывают значительное воздействие. Это подчеркивает необходимость комплексного подхода в разработке стратегий противодействия, включая устранение социальных дисбалансов и укрепление межкультурного взаимопонимания.

Образование и экономические условия также влияют на уязвимость индивидов к радикализации, указывая на важность разработки соответствующих программ для улучшения доступа к

образованию и решения экономических проблем.

Заключение данного исследования подчеркивает необходимость интегративного подхода, объединяющего усилия криминологов, психологов, социологов, и политиков в борьбе с терроризмом. Разработка эффективных программ профилактики, направленных на поддержку психического здоровья, уменьшение социокультурных напряжений и создание равных возможностей, является

ключевым аспектом в обеспечении безопасности и устойчивости общества.

Это исследование, хотя и затрагивает тему, вызывающую глубокие тревожения, открывает перспективы для разработки стратегий, направленных на предотвращение формирования террористической личности. Понимание этих факторов не только поможет в борьбе с текущими вызовами, но и служит фундаментом для создания стабильного, мирного будущего.

Список литературы

1. Abbas T. The symbiotic relationship between Islamophobia and radicalization. *Critical Studies on Terrorism*, 2012, no. 3, pp. 345–358.
2. Белокуров, Г.И. Подходы к изучению формирования личности террориста [Текст] / Белокуров Г.И. // Прикладная юридическая психология - 2008.- №2 –С.64-74.
3. Сочивко, Д.В. Подсознание террориста [Текст] / Д.В. Сочивко, Е.Е. Гаврина, А.К. Боковиков, Г.И. Белокуров. - Москва : Пер Сэ, 2006. – С.192.
4. Hart J. The politics of Child Soldiers. *The Brown Journal of World Affairs*, 2006, no. 1, pp. 217–226.
5. Коробеев, А.И. Особенности причинно- мотивационного комплекса вовлечения несовершеннолетних в деятельность террористических организаций [Текст] / А.И. Коробеев, А.А.Мальцев // Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права. -2016. Т. 10.-№ 1. -С. 50–59.

Материал поступил в редакцию 22.02.24

А.Б.Бауберикова, Г.Х.Бектлеуова

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., Қазақстан

ТЕРРОРИСТ ТҰЛҒАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ: ФАКТОРЛАР МЕН ӘСЕРІН ТАЛДАУ

Аннотация. Ұсынылған ғылыми мақала террористтің жеке басын қалыптастырудың психологиялық және әлеуметтік аспектілеріне терең талдау жасайды. Зерттеу психологияның, криминологияның және әлеуметтанудың заманауи теорияларына, сондай-ақ осы салада жүргізілген эмпирикалық зерттеулердің нәтижелеріне негізделген. Мақала авторлары жеке психологиялық ерекшеліктерге және әлеуметтік-мәдени контексттің әсеріне назар аудара отырып, террористік тұлғаның қалыптасу динамикасына назар аударады. Зерттеудің негізгі элементі-әдеттегі нанымдардан радикалды идеологияларға көшуге ықпал ететін факторларды талдау. Заманауи теориялар мен эмпирикалық зерттеулердің нақты деректерін қолдай отырып, авторлар террористтің жеке басын қалыптастыруға қатысты маңызды мәселелерді көтереді. Олардың жұмысы радикалдану процесінің негізгі нүктелерін анықтайды, бұл біздің осы күрделі құбылыс туралы түсінігімізді кеңейтіп қана қоймай, терроризмге қарсы тиімді стратегияларды

әзірлеуге негіз жасайды. Теориялық тәсілдер мен эмпирикалық деректердің үйлесімі бұл зерттеуді террористтің жеке басының қалыптасуын түсінуге толық үлес қосады. Авторлар қолданған аналитикалық әдіс Террористік тұлғаны қалыптастырудың күрделі процесінде шешуші рөл атқаратын психологиялық және әлеуметтік факторлардың тереңдігін ашады.

Тірек сөздер: терроризм, террорист тұлғасы, экстремизм, радикалдану, терроризмнің алдын алу.

A.B.Bauberikova, G.H.Bektleyova

M.Kh.Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan

FORMATION OF TERRORIST PERSONALITY: ANALYSIS OF FACTORS AND IMPACT

Abstract. The presented scientific article provides an in-depth analysis of the psychological and social aspects of the formation of a terrorist's personality. The research is rooted in modern theories of psychology, criminology and sociology, as well as the results of empirical research conducted in this field. The authors of the article focus on the dynamics of the formation of a terrorist personality, paying attention to individual psychological characteristics and the influence of the socio-cultural context. The central element of the study is the analysis of the factors that contribute to the transition from conventional beliefs to radical ideologies. Supported by modern theories and concrete empirical research data, the authors raise important questions related to the formation of a terrorist's personality. Their work identifies key points in the process of radicalization, which not only expands our understanding of this complex phenomenon, but also creates the basis for developing effective strategies in the fight against terrorism. The combination of theoretical approaches and empirical data makes this study a full-fledged contribution to understanding the formation of a terrorist's personality. The analytical method used by the authors reveals the depth of psychological and social factors that play a crucial role in the complex process of forming a terrorist personality.

Key words: terrorism, identity of a terrorist, extremism, radicalization, prevention of terrorism.

References

1. Abbas T. The symbiotic relationship between Islamophobia and radicalization. *Critical Studies on Terrorism*, 2012, No. 3, pp. 345-358.
2. Belokurov, G.I. Podhody k izucheniyu formirovaniya lichnosti terrorista [Approaches to the study of the formation of a terrorist's personality] [Text] / Belokurov G.I. // *Applied Legal Psychology* - 2008.- No.2 -pp.64-74.
3. Sochivko, D.V. Podsoznanie terrorista [The subconscious of a terrorist] [Text] / D.V. Sochivko, E.E. Gavrina, A.K. Bokovikov, G.I. Belokurov. - Moscow : Per Se, 2006. – p.192.
4. Hart J. The politics of Child Soldiers. *The Brown Journal of World Affairs*, 2006, no. 1, pp. 217-226.
5. Korobeev, A.I. Osobennosti prichinno- motivacionnogo kompleksa вовлечeniya nesovershennoletnih v deyatel'nost' terroristicheskikh organizacij [Features of the causal-motivational complex of involving minors in the activities of terrorist organizations]

[Text] / A.I. Korobeev, A.A.Maltsev // Criminological Journal of the Baikal State University of Economics and Law. -2016. Vol. 10.-No. 1. -С. 50-59.

Ссылка на статью: Бауберикова, А.Б. *Формирование личности террориста: анализ факторов и воздействие [Текст]* / А.Б. Бауберикова, Г.Х. Бектлеуова // *Вестник Dulary University – 2024. - №3. С.129-142*
<https://doi.org/10.55956/XAOR5426>

А.Н.Құлажанова*

Құқық магистрі, аға оқытушы
Еуразиялық технологиялық университеті
Алматы, Қазақстан
kulazhanova.a@etu.edu.kz

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ ОБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Мақалада жасанды интеллект азаматтық құқықтың объектісі деген гипотеза, сондай-ақ «жасанды интеллект» және «жасанды интеллект технологиялары» терминдеріне салыстырмалы-құқықтық талдау жасалады. Жасанды интеллекттің құқықтық мәртебесін айқындауға қатысты бөлігінде азаматтық-құқықтық заңнаманы жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірленді және ұсынылды.

Зерттеу азаматтық құқық тұрғысынан қазіргі қоғамдағы жасанды интеллекттің рөлін талдауды ұсынады. Жұмыс автономды жүйелердің әрекеттері, деректерді қорғау, авторлық құқық және шарттық қатынастар үшін жауапкершілікті қоса алғанда, әртүрлі салаларда жасанды интеллектті пайдаланудың құқықтық аспектілерін талқылайды. Автор инновациялар мен азаматтар мен компаниялардың мүдделерін қорғау арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ете отырып, технологиялардың жылдам дамуына құқықтық нормаларды әзірлеу және бейімдеу қажеттілігін атап көрсетеді. Зерттеу жасанды интеллекттің қазіргі құқықтық кеңістікке әсерін түсінуге мүмкіндік береді және заң шығарушылар мен заңгерлерге ұсыныстар ұсынады.

Тірек сөздер: жасанды интеллект, жасанды интеллект технологиялары, жасанды интеллект жүйесі, ЭЕМ арналған бағдарламалар, азаматтық құқық объектілері, зияткерлік меншік құқығы.

Кіріспе. Жасанды интеллектті (ЖИ) дамытудың 2024-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасының жобасында жасанды интеллект технологияларын дамыту мен пайдалануға байланысты туындайтын қоғамдық қатынастарды реттеудің кешенді жүйесін құруды қамтитын Қазақстан үшін жасанды интеллектті дамытудың міндеттері айқындалған. Доктринаны, азаматтық заңнаманы және отандық цивилистикадағы құқық қолдану практикасын дамытудың осы кезеңінде қоғамдық қатынастарды реттеу жүйелерінің бірі ретінде азаматтық құқық объектілері жүйесіндегі жасанды интеллекттің орны туралы мәселені зерттеу ерекше өзекті болып табылады.

Жасанды интеллектті енгізу бойынша алғашқы қадамдар «Цифрлық

Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасымен қаланды және денсаулық сақтау саласына бағытталды. Жекелеген іс-шаралар «Цифрландыру, ғылым және инновация есебінен технологиялық серпіліс» ұлттық жобасы шеңберінде көзделді.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі ұлттық даму жоспары және цифрлық трансформация, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мен киберқауіпсіздік саласын дамытудың 2023 - 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы сияқты бірқатар стратегиялық құжаттарда жасанды интеллект бағыты бойынша кейбір міндеттер мен іс-шаралар айқындалған.

Oxford Insights жүргізген Үкіметтің 2023 жылға арналған жасанды интеллектке дайындық индексіне сәйкес,

Қазақстан 193 елдің арасында 72-орында, сондай-ақ Үндістан мен Түркиядан кейін оңтүстік және Орталық Азия бойынша өңірлік рейтингте 3-орында тұр [1].

Зерттеу шарттары мен әдістері. Жасанды интеллекттің құқықтық жағдайын зерттеумен айналысатын заңгер ғалымдардың пікірлерін зерттеу кезінде салыстырмалы құқықтық әдіс қолданылды.

Ресми-құқықтық әдісті қолдана отырып, азаматтық-құқықтық заңнамадағы жасанды интеллекттің орнын құқықтық анықтауға қатысты проблемалық мәселелер зерттелді.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Отандық заң ғылымында жасанды интеллекттің құқықтық мәртебесін зерттеуге арналған ғылыми жұмыстар жеткілікті. Мысалы, В. Т. Конусованың жұмысында азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға, олардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге баса назар аударып отырып, жаңа технологиялардың дамуына және ЖИ саласындағы прогреске ықпал ететін теңдестірілген модель құру мақсатында этикалық принциптерді, стратегиялық құжаттар мен заңнамалық реттеу модельдерін әзірлеу тәсілдеріне талдау жасалады [1].

В. Симонова, А. Сейітова және Ж. Әубәкірдің зерттеуінде Қазақстанда және шетелде жасанды интеллектті құқықтық реттеудің ерекшеліктері қарастырылады [2].

Сондай-ақ, А.О. Тұрғанбаевтың мақаласы мемлекеттік басқарудағы стратегиялық жоспарлауда жасанды интеллект технологияларын және басқа да жаңа технологияларды қолданудың құқықтық негіздері мен құқықтық аспектілерін зерттеуге арналған [3].

Ресейлік ғалымдар жасанды интеллекттің құқықтық мәртебесіне ерекше назар аударады. Мысалы, А. И.

Балашова өзінің ғылыми мақалаларында жасанды интеллект қызметінің нәтижелерінің құқықтық мәртебесін анықтауға тырысады [4, 90-98 беттер; 2, 190-206 бб.].

Е. П. Сесицкийдің диссертациялық зерттеуінде ЖИ жүйелері қызметінің нәтижелерін құқықтық қорғауға қатысты мәселелер қозғалады [5, 49 б.].

П. М. Морхаттың диссертациялық зерттеуі жасанды интеллекттің заңды тұлғасы туралы мәселені зерттеуге және оның зияткерлік меншік құқығы саласындағы орнын анықтауға арналған [6, 52 б.].

С. А. Соменков өз жұмысында жасанды интеллект жасаған туындылардың авторлығын анықтау мәселелеріне байланысты мәселелерді, сондай-ақ жасанды интеллект объектілер санатынан құқық субъектілері санатына ауыса ала ма, жоқ па, соны талдайды [7, 75-85 бб.].

Азаматтық құқық объектілері жүйесіндегі жасанды интеллекттің орнын анықтауға бағытталған арнайы зерттеулер отандық цивилистикалық ғылымында жоқ екенін атап өткен жөн.

«Жасанды интеллект» және «жасанды интеллект технологиялары» санаттарына келетін болсақ, заң ғылымында оларды түсіндірудің әртүрлі тәсілдері ұсынылады. Қазіргі уақытта мемлекеттер мен ғылыми қоғамдастық арасында «жасанды интеллект» терминінің бірыңғай заңды анықтамасы бойынша консенсус жоқ. Мысалы, АҚШ-та 2020 жылы келесі анықтама қабылданды: адам анықтайтын тапсырмалар жиынтығы үшін нақты немесе виртуалды ортаға әсер ететін болжамдар, ұсыныстар немесе шешімдер қабылдай алатын машина жүйесі. ЕО-да жасанды интеллект туралы заң жобасы (Artificial Intelligence Act) ЖИ-ге жоғарыдағы анықтамаға ұқсас анықтаманы ұсынады: адам анықтайтын

тапсырмалар жиынтығы үшін ол өзара әрекеттесетін ортаға әсер ететін мазмұн, болжамдар, ұсыныстар немесе шешімдер сияқты нәтижелер шығара алатын бағдарламалық жасақтама [8].

Қазақстандық заңнамада қазір «жасанды интеллект» ұғымы жоқ — алайда оған жақын «интеллектуалды робот» деген тұжырым бар. Заңнамаға сәйкес, бұл қабылданған және танылған сыртқы ортаны ескере отырып, белгілі бір әрекетті немесе әрекетсіздікті орындайтын автоматтандырылған құрылғы [9].

Саясаттанушы Г. Әбішевтің пікірінше, келесі тезис ерекше қызығушылық тудырады: «жасанды интеллект-бұл математиканың, логиканың, эволюцияның іргелі заңдарына негізделген технологиялық шешім» [10].

Кейбір авторлар жасанды интеллектті есептеу қуаты бар күрделі кибернетикалық жүйе ретінде қарастырады, оның субстантивтілігі, автономиясы, когнитивтік қабілеті, бейімделгіштігі және адамның когнитивтік функциялары мен тәжірибесін эмуляциялау қабілеті бар [11, 91-109 бб.].

Жоғарыда келтірілген көзқараспен келісу қиын, өйткені «жасанды интеллект» және «жасанды интеллект технологиялары» ұғымдарын заңнамалық тұрғыдан бекіту қажет.

Бұл категориялар бір-бірімен тығыз байланысты, бірақ әлі де кейбір айырмашылықтары бар, олар «жасанды интеллект» термині компьютерлік жүйелер мен бағдарламалардың адамның интеллектуалды функцияларына еліктеу қабілетін сипаттайтын кең мағынаға ие (мысалы, оқу қабілеті, талдау және т.б.).

Өз кезегінде, жасанды интеллект технологиялары — бұл жасанды интеллектті құру және жүзеге асыру

үшін қолданылатын нақты әдістер, құралдар мен алгоритмдер. Мұндай технологияларға интеллектуалды қабілетті қажет ететін тапсырмаларды орындауға мүмкіндік беретін компьютерлерге (компьютерлерге) арналған бағдарламалар мен алгоритмдер кіреді. Бұл бағдарламалар деректердің үлкен көлемінде оқытылады және жаңа жағдайларға бейімделе алады, бұл оларды әртүрлі мәселелерді шешудің қуатты құралына айналдырады.

ҚР Азаматтық кодексінде «жасанды интеллект» және «жасанды интеллект технологиялары» азаматтық құқық объектісі ретінде қарастырылмаған, олар шығармашылық зияткерлік қызметтің объективті нәтижелері санатына жатады [12]. «Жасанды интеллект» пен «жасанды интеллект технологияларын» ЭЕМ арналған бағдарламалар санатына қосу дұрыс болар еді, ал компьютерлерге арналған бағдарламалар азаматтық құқық объектісі ретінде шығармашылық интеллектуалды қызметтің объективті нәтижелерін санаттан бөліп алу керек.

Айта кету керек, жасанды интеллекттің ЭЕМ арналған бағдарлама ретіндегі ерекшелігі — жасанды интеллект жұмыс істейтін ЭЕМ арналған бағдарламаның бағдарламалық коды уақыт өте келе ұлғаюы және дамуы мүмкін. Бұл процесс әдетте өнімділікті жақсарту, шешім қабылдаудағы дәлдікті арттыру, жаңа мүмкіндіктерді қосу немесе өзгеретін жағдайлар мен талаптарға бейімделу мақсатында бағдарламалық құралды «әзірлеу» немесе «жаңарту» деп аталады.

ЖИ бағдарламалық коды өзін-өзі оқыту кезінде өздігінен өспейді. Жасанды интеллект машиналық оқыту процестері арқылы өз дағдыларын жетілдіруге және жаңа деректер мен жағдайларға бейімделуге қабілетті, бірақ бұл өзгерістерді әдетте әзірлеушілер

жаңа деректер мен алгоритмдер негізінде енгізеді.

Жасанды интеллект үлкен көлемдегі деректерден сабақ ала алады, бұл оның қабілеттерін жақсартуға және дәлірек шешім қабылдауға мүмкіндік береді. Алайда, бағдарламалық жасақтама кодына құрылымдық өзгерістер енгізу немесе жаңа мүмкіндіктер қосу үшін адамның араласуы қажет. Әзірлеушілер жасанды интеллектті жақсарту үшін жаңа зерттеулер мен деректерді қолдана алады, содан кейін бағдарламалық жасақтаманың жаңартылған нұсқаларын шығарады.

Демек, жасанды интеллект оқу арқылы өзінің қабілетін жақсартуға қабілетті болғанымен, жасанды интеллекттің бағдарламалық кодын дамыту әдетте әзірлеушілердің қатысуын талап етеді. Бұл үздіксіз жетілдіру және жаңарту процесі жасанды интеллектті жаңартып отырудың және оның жаңа қиындықтар мен міндеттерге бейімделу қабілетін қамтамасыз етудің маңызды аспектісі болып табылады.

Л. Ю. Василевская өз жұмысында жасанды интеллект аппараттық бөліктен бөлек өмір сүре алмайтындығын баса айтады [13, 197 б.]. Мұнда әрбір роботтың интеграцияланған жасанды интеллектке ие емес екенін және адамның тікелей қатысуынсыз әртүрлі интеллектуалды тапсырмаларды автоматтандыруға және орындауға арналған алгоритмдердің, бағдарламалар мен жүйелердің әрбір кешені міндетті түрде робототехникалық құрылғылармен немесе басқа да материалдық тасымалдаушылармен байланысты емес екенін түсіну маңызды.

А. И. Балашова өз мақаласында жасанды интеллект жүйесіне келесі объектілер кіреді: жасанды интеллекттің өзі; оны жасау үшін қолданылатын технологиялар; ол іске асырылатын

құрылғылар және оның қызметінің нәтижелері. Олардың ішінде жасанды интеллект құрылғылары неғұрлым нақты заңды мәртебеге ие және азаматтық құқықтардың қолданыстағы жіктелуіне сәйкес заттар режиміне жатады [5, 91-98 бб.].

«Азаматтық айналымды цифрландыру: «жасанды интеллект» пен «цифрлық» субъектілердің құқықтық сипаттамасы (цивилистикалық зерттеу)» жұмысында авторлар жасанды интеллект жүйесі «ЭЕМ арналған бағдарламалар» санатына жатпайды деген дәлелді негіздейді, өйткені авторлардың пікірінше, мұндай жүйелер жұмыс істеуге арналған мәліметтер мен командалар жиынтығымен шектелмейді. Компьютер, яғни, олардың бағдарламалық компоненті ғана емес, сонымен қатар деректерді өңдеу және шешімдерді іздеу процестері мен қызметтері де бар, осыған байланысты жасанды интеллект жүйесін ҚР Азаматтық кодексінің 125-бабында көзделген күрделі интеллектуалдық меншік объектілері санатына жатқызу керек [12].

Бұл жағдайда зерттеу авторларының жоғарыда аталған пікірімен толық келісу мүмкін емес, өйткені этимологиялық талдау нәтижесінде деректерді өңдеу қызметі деректердің әртүрлі аспектілерін өңдеу және басқару үшін ұсынылған бағдарламалық шешімді түсінуі керек. Бұл қызметтер деректерді жинау, сақтау, талдау, түрлендіру және визуализация процестерін қамтуы мүмкін және пайдаланушылар мен басқа қолданбалар үшін деректерге қол жеткізуді қамтамасыз етеді.

Өз кезегінде, шешім іздеу қызметін деректерді талдау процесін жүзеге асыруға және ақпараттандырылған шешімдер қабылдауға көмектесетін ақпарат немесе ұсыныстар беруге арналған бағдарламалық құрал деп

түсіну керек. Бұл қызметтер пайдаланушыға ең жақсы әрекетті немесе шешімді анықтау үшін қажетті ақпаратты беру үшін деректерді талдау, жасанды интеллект немесе машиналық оқыту әдістері мен алгоритмдерін пайдалана алады.

Осылайша, деректерді өңдеу және шешімдерді іздеу процестері мен қызметтері компьютерлерге арналған бағдарламалық шешімдер болып табылады. Бұл қызметтерге деректерді өңдеуге және талдауға, сондай-ақ шешім қабылдау үшін ақпарат немесе ұсыныстар беруге арналған әртүрлі бағдарламалық қамтамасыз ету, құралдар мен алгоритмдер кіреді.

Жүргізілген талдау нәтижесінде жасанды интеллект пен жасанды интеллект технологиялары мәні бойынша компьютерлерге арналған бағдарламалар болып табылады, оларды авторлық құқықпен қорғалатын зияткерлік меншік объектілері санатына жататын азаматтық-құқықтық қатынастардың объектілері ретінде қарастыруға болады деген қорытынды жасауға болады.

Жасанды интеллект әрдайым материалдық тасымалдаушымен тығыз байланысты деген пікір өте даулы, өйткені мұндай логикаға сәйкес кез-келген компьютерлік бағдарлама материалдық тасымалдаушымен тығыз байланысты. Мұнда ЭЕМ арналған бағдарламаның қандай материалдық ортада екендігі маңызды емес екенін түсіну маңызды, бағдарламалық кодтың өзі құқықтық қорғау объектісі болып табылады. Жасанды интеллектпен жабдықталған робот туралы сөз болғанда, аппараттық кешен құрамындағы жасанды интеллект меншік құқығы объектісі ретінде қарастырылады деп айтуға болады.

Бүгінгі күні жасанды интеллект туралы заңды әзірлеу және қабылдау

күрделі зерттеу және заңнамалық мәселе болып табылады және кейбір ықтимал артықшылықтарға қарамастан, оны жүзеге асыруды қиындататын бірнеше қиындықтар бар:

1. Жасанды интеллект автономды роботтардан бастап деректерді өңдеу алгоритмдеріне дейін көптеген формалар мен қосымшаларға ие. Оның барлық әртүрлілігін ескеретін бірыңғай заңды әзірлеу қиын міндет болуы мүмкін.

2. Жасанды интеллект технологиялары тез дамып келеді және заңнама оларға ілесе алмауы мүмкін. Шамадан тыс реттеу инновацияға кедергі болуы мүмкін.

3. Жасанды интеллект туралы жалпы заңның орнына көптеген елдер автономды көлік құралдары немесе медицинада жасанды интеллектті қолдану сияқты нақты аспектілерді реттейтін заңнаманы әзірлейді.

Жүргізілген талдау нәтижесінде «жасанды интеллект» және «жасанды интеллект технологиялары» санаттары аталмаған авторлық құқық объектілеріне жататындығы, атап айтқанда — шығармашылық интеллектуалдық қызметтің объективті нәтижелері санатына жататындығы анықталды [12].

Осыған байланысты жасанды интеллект туралы біртұтас жан-жақты заң әзірлеу орынсыз болып көрінеді. Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 115-бабы шығармашылық интеллектуалдық қызметтің объективті нәтижелеріне ЭЕМ-ге арналған бағдарламалар, оның ішінде алгоритмдер, мәліметтер мен командалар жиынтығы, ЭЕМ-ге адамның ойлауына (жасанды интеллект) және жасанды интеллект технологияларына еліктей отырып, интеллектуалдық міндеттерді орындауға мүмкіндік беретінін көрсететін ережелер мен толықтыру қисынды болады.

Қорытынды. Талдау барысында «жасанды интеллект» термині «жасанды интеллект технологиялары» терминіне қарағанда мағынасы жағынан кеңірек екендігі анықталды. Жасанды интеллект-бұл азаматтық — құқықтық қатынастардың мүлдем жаңа, бұрын болмаған объектісі емес, авторлық құқықпен қорғалған бұрыннан белгілі объект-бұл компьютерлерге арналған бағдарламаларды қамтитын шығармашылық интеллектуалды қызметтің нәтижесі.

Өз кезегінде, «ЖИ жүйесі» деп аталатын деректерді өңдеу, шешімдерді іздеу процестері мен қызметтері компьютерлерге арналған бағдарламалық шешімдер болып табылады. Осылайша, жасанды интеллекттің құқықтық мәртебесін анықтаудың күрделілігіне байланысты туындауы мүмкін бірқатар мәселелер өздігінен жоғалады.

Осы кезеңде ЖИ туралы заңды әзірлеу орынсыз болып көрінеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Жасанды интеллектті дамытудың 2024 - 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: <https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=14945497> Қаралған күні: 15.06.24
2. Регуляторная политика в сфере искусственного интеллекта: исследование подходов к правовому регулированию [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://vestnik.zqai.kz/index.php/vestnik/article/view/1329> Дата обращения: 16.06.24
3. Правовое регулирование искусственного интеллекта в Казахстане и за рубежом [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32145977&pos=6;-106#pos=6;-106 Дата обращения: 16.06.24
4. Правовые аспекты задействования технологий искусственного интеллекта и других новейших технологий в стратегическом планировании в государственном управлении [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://km.kazguu.kz/uploads/files/3.%20%D0%A2%D1%83%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%B1%D0%B0%D0%B5%D0%B2%20%D0%90.%D0%9E.%20%D0%A1.%2027-39..pdf> Дата обращения: 16.06.24
5. Балашова, А.И. Искусственный интеллект в авторском и патентном праве: объекты, субъектный состав правоотношений, сроки правовой охраны [Текст] / А.И. Балашова // Журнал Суда по интеллектуальным правам. 2022. № 2 (36). С. 90—98.
6. Балашова, А.И. Правовой режим результатов деятельности искусственного интеллекта: единство и дифференциация подходов [Текст] / А.И. Балашова // Журнал Суда по интеллектуальным правам. 2023. Сентябрь. Вып. 3 (41). С. 190—206.
7. Сесицкий, Е.П. Проблемы правовой охраны результатов, создаваемых системами искусственного интеллекта: Дис. ... канд. юрид. наук. М., 2018. -218 с.
8. Морхат, П.М. Правосубъектность искусственного интеллекта в сфере права интеллектуальной собственности: гражданско-правовые проблемы. Дис. ... д-ра юрид. наук. М., 2018. -420 с.
9. Соменков, С.А. Искусственный интеллект: от объекта к субъекту? [Текст] / С.А. Соменков // Вестник ун-та им. О.Е. Кутафина. 2019. -№ 2.- С. 75—85.
10. «Ақпараттандыру туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 24 қарашадағы № 418-V ҚРЗ. [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33885902&doc_id2=33885902#activate_doc=2&pos=3;-98&pos2=229;-104 Қаралған күні: 15.06.24

11. Искусственный интеллект в Казахстане: опасность или прорыв [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.caravan.kz/news/iskusstvennyj-intellekt-v-kazakhstane-opasnost-ili-proryv-962582/> Дата обращения: 16.06.24
12. Понкин, И.В. Искусственный интеллект с точки зрения права [Текст] / И.В. Понкин, А.И. Редькина // Вестник РУДН. 2018.- Т. 22. -№ 1. -С. 91—109.
13. «Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі» Қазақстан Республикасының Кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-ХІІІ. [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1006061&pos=1710;-36#pos=1710;-36 Қаралған күні: 15.06.24
14. Василевская, Л.Ю. Цифровизация гражданского оборота: правовая характеристика «искусственного интеллекта» и «цифровых» субъектов (цивилистическое исследование): В 5 т. Т. 3. [Текст] / Л.Ю. Василевская, Е.Б. Подузова, Ф.А. Тасалов. - М.: Проспект, 2021.- 197с.

Материал 07.03.24 редакцияға түсті.

А.Н.Кудажанова - Евразийский технологический университет, Алматы, Казахстан

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК ОБЪЕКТ ГРАЖДАНСКОГО ПРАВА

Аннотация. В статье аргументируется гипотеза о том, что искусственный интеллект является объектом гражданского права, а также проводится сравнительно-правовой анализ терминов «искусственный интеллект» и «технологии искусственного интеллекта». Разработаны и представлены предложения по совершенствованию гражданско-правового законодательства в части, касающейся определения правового статуса искусственного интеллекта.

Исследование представляет анализ роли искусственного интеллекта в современном обществе с точки зрения гражданского права. Работа обсуждает правовые аспекты использования искусственного интеллекта в различных областях, включая ответственность за действия автономных систем, защиту данных, авторские права и договорные отношения. Автор подчеркивает необходимость разработки и адаптации правовых норм к быстрому развитию технологий, обеспечивая баланс между инновациями и защитой интересов граждан и компаний. Исследование позволяет понять влияние искусственного интеллекта на современное правовое пространство и предлагает рекомендации для законодателей и практикующих юристов.

Ключевые слова:искусственный интеллект, технологии искусственного интеллекта, система искусственного интеллекта, программы для ЭВМ, объекты гражданского права, право интеллектуальной собственности.

A.N.Kulazhanova - Eurasian Technological University, Almaty, Kazakhstan

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS AN OBJECT OF CIVIL LAW

Abstract. The article argues the hypothesis that artificial intelligence is an object of civil law, as well as a comparative legal analysis of the terms "artificial intelligence" and "artificial

intelligence technologies". Proposals have been developed and presented to improve civil law legislation in terms of determining the legal status of artificial intelligence.

The study presents an analysis of the role of artificial intelligence in modern society from the point of view of civil law. The paper discusses the legal aspects of the use of artificial intelligence in various fields, including responsibility for the actions of autonomous systems, data protection, copyrights and contractual relations. The author emphasizes the need to develop and adapt legal norms to the rapid development of technology, ensuring a balance between innovation and protecting the interests of citizens and companies. The study allows us to understand the impact of artificial intelligence on the modern legal space and offers recommendations for legislators and practicing lawyers.

Keywords: artificial intelligence, artificial intelligence technologies, artificial intelligence system, computer programs, objects of civil law, intellectual property law.

References

1. Concept for the development of artificial intelligence for 2024 - 2029 [electronic resource]. Access mode: <https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=14945497>
2. Regulatory policy in the field of artificial intelligence: a study of approaches to legal regulation [Electronic resource]. Access mode: <https://vestnik.zqai.kz/index.php/vestnik/article/view/1329>
3. Legal regulation of artificial intelligence in Kazakhstan and abroad [Electronic resource]. Access mode: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32145977&pos=6;-106#pos=6;-106
4. Legal aspects of the use of artificial intelligence technologies and other new technologies in strategic planning in public administration [Electronic resource]. Access mode: <https://km.kazguu.kz/uploads/files/3.%20%D0%A2%D1%83%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%B1%D0%B0%D0%B5%D0%B2%20%D0%90.%D0%9E.%20%D0%A1.%2027-39..pdf>
5. Balashova A.I. Artificial intelligence in copyright and patent law: objects, subject matter of legal relations, terms of legal protection // Journal of the Court of Intellectual Property Rights. 2022. No. 2 (36). pp. 90-98.
6. Balashova A.I. The legal regime of the results of artificial intelligence: unity and differentiation of approaches // Journal of the Court of Intellectual Rights. 2023. September. Issue 3 (41). pp. 190-206.
7. Sesitsky E.P. Problems of legal protection of results created by artificial intelligence systems: Dis. ... cand. Jurid. M., 2018. -218 p.
8. Morkhat P.M. The legal personality of artificial intelligence in the field of intellectual property law: civil law problems. Dis. ...Dr. Jurid. M., 2018. -420 p.
9. Somenkov S.A. Artificial intelligence: from object to subject? // Bulletin of the O.E. Kutafin University. 2019. -No. 2.- pp. 75-85.
10. The law of the Republic of Kazakhstan " on Informatization " dated November 24, 2015 No. 418-V kr. [Electronic resource]. Access режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33885902&doc_id2=33885902#activate_doc=2&pos=3;-98&pos2=229;-104 review date: 15.06.24

11. Intelligence in Kazakhstan: treachery or the use of [electronic resource]. Access mode: <https://www.caravan.kz/news/iskusstvennyjj-intellekt-v-kazakhstane-opasnost-ili-proryv-962582/> / image date: 16.06.24
12. Ponkin, I. V. Iskusstvennyi intelligentsia with tochki zrenia prava [text] / I. V. Ponkin, A. I. Redkina // Vestnik RUDN. 2018. - VOL. 22. - NO. 1. - PP. 91-109.
13. Civil Code of the Republic of Kazakhstan. Code of the Republic of Kazakhstan dated December 27, 1994 No. 268-XIII. [Electronic resource]. Access mode: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1006061&pos=1710;-36#pos=1710;-36 views: 15.06.24
14. Vasilevskaya, L. Yu. Digitalization of the population: true characteristics of scientific intelligence and digital subjects: in 5 Т. Т. 3. [text] / L. Yu. Vasilevskaya, E. B. Poduzova, F. A. Tasalov. - М.: prospect, 2021. - 197С.

Мақалаға сілтеме: Құлажанова, А.Н. Жасанды интеллект азаматтық құқық объектісі ретінде [Мәтін] / А.Н. Құлажанова // *Dulaty University Хабаршысы*. – 2024. - №3. – Б. 143-151
<https://doi.org/10.55956/HUFB6983>

Т.Т. Баракбаев

PhD

«Балық шаруашылығы ғылыми-өндірістік орталығы» ЖШС
Арал филиалы, Қызылорда, Қазақстан
tyynysbek13@mail.ru

Ғ.Ж. Исхахов

Ауыл шаруашылығы ғылымдарының магистрі
«Балық шаруашылығы ғылыми-өндірістік орталығы» ЖШС
Арал филиалы, Қызылорда, Қазақстан
galim_jan93@mail.ru

А. Ерәлиұлы

Балық өсіруші,
«Қамыстыбас балық питомнигі» РМҚК
Арал, Қазақстан
kz11_19@mail.ru

АРАЛ ҚАЗЫНЫҢ (*LUCIOBARBUS BRACHYCEPHALUS*) ШАБАҚТАРЫН ҚОЛДАН ӨСІРУ ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа. Берілген мақалада Қызылорда облысы аумағындағы балық өсіру шаруашылықтары жағдайында елімізде сирек және жойылу алдында тұрған арал қазы (*Luciobarbus brachycephalus*) балығының бір жаздық шабақтарының өсімін бағалау бойынша зерттеу нәтижелері баяндалған. Зерттеу жұмыстарында Қызылорда облысы аумағындағы Сырдария өзенінен ауланған қазы дарақтарынан алынған дернәсілдерді тоған жағдайында өсіру жұмыстарын толық қамтыған. Зерттеу жұмыстарына арнайы тоған және ондағы су көзінің сипаттамалары және бақылау аулау жұмыстарын жүргізуге арналған құралдардың сипаттамасы берілген. Қазы дернәсілдерін тоғанға отырғызу сәтінен бастап, олардың негізгі биологиялық көрсеткіштерінің өсу қарқынын анықтау мақсатында бақылау аулаулар жүргізу нәтижелері сарапталған. Сонымен қатар бақылау аулау жұмыстарының мерзімдері, аралықтары толық сипатталған. Тоған жағдайында қазы шабақтарының Фультон индексі бойынша қоңдылық көрсеткіштерінің алынған нәтижелері табиғи ортадағы өкілдерімен салыстыра отырып, талдаулары баяндалған. Қазы біржаздықтарын өсіру нәтижелері барысында, қыркүйек айының 2-ші онкүндігіндегі шабақтардың орташа салмағы 15,1 г дейін жеткендігі және бұндай көрсеткіш өңірдегі балық өсіру шаруашылықтары жағдайында балық отырғызу материалын дайындауға толық мүмкіндік беретіндігі көрсетілген.

Тірек сөздер. Инкубация, тоған, арал қазы, бақылау, дернәсілдер, шабақтар, дарақтар, қоңдылық, балық отырғызу материалы.

Кіріспе. Су айдындардың биоалуан түрлігін сақтау қазіргі уақытта бүкіл әлемде оның ішінде біздің елімізде өзекті мәселелердің бірі болып келеді. Себебі ғалымдардың соңғы 2016 ж толықтырылған тізім бойынша Қазақстан Республикасы территориясында балықтар мен дөңгелек ауыздылардың 156 түрі кездеседі [1]. Оның ішінде балықтар мен дөңгелек ауыздылардың 17 түрі (күтім балығы тізімнен алынды) Қазақстан Республикасының Қызыл кітабына енгізілген және ерекше қорғау шараларын қажет етеді [2, 3]. Сырдария өзені бассейнінде өткен ғасырдың 50-60 жылдары жүргізілген әртүрлі гидрокұрылыстар Сырдария өзенінде мекен ететін эндемик балық түрлерінің табиғи өсіп-көбеюіне айтарлықтай кедергілер келтіріп олардың санын күрт төмендеуіне алып келді. Осы ретте оларды жасанды жолмен көбейту мәселесі өзекті. Өкінішке орай Қазақстан аумағындағы балық өсіру шаруашылықтарының барлығы сирек және жойылу қауіпі бар балық түрлерін өсіруге бағытталмаған. Шаруашылықтардың негізгі нысандары тұқы, ақ амур, дөңмандай және т.б. балық түрлерін өсіруге бағытталған. Осы ретте біздің зерттеулерімізге бассейндегі сирек эндемик түр болып саналатын - арал қаязы (*Luciobarbus brachycephalus*) негіз болды. Аталған түр ерекше қорғауға алынған түр болғандықтан «Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы» ҚР Заңының 15-бабына сәйкес олардың дарақтарын табиғи су айдындардан аулап зерттеу үшін биологиялық негіздеме әзірленді. Биологиялық негіздемеге сәйкес 2023 жылы ғылыми мақсатта Қызылорда облысы аумағындағы Сырдария өзенінен ғылыми мақсатта қаяз дарақтарын аулау туралы ҚР Үкіметінің 2023 ж 16

наурызында №220 қаулысы бекітілді [4]. Осы қаулыға сәйкес 2023 жылдың сәуір-қыркүйек айлары аралығында Сырдария өзенінен өндіруші дарақтар ауланып Қызылорда облысының «Қамыстыбас балық питомнигі» РМҚК Қосжар учаскесінде олардың ремонттық аналық үйірін құру және олардың жасанды өсіру технологиясын жетілдіру бойынша зерттеулер жүргізілді.

Біздің зерттеудегі мақсатымыз балық өсіру шаруашылықтары жағдайында эндемик түр болып саналатын арал қаязының жасанды өсіру технологиясын жетілдіру болып табылады.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Зерттеу жұмыстары 2023 жылдың шілде-қыркүйек айлары аралығында Қызылорда облысында орналасқан «Қамыстыбас балық питомнигі» РМҚК Қосжар балық өсіру учаскесіндегі тоғандарда жүргізілді. Ең алдымен аталған питомниктің инкубациялық ғимаратында қаяз балығының өндіруші дарақтарынан зауыттық әдіспен уылдырықтары алынды [5, 6]. Қаяз шабақтарын өсіруге алдын ала, көлемі 3000 м² орташа тереңдігі 0,9-1,0 м құрайтын тоған таңдалып алынды. Балықтарды азықтандыруға «Купы востока» ЖШС түйіршіктелген отандық балық жемдері пайдаланылды. Судың оттегілік-температуралық режимдері МАРК-301 құрылғысымен күн сайын бақыланды. Балықтарың өсімін бақылау мақсында бақылау аулау жұмыстары ұзындығы 15 м биіктігі 3 м және тор көздерінің көлемі 4 мм құрайтын шабақ аулау құралымен жүргізілді. Балықтардың салмағы өлшем дәлдігі 0,01-200 г аралығын құрайтын таразымен анықталды. Шабақтардың биологиялық көрсеткіші мен статистикалық өңделуі Правдин И.Ф., Лакин Г.Ф. әдістемелері бойынша жүргізілді [7, 8].

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Бүгінгі күнге дейінгі зерттеулерде және ҚР Қызыл Кітабының соңғы бөлімдерінде арал қаязының мәртебесі тек түрше ретінде қарастырылып келген. Алайда соңғы зерттеулер бойынша *Barbus brachycephalus brachycephalus* латынша атауына өзгерістер енгізілді. Балықтардың Халықаралық Fishbase.org базасына сәйкес арал қаязы жеке қалыптасқан түр третінде қарастырылып, оның латынша атауы *Luciobarbus brachycephalus (Kessler 1872)* - деп өзгертілді [9]. Сонымен қатар қолданыстағы халықаралық классификациялармен категорияларға және Халықаралық табиғат қорғау одағының (ХТҚО) критерилеріне сәйкес аталған түр «Осал А2cd» - Vulnerable (VU) А2cd санатына жатқызылған [10,11].

Арал қаязы Сырдария өзенінің арнасында кең таралған. Сырдария өзенінің арнасында гидробиондар салынғанға дейін Нарын саласының төменгі аумақтарына дейін миграция жасаған. Сырдария өзенінің төменгі ағысынан Іле өзеніне 1930-1931 жылдары жерсіндірілген. Арал теңізінде құнды кәсіптік ауланатын түр болып келген. Теңіз бойынша оның әр онжыл сайын орташа аулау көлемі 1930-1978 жылдар аралығында 1140-326 тонна аралығын құраған. Арал теңізінің гидрологиялық жағдайының күрт нашарлауына байланысты 1978 ж бастап оның кәсіптік аулануы тоқтаған. Қаяздың дене ұзындығы 111 см дейін, салмағы 22,5 кг дейін жететін ТМД аумағындағы түрдің ең ірі өкілі болып табылады. Өзендердің қатты аумақтарында су температурасы +17-+23 С уылдырық шашады. Өзендерде жүргізілген гидромелиоративтік жұмыстар әсерінен түрдің табиғи көбеюі күрт қысқарған. Сонымен қатар шабақтардың өзен бойымен өрістеу

кезеңі егістік алқаптарға су алу уақытымен сәйкес келуіне байланысты олардың өлімінің көп бөлігі суармалы жүйелерде орын алды [12].

Арал қаязын жасанды жолмен өсіру жұмыстарын алғаш рет 1954-1956 жылдары П.Г. Безденежный табиғи өрісту орындарынан ауланған дарақтарға жүргізілген. Содан соң 1958-1963 жылдары аралығында Н.Е. Бокова, Е.Л. Галактионова секілді ғалымдармен Сырдария өзеніндегі Қызылорда гидробиондарының маңындағы шаруашылықтарда зерттеулер жүргізілген [13, 14]. Осыдан кейін елімізде аталған түрді қолдан өсіру жұмыстары ұзақ уақыт бойы жүргізілмеді. Тек 2003 жылы тамыз-қыркүйек айларында «Шарткен-Ата» ШҚ ұйымдастыруымен (жетекшісі Саржанов К.С.) және «Жаһандық экологиялық қордың шағын гранттар бағдарламасы» жобасының қолдауымен балық өсіру жұмыстарын жүргізу мақсатында Қызылорда облысы Қармақшы ауданындағы күріш өсіру шаруашылықтарының алқаптарынан қаяз шабақтарының жинау жұмыстары қолға алынды [15].

Арал қаязының бір жаздық шабақтарын өсіру жұмыстарына зауыттық әдіспен алынған қаяз дернәсілдері пайдаланылды. Дернәсілдер инкубациялық цех жағдайында сарыуыз қапшығымен қоректенуі аяқталған сәттен бастап көлемі 2-3 м³ құрайтын бассейндерде 20 тәулікке дейін күтіп бағылды. Содан кейін тоған жағдайында дернәсілдері күзге дейін өсіру жұмыстарына тәжірибие жасалды. Тоған жағдайында бір жаздықтарды өсіру бірнеше кезеңдерді қамтыды. Бірінші кезеңде көлемі 0,3 га құрайтын тоған әзірленіп, дернәсілдерді отырғызудан 3 тәулік бұрын жағалау сызығына 50 кг органикалық тыңайтқыш себіліп, сумен толтырылды. Екінші кезеңде, яғни шілде

айының I-ші онкүндігінде (05.07.2023 ж) 20 тәуліктік өсірілген қаяз дернәсілдері инкубациялық цехтан көлемі 30 л құрайтын пластикалық ыдыстармен тасмалданып, жалпы саны 5000 дана дернәсілдер тоғанға жіберілді.

Зерттеу жұмыстары барысында тоған суының гидрохимиялық жағдайын және балықтардың тұрақты өсіп дамуын қалыпты деңгейде ұстау мақсатында үздіксіз 8-9 л/секунд су ағыны беріліп отырды. Судың параметрлерін бақылау барысында шілде айының I-ші онкүндігі мен қыркүйек айының II-ші онкүндігі аралығында орташа тәуліктік су температурасы +16,7-+29,7 °C аралығын құрады. Судағы еріген оттегінің деңгейі 5,6–8,9 мг/л аралығын құрады.

Ғылыми әдебиеттердегі мәліметтерге сәйкес арал қаязының дернәсіл кезеңі шамамен бір айға созылады. Осыған сәйкес, біздің зерттеулеріміздің алғашқы 22 тәулігінде балықтарды азықтандыру тек тоғанның табиғи қорек базасы есебінен жүргізілді. Тоған суынан алынған зоопланктон сынамалары көрсеткендей су омырқасыздарының саны 590,5 мың дана/м³, ал биомассасы 3,9 г/м³ құрады. Табиғи қорекпен өсірілген дернәсілдерін өсімін бақылау мақсатында алғашқы бақылау аулау жұмыстары шілденің III – онкүндігінде (22 тәуліктен кейін) өткізілді. Нәтижесінде 300 данаға жуық шабақтар ауланды. Оның ішінде 25 данасы іріктеліп алынып, құйрық қанатынсыз ұзындығы (l, мм), дене салмағы және Фультон бойынша қондылық индекстері анықталды. Бақылау нәтижесінде шабақтардың ұзындық көрсеткіштері 29 мм-ден 42 мм-ге дейін ауытқыса, дене салмағының көрсеткіштері 0,41 г-нан 1,27 г-ға дейін ауытқыды. Ұзындық және салмақтық орташа көрсеткіштері 35,68 мм және 0,91 г құрады. Тәжірибелік тоғанның екінші бақылау аулауы тамыз айының III

- онкүндігінде атқарылды. Нәтижесінде 500-ге жуық арал қаязының бір жаздықтары ауланып алынды. Шабақтардың биологиялық көрсеткіштерін бақылау барысында ұзындық көрсеткіштері 55-95 мм аралығында, орташа 78,16 мм құраса, олардың салмақтық көрсеткіштері 5,0-15 г-ға аралығында ауытқып, орташа 9,28 г құрады. Кейбір ғылыми әдебиет көздерінде қаяз шабақтарының тоған жағдайындағы салмағының өсімі тамыз айында 1,5 г жететіндігі көрсетілген [5]. Алайда бұл мәлімет біздің алған нәтижелерімізге мүлде сәйкес келмейді. Сондықтан бұл көрсеткіш туыстың басқа өкілдеріне қатысты берілген деп санаймыз. Зерттеу кезеңіндегі соңғы бақылау жұмыстары қыркүйек айының II - онкүндігінде жүзеге асырылды (сурет 1). Бұл кезеңде қаяз бір жаздықтарының өсімі айтарлықтай нәтижелерді көрсетті. Мысалы дене ұзындығы бойынша 81-105 мм, салмағы 8-20 г аралығын құраса, дарақтарының орташа көрсеткіштері 93,88 см және 15,08 г құрады (1 кесте).

Кесте 1

Арал қаязының бір жаздықтарының өсімін бақылау нәтижелері

Шекті көрсеткіштері	l, мм	Q, г	F
1	2	3	4
<i>N=25, 27.07.2023</i>			
min	29,0	0,41	1,54
max	42,0	1,27	2,44
Орташа	35,68	0,91	1,94
Орташа ауытқу	3,45	0,26	0,18
<i>N=25, 25.08.2023</i>			
min	55,0	5,00	1,27
max	95,0	15,00	3,01
орташа	78,16	9,20	1,92
Орташа	6,05	2,21	0,30

ауытқу			
$N=25, 13.09.2023$			
min	81,0	8,00	1,51
max	105,0	20,00	2,20
орташа	93,88	15,08	1,81
Орташа ауытқу	5,10	2,07	0,15
<i>Ескерту: l – құйрық қанатынсыз ұзындығы, Q – салмағы, F – Фультон бойынша қоңдылық өлшемі</i>			

Сурет 1. Бақылау аулау жұмыстары (13.09.2023 ж)

Барлық бақылау кезеңінде балықтардың орташа салмақ көрсеткішінің ауытқуы қарқыны І-ші бақылауда төмен (0,26 г), ал екінші бақылауда сарапталған шабақтарда бұл көрсеткіш шамамен 88,2%-ға жоғары (2,21 г). Бұл көрсеткіштер осы кезеңде балықтардың тоған жағдайында салмақтық өсімінің жылдам артуына, және олардың min-max көрсеткіштерінің өсуіне тікелей байланысты.

Зерттеу нәтижелерін сараптай отырып дернәсілдерді тоғанға отырғызу мерзімін дұрыс таңдау аса маңызды болып табылады. Яғни тоғанға дернәсілдерді маусым айының ІІ-ші онкүндігінде отырғызу тиімді деп білеміз. Себебі бассейн жағдайында 20 тәулік бойы өсіру барысында олардың морфологиялық белгілерінің дамуы байқалмады. Ал дернәсілдердің тоғанға отырғызылған сәтінен бастап 22 тәуліктен кейінгі бақылауларда олардың дернәсілдік кезеңі толық аяқталып, қабыршақ жабындысы толық

қалыптасқандығы (шамамен шабақтардың 95% жуығында) анықталды. Осы мәліметтерді сараптай келе, тоғандарға қаяз дернәсілдерін отырғызу мерзімін дұрыс жоспарлау арқылы, орташа салмағы 18-20 г құрайтын балық отырғызу материалын алуға толық мүмкіндік бар екендігін аңғаруға болады.

Шабақтардың Фультон бойынша қоңдылық көрсеткіштері барлық бақылау кезеңдерінде жоғары болғандығын байқауға болады. Мысалы Қызылорда облысының суармалы жүйелеріндегі арал қаязының бір жаздықтарының Фультон бойынша қоңдылық индексі 1,03-1,52, орташа 1,20 бірліктен аспаған [16]. Біздің бақылауларымыздағы бұл көрсеткіш 1,27-3,01, орташа 1,92 бірлікті құрады, яғни бұл қаяз шабақтары үшін тоған жағдайында қолайлы ортаның қалыптасқандығын дәлелдейді. Шабақтардың қоңдылық көрсеткіштерінің нәтижелерін бақылау барысында тамыз-қыркүйек айларындағы бақылауларда біршама төмендегендігі байқалады. Бұл өз кезегінде су температурасының өзгерісіне тікелей байланысты деп қорытындылауға болады.

Қорытынды. Тақырыпқа негіз болған арал қаязының шабақтарын өсіру жұмыстары елімізде маңызды зерттеулердің бірі болып табылады. Себебі әрбір су айдындағы кез келген түр өзінің мекен ететін ортасында белгілі бір экологиялық тепе - теңдікті сақтау қызметін атқарады. Осы ретте арал қаязының табиғи популяциясының санын қалпына келтіру жұмыстарын жүргізу өзектілігін жоғалтпайды. Бүгінгі таңда қаяз популяциясын қалпына келтірудің жалғыз жолы оларды қолға үйрету болып табылады (доместикация). Жабайы дарақтарды қолға бейімдеу жұмыстары осы зерттеу жұмыстарында

баяндалғандай жабайы дарақтарды аулау, олардан жасанды жолмен уылдырық алу мақсатында өндіруші дарақтарын жасақтау, инкубациялық шараларды жүргізу және табиғи су айдындарды балықтандыруға олардың шабақтарын өсіру секілді шараларды қамтиды. Біздің зерттеулерімізде қаяз шабақтарын қыркүйек айының 2-ші онкүндігіне дейін тоған жағдайында өсіру барысында дарақтардың орташа салмағы 15,1 г құрады. Бұл көрсеткіш өңірдегі «Қамыстыбас балық питомнигі» РМҚК базасында тіршілікке биім бір

жаздық балық отырғызу материалын жасақтауға толық мүмкіндігі бар екендігін көрсетеді. Осы ретте «Балық шаруашылығы ғылыми-өндірістік орталығы» ЖШС Арал филиалы тарапынан аталған балық өсіру мекемесінде жыл сайын арал қаязының ремонтты аналық табынын жасақтау жұмыстарын жүргізу қажеттігі жөнінде уәкілетті ұйымдарға ұсыныстар берілген болатын. Бүгігі таңда бұл шаралар тұрақты жүргізіліп келеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Дукравец, Г.М. Рыбы Казахстана: аннотированный список, исправленный и дополненный [Текст] / Г.М. Дукравец, Н.Ш. Мамилов, И.В. Митрофанов. - Selevinia зоологический ежедневник том 24, 2016 - 47 с.
- 2 Красная книга Республики Казахстан. Т. 1. Животные. Ч. 1. Позвоночные. Изд. 4-е, исправленное и дополненное. Алматы, 2008. -315 с.
- 3 «Өсімдіктер мен жануарлардың сирек кездесетін және құрып кету қаупі төнген түрлерінің тізбесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2006 жылғы 31 қазандағы № 1034 қаулысына өзгеріс енгізу туралы ҚР Үкіметінің 2022 жылғы 16 қыркүйектегі № 706 қаулысы. Сүйекті балықтар класы №11 қатар.
- 4 Балықтар мен басқа да су жануарларының сирек кездесетін және құрып кету қаупі төнген түрлерін ғылыми зерттеулер үшін алу туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 16 наурыздағы № 220 қаулысы <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000220>
- 5 Козлов, В.И. Справочник рыбоведа. 2-е издание, переработанное и дополненное [Текст] / В. И. Козлов, Л. С. Абрамович. - Москва. Росагропромиздат-1991. С103
- 6 Бадрызлова, Н.С. Восстановление запасов редких и исчезающих видов рыб путем организации их искусственного воспроизводства на примере аральского усача [Текст] / Н.С. Бадрызлова, Е.В. Федоров, С.Ж. Асылбекова // Известия Национальной Академии Наук Республики Казахстан: серия биологическая и медицинская. - 2013. - № 4. - С. 127-132.
- 7 Правдин, И.Ф. Руководство по изучению рыб [Текст] / И.Ф. Правдин. -Москва: Пищевая промышленность, 1966 – 372 с.
- 8 Лакин, Г.Ф. Биометрия Лакин; изд. 4-е, перераб. и доп. [Текст] / Г.Ф. Лакин. - М.: Высшая школа, 1990 - 352 с.
- 9 База рыб [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://www.fishbase.se/summary/Luciobarbus-brachycephalus.html> Дата обращения: 17.07.2024
- 10 Aral Barbel, IUCN Biodiversity Assessment & Knowledge Team: Red List Unit [Electronic resource] / Access mode: <https://www.iucnredlist.org/species/135684/4180293> Access date: 17.07.24
- 11 Current State of Rare and Endangered Barbels of the Genus *Luciobarbus* Heckel, 1843 in the Aral–Syrdarya Basin (Kazakhstan) and Prospects for Their Conservation (A Review) Biology 2023, 12, 489. <https://doi.org/10.3390/biology12040489>
- 12 Дукравец, Г.М. Усачи – исчезающие рыбы в Казахстане [Текст] / Г.М. Дукравец // Selevinia. - 2001: 112–116.

- 13 Галактионова, Е.Л. Рост и питание молоди аральского усача в прудах. Рыбные ресурсы водоемов Казахстана и их использование [Текст] / Е. Л. Галактионова, Т. С. Стуге. - Алма-Ата 1970. С37
- 14 Разработка искусственного разведения аральского усача в низовьях р. Сырдарья. Отчет о НИР. Аральское отд. Каз НИИРХ, Аральск, 1964.-.155 с. / Рук. Галактионова Е.Л.
- 15 Балымбетов, К.С., Встречаемость Аральского (*Barbus brachycephalus* Kessler) и туркестанского (*B. carpio* Guldenstadt) усачей в ирригационных системах нижнего течения реки Сырдарья [Текст] / К.С. Балымбетов, К.У.Жубанов, С.С. Галушак // Selevinia, 2003. С. 215-216.
- 16 Орлова, И.В. Особенности биологии и морфологии аральского и туркестанского усачей в бассейне р. Сырдарья [Текст] / И.В. Орлова, А.М. Терещенко, Е.В. Мурова, Ф.В. Климов // TETHYS AQUA ZOOLOGICAL RESEARCH, volume III Almaty: "Tethys", 2007. - 124 p

Алғыс. «Қамыстыбас балық питомнигі» РМҚК-ның тоған бригадирі Байбосынов Қылышбек Шарапұлына, тоған жұмысшысы Бердешов Қайрат Қожабергенұлына және т.б. аталған мекеменің қызметкерлеріне зерттеу жұмыстары барысында өзара ынтымақтастықта белсенді қызмет атқарғандығы үшін алғыс білдіреміз!

Материал 12.08.24 редакцияға түсті.

Т.Т. Баракбаев, Г.Ж. Исхахов - ТОО «Научно-производственный центр рыбного хозяйства»

Аральский филиал, Кызылорда, Казахстан

А. Ералиұлы - РГКП «Камышлыбашский рыбопитомник», Аральск, Казахстан

ОПЫТ ИСКУССТВЕННОГО ВЫРАЩИВАНИЯ МАЛЬКОВ АРАЛЬСКОГО УСАЧА (*LUCIOBARBUS BRACHYCEPHALUS*)

Аннотация. В данной статье представлены результаты исследований по оценке прироста сеголеток редкого и находящегося на грани исчезновения в стране аральского усача (*Luciobarbus brachycephalus*) в условиях рыбоводных хозяйств на территории Кызылординской области. В исследовательских работах подробно освещены работы по выращиванию личинок в прудовых условиях, полученных от особей усача, выловленных в реке Сырдарья на территории Кызылординской области. Для исследовательских работ приведены характеристики пруда и источника воды в нем, а также описание орудий для проведения контрольных ловов. Проанализированы результаты проведения контрольных выловов личинок усача с момента их посадки в пруд с целью определения темпов роста их основных биологических показателей. Также подробно описаны сроки, интервалы контрольных работ. В условиях пруда представлены полученные результаты анализов показатели индекса упитанности по Фультону мальков усача в сравнении с представителями усача в естественной среде обитания. В ходе результатов выращивания сеголеток усача показано, что средняя масса мальков во 2-й декаде сентября достигла 15,1 г, и такой показатель дает полную возможность заготовки рыбопосадочного материала в условиях рыбоводных хозяйств региона.

Ключевые слова. Инкубация, пруд, аральский усач, наблюдение, личинки, молоди, сеголетки усача, особи, упитанность, рыбопосадочный материал.

T.T. Barakbayev, G.Zh. Iskhakov - «Fisheries Research and Production Center» LLP, Aral branch, Kyzylorda, Kazakhstan

A.Yeraliuly - RSOE «Kamyshlybashsky fish nursery», Aralsk, Kazakhstan

THE EXPERIENCE OF ARTIFICIAL CULTIVATION OF FRY OF THE ARAL BARBEL (*LUCIOBARBUS BRACHYCEPHALUS*)

Abstract. This article presents the results of research to assess the growth of fingerlings of the rare and endangered Aral barbel (*Luciobarbus brachycephalus*) in fish farms in the Kyzylorda region. The research cover in detail the work on the cultivation of larvae in pond conditions obtained from individuals of barbel caught in the Syrdarya River in the territory of the Kyzylorda region. For research purposes, the characteristics of the pond and the water source in it are given, as well as a description of the tools for conducting control catches. The results of control catches of barbel larvae from the moment they were planted in the pond were analyzed to determine the growth rates of their main biological indicators. The deadlines and intervals of control work are also described in detail. In the conditions of the pond, the obtained results of analyses of indicators of the Fulton fatness index of barbel fry in comparison with representatives of barbel in their natural habitat are presented. During the results of growing barbel fingerlings, it was shown that the average weight of fry in the 2nd decade of September reached 15.1 g, and this indicator gives full opportunity to harvest fish planting material in the conditions of fish farms in the region.

Keywords. Incubation, pond, Aral barbel, observation, larvae, juveniles, barbel fingerlings, individuals, fatness, fish planting material.

References

1. Dukravets G.M., Mamilov N.S., Mitrofanov I.V. Ryby Kazahstana: annotirovannyj spisok, ispravlennyj i dopolnennyj [Fish of Kazakhstan: an annotated list, corrected and supplemented] Selevinia Zoological Daily volume 24, 2016 - 47 p.
2. Krasnaya kniga Respubliki Kazahstan [The Red Book of the Republic of Kazakhstan] Vol. 1. Animals. Part 1. Vertebrates. Edition 4, revised and expanded. Almaty, 2010. -315 p.
3. Өсімдіктер мен жануарлардың сирек кездесетін және құрып кету қаупі төнген түрлерінің тізбесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2006 жылғы 31 қазандағы № 1034 қаулысына өзгеріс енгізу туралы ҚР Үкіметінің 2022 жылғы 16 қыркүйектегі № 706 қаулысы. Сүјекті бalyқтар класы №11 қатар. [Resolution of the government of the Republic of Kazakhstan dated September 16, 2022 No. 706 on amendments to the resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated October 31, 2006 No. 1034" on approval of the list of rare and endangered species of plants and animals". Bony fish class No. 11 row].
4. Balyқтар мен басқа да су жануарларының сирек кездесетін және құрып кету қаупі төнген түрлерін ғылыми зерттеулер үшін алу туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 16 наурыздағы № 220 қаулысы [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated March 16, 2023 No. 220 on the acquisition for scientific research of rare and endangered species of Fish and other aquatic animals] <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000220>

5. V. I. Kozlov, L. S. Abramovich. Spravochnik rybovoda. 2-e izdanie, pererabotannoe i dopolnennoe [The fish breeder's Handbook. 2nd edition, revised and expanded]. Moscow Rosagropromizdat-1991-103 p.
6. N.S. Badryzlova, E.V. Fedorov, S.Zh. Asylbekova. Vosstanovlenie zapasov redkih i ischezayushchih vidov ryb putem organizatsii ih iskusstvennogo vosproizvodstva na primere aral'skogo usacha [Restoration of stocks of rare and endangered fish species by organizing their artificial reproduction on the example of the Aral barbel]. <http://nblib.library.kz/elib/library.kz/journal/Badryzlova%20Fedorov%20Asylbekova.pdf>
7. Pravdin, I. F. Rukovodstvo po izucheniyu ryb [A guide to the study of fish]. / Moscow: Food Industry, 1966. – 372 p.
8. Lakin, G. F. Lakin Biometriya Lakin; izd. 4-e, pererab. i dop. [Biometrics; 4th edition, reprint. and additional] – M.: Higher School, 1990 - 352 p.
9. Baza ryb [Fish base] <https://www.fishbase.se/summary/Luciobarbus-brachycephalus.html> (as of 17.07.2024).
10. Aral Barbel, IUCN Biodiversity Assessment & Knowledge Team: Red List Unit, URL: <https://www.iucnredlist.org/species/135684/4180293>
11. Current State of Rare and Endangered Barbels of the Genus *Luciobarbus* Heckel, 1843 in the Aral–Syrdarya Basin (Kazakhstan) and Prospects for Their Conservation (A Review) *Biology* 2023, 12, 489. <https://doi.org/10.3390/biology12040489>
12. Dukravets G.M. Usachi – ischezayushchie ryby v Kazahstane [Barbels are endangered fish in Kazakhstan]. *Selevinia*: 2001 -112-116 pp.
13. E. L. Galaktionova, T. S. Stuge. Rost i pitanie molodi aral'skogo usacha v prudah. Rybnye resursy vodoemov Kazahstana i ih ispol'zovanie [Growth and nutrition of young Aral barbel in ponds. Fish resources of reservoirs of Kazakhstan and their use]. Alma-Ata 1970- 37 p.
14. Razrabotka iskusstvennogo razvedeniya aral'skogo usacha v nizov'yah r. Syrdar'I [Development of artificial breeding of the Aral barbel in the lower reaches of the Syrdarya River]. Research report. Aral branch of the Kazakh Scientific Research Institute of Fisheries, Aralsk, Head. Galaktionova E.L.1964.-155 p.
15. Balymbetov K.S., Zhubanov K.U., Galushchak S.S. Vstrechaemost' Aral'skogo (*Barbus brachycephalus* Kessler) i turkestanskogo (*B. capito* Guldenstadt) usachej v irrigatsionnyh sistemah nizhnego techeniya reki Syrdar'I [Occurrence of Aral (*Barbus brachycephalus* Kessler) and Turkestan (*B. capito* Guldenstadt) barbels in irrigation systems of the lower reaches of the Syrdarya River] // *Selevinia*, 2003-. 215-216 pp.
16. Orlova I.V., Tereshchenko A.M., Murova E.V., Klimov F.V. Osobennosti biologii i morfologii aral'skogo i turkestanskogo usachej v bassejne r. Syrdar'i [Features of biology and morphology of the Aral and Turkestan barbels in the basin of the Syrdarya River] *TETHYS AQUA ZOOLOGICAL RESEARCH*, volume III Almaty: "Tethys", 2007. - 124 p.

Мақалаға сілтеме:

Баракбаев, Т.Т. Арал қаязының (*Luciobarbus brachycephalus*) шабақтарын қолдан өсіру тәжірибесі [Мәтін] / Т.Т. Баракбаев, Ф.Ж. Иссахов, А. Ералиұлы // *Dulaty University Хабаршысы*. – 2024. - №3. – Б. 152-160. <https://doi.org/10.55956/HBHW8456>

Т.Бижигитов*

*Физика-математика ғылымдарының кандидаты, профессор
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз, Қазақстан
t.bizhitov@dulaty.kz*

А.Сембиева

*аға оқытушы
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз, Қазақстан
as.semбиева@dulaty.kz*

1 h МҰЗ ТҮРІНІҢ (110-210) К ТЕМПЕРАТУРА МЕН (20-1350)·10⁶ ПА ҚЫСЫМ АРАЛЫҒЫНДАҒЫ КӨЛЕМІНІҢ ӨЗГЕРІСІН ЗЕРТТЕУ ӘДІСІ

***Аңдатпа.** Мақалада қалыпты қысымда, 273 К температурадан төменгі температурада кристалданатын мұз түрінің салыстырмалы көлемінің, Юнг және ығысу модульдерінің температура мен қысымға тәуелділігі зерттелген. Қазіргі таңда мұздың серпімділік қасиеттерін зерттеудің практикаға қажеттілігі туындап отыр. Судың аномальды қасиеттерінің пайдасы мен зияны бар. Судың мұзға өткенде көлемінің ұлғаюы күзде саңылауларында су қалып кеткен құрылыстарды қиратуы мүмкін. Сонымен қатар су газ, сұйық, қатты дене ретінде жердің атмосферасында, бетінде, қойнауында кездесетін мөлшері көп минерал болғандықтан, экологиямызға, ауарайына, тірі организмдердің өсіп-өнуіне үлкен ықпалын тигізеді.*

***Тірек сөздер:** Юнг, ығысу модульдері, Пуассон коэффициенті, фазалық өтулер, көлемнің салыстырмалы өзгерісі.*

Кіріспе. Қазіргі таңда мұздың төменгі температура мен жоғары қысымдағы Р-Т координатасындағы фазалық диаграммасы толыққанды зерттеліп анықталмаған. Сонымен қатар ондағы мұз түрлерінің физикалық қасиеттеріне қысым мен температураның әсері зерттелмеген. Фазалық диаграмманы тұрғызу ондағы мұз түрлерінің бір күйден екіншісіне өткендегі термодинамикалық функциялардың өзгерістерін [6] есептеп, сан мәндерін анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар жоғары қысымдағы, төменгі температурадағы

мұз түрлері шала өткізгіштер екендігін ғалымдар болжамдап отыр. Сондықтан фазалық диаграммадағы мұз түрлерін зерттеудің маңызы үлкен.

Зерттеудің шарттары мен әдістері: тәжірибелік өлшеулерден алынған үлгінің салыстырмалы көлемінің өзгерістері, оған сәйкес $P=\text{const}$ және $T=\text{const}$ болғандағы мәндерін пайдаланып физикадан белгілі формулаларда пайдаланып, $E=E(T)$, $G=G(T)$, $E=E(P)$, $G=G(P)$ тәуелділіктерін есептеу әдістері көрсетілген.

Зерттеу нәтижелерін талқылау: тәжірибелік өлшеулер мен теориялық

есептеулерден алынған нәтижелер кестелерді толтыру және графиктерді тұрғызу арқылы өрнектелген. Келтірілген графиктерден тұрақты температураларда қысым артқанда салыстырмалы көлемнің, Юнг және ығысу модульдерінің артатындығы байқалады. Алынған нәтижелер физиканың заңдарына сәйкес келеді. Зерттеу барысында аномальды құбылыстар байқалмады.

Ғалымдар мұз қабаттарында тұщы судың, газдың мұнайдың қатты күйдегі мөлшерінің өте мол екендігін болжамдап отыр. Тұщы судың қатты күйі қандай тереңдікте, биіктігі қандай қабатты алып жатқандығын анықтау ғылымның негізгі проблемалары. Сондықтан мұздың физикалық қасиеттерін анықтаудың практикалық маңызы зор. Мақалада тәжірибелік өлшеулерден алынған параметрлер бойынша серпімділік қасиеттерінің қысым мен температураға тәуелділіктері анықталған. Зерттеу жұмыстары төменгі температурада жоғары қысымда жұмыс істейтін арнайы жинастырылған қондырғыда жүргізілді. Қысым мен температура зерттелетін үлгінің ішінде орналасқан мыс-константан термोजұбымен, қысым түрлендіргіш арқылы [1] өлшенді. Ал, көлемнің салыстырмалы өзгерісін өлшеу сызықты орын ауысуды электр импульстеріне ауыстыратын түрлендіргіш арқылы іске асырылды. Зерттелетін үлгінің Юнг, ығысу модульдері төмендегі формулалармен [2,3,4] есептелді:

$$E = \frac{\frac{E}{S}}{\frac{\Delta V}{V}} = \frac{P}{\frac{\Delta V}{V}}, G = \frac{T}{2(1+\nu)}$$

Мұндағы, E,G Юнг және ығысу модульдері, $\frac{\Delta V}{V}$ зерттелетін үлгінің салыстырмалы көлемінің өзгерісі, ν Пуассон коэффициенті. Камераның

диаметрі бойынша деформация шамалы болғандықтан, ескермедік. Демек $\nu=0$ теңдігі орындалса,ығысу модулі төмендегідей түрленеді:

$$G = \frac{E}{2}$$

1h мұз түрінің температурасы Дьюарда орналасқан азоттың буын қыздырып, камераны айналдыра жіберу арқылы өзгертіп [1] отырдық. Престің манометрі үлгінің ішінде орналасқан висмуттың электр кедергісін өлшеп градуирленді. Үлгі цилиндрдің бетіне жабыспау және қысым гидростатикалыққа жақындауы үшін второпластың ішіне орнықтырылып онда ақаулар болмау мақсатында бірнеше рет сығылып қайта жіберіліп отырылды. Второпласт пен цилиндр қабырғаларының арасындағы үйкеліс күшін кеміту цилиндрдің ішін грфитпен жалату арқылы іске асырылды. Цилиндр – поршен тәріздес жоғары қысым камерасы. 30 Кбар қысымға төзуі үшін маркалары әртүрлі құрыштан жасалған бір-біріне қыздырылып кигізілген үш қабаттан тұрады. Құрыштар арнайы термоөңдеулерден өткізілген. Камераның қысымға төзімділігі мына [5] формуламен есептеледі:

$$P_0 = \left\{ \sigma_{P_1} + \sigma_2(N-1) \left[\left(1 - \frac{m_1}{m_0} \right)^{\frac{2}{N-2}} \frac{m_1^2}{m_1^2 - 1} \right] \right\} \frac{m_1^2 - 1}{m_1^2(1 + \nu_{P_2}) + (1 - \nu_{P_2})}$$

Камераның сыртқы диаметрі $115,53 \cdot 10^{-3}$ м, биіктігі $55 \cdot 10^{-3}$ м. Цилиндрдің ішкі диаметрі $12,35 \cdot 10^{-3}$ м. Тұрақты температураларда $\frac{\Delta V}{V} = f(P)$ тәуелділігі №1 кестеде келтірілген.

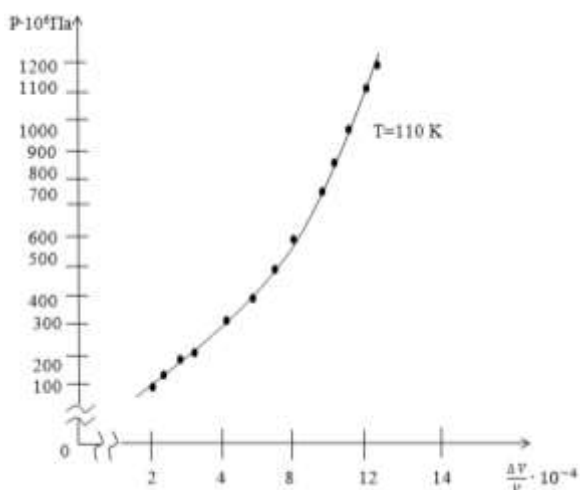
1 h мұз түрінің (110-210) к температура мен (20-1350)·10⁶ па қысым аралығындағы көлемінің өзгерісін зерттеу әдісі

№1 кесте.

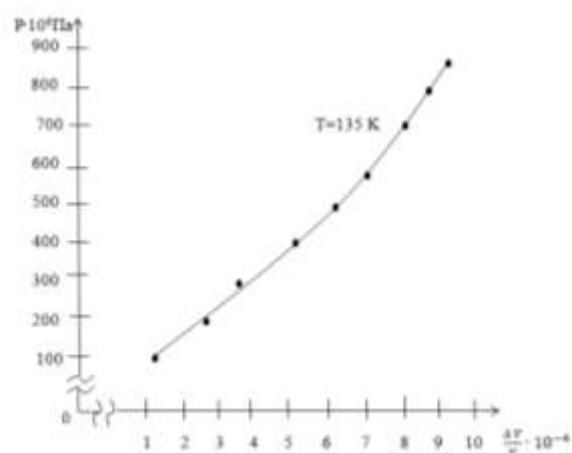
T, К	P·10 ⁶ Па	$-\frac{\Delta V}{V} \cdot 10^{-4}$	T, К	P·10 ⁶ Па	$-\frac{\Delta V}{V} \cdot 10^{-4}$
110	10	0,66	110	550	5,82
	55	0,99		600	6,16
	90	1,66		650	6,66
	120	1,99		705	7,16
	140	2,16		755	7,49
	170	2,49		835	8,15
	200	2,51		890	8,82
	240	3,16		945	9,32
	295	3,49		1000	10,00
	335	3,83		1070	10,32
	370	3,96		1120	10,82
	415	4,49		1175	11,20
	455	4,62		1210	12,15
	500	5,33		1350	13,82
	130	20		0,50	130
55		0,83	530	6,16	
90		1,33	565	6,32	
130		1,49	600	6,82	
150		1,99	635	6,97	
185		2,49	675	7,32	
205		2,66	715	7,99	
245		3,33	750	8,35	
275		3,49	785	8,42	
310		3,66	820	8,65	
340		4,32	855	8,82	
375		4,66	895	8,99	
400		4,99	925	9,15	
440		5,32	955	9,32	
470		5,66	985	9,67	
150	35	0,83	150	510	8,32
	85	2,16		550	8,99
	130	2,49		590	9,25
	185	3,33		630	9,82
	215	3,63		670	10,83
	250	4,82		710	11,15
	300	5,32		750	11,65
	340	5,82		790	11,88
	380	6,16		830	12,21
	440	7,65		870	12,54
170	20	0,50	170	240	6,40
	40	0,99		260	6,60
	60	1,66		280	6,75
	80	2,49		300	7,05
	100	2,83		320	7,30
	120	3,49		340	7,45
	140	3,99		360	7,57
	160	4,66		380	7,72

	180	4,99		400	8,00
	200	5,49		420	8,15
	220	5,99		440	8,33
190	20	0,33	190	200	5,80
	30	0,99		220	5,96
	50	1,83		240	6,18
	70	2,33		260	6,73
	90	3,16		280	7,12
	110	3,83		300	7,35
	130	4,30		320	7,50
	150	4,90		340	7,71
	170	5,30		360	7,90
	180	5,55		380	8,17
210	10	0,66	210	110	1,25
	20	0,71		120	1,36
	30	0,81		130	1,41
	40	0,89		140	1,47
	50	0,95		150	1,52
	60	1,05		160	1,55
	70	1,07		170	1,60
	80	1,09		180	1,64
	90	1,12		190	1,68
	100	1,17		200	1,73

Әртүрлі температураардағы поликристал 1h мұз модификациясының салыстырмалы көлемінің өзгерістерінің қысымға тәуелділігі №1-№6 сызбаларында графиктер тұрғызу арқылы көрсетілген. Қысым артқан сайын $\frac{\Delta V}{V}$ қатынасы да кемиді. Өйткені, төменгі температураларда заттардың сығылғыштық қасиеті азаяды. Графиктерден $\frac{\Delta V}{V} = f(P)$ тәуелділігі сызықты еместігі байқалады.

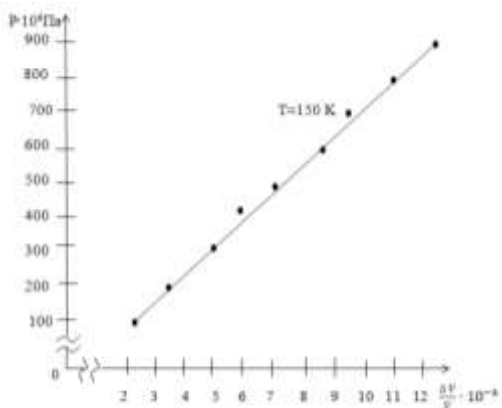

№1 сызба. 1h модификациясының салыстырмалы көлемінің 110 К температурадағы қысымға тәуелділігі.

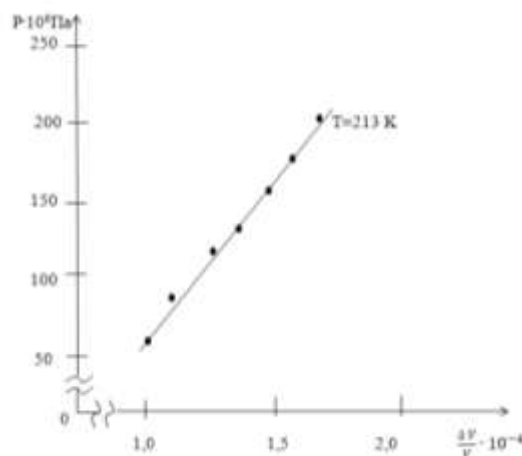
№2 сызба. $T=130 \text{ K}$ температурадағы 1h мұз модификациясының салыстырмалы көлемінің өзгерісінің қысымға тәуелділігі.

1 h мұз түрінің (110-210) к температура мен (20-1350)·10⁶ па қысым аралығындағы көлемінің өзгерісін зерттеу әдісі

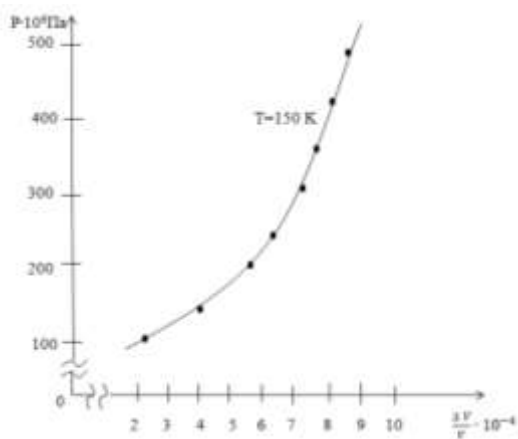

№3 сызба. T=150 К температурадағы 1h мұз модификациясының салыстырмалы көлемінің өзгерісінің қысымға тәуелділігі.

№5 сызба. 1h мұз түрінің T=190 К температурадағы салыстырмалы көлемінің өзгерісінің қысымға тәуелділігі.

№6 сызба. Зерттеліп отырған үлгінің T=213 К температурадағы салыстырмалы көлемінің өзгерісінің қысымға тәуелділігі.

№4 сызба. 1h мұз модификациясының T=170 К температурадағы салыстырмалы көлемінің өзгерісінің қысымға тәуелділігі.

Жоғарыдағы кестелерде келтірілген параметрлерді пайдаланып Юнг және ығысу модульдерінің әртүрлі температуралардағы қысымға тәуелділігін есептедік. Үлгі кристалданғаннан кейін 2-3 рет престың көмегімен сығып қайта атмосфералық қысымға жібергендегі массасы мына формуламен есептеледі: [2]

$$m = \rho V$$

Мұндағы, ρ қалыпты жағдайдағы мұз модификациясының тығыздығы

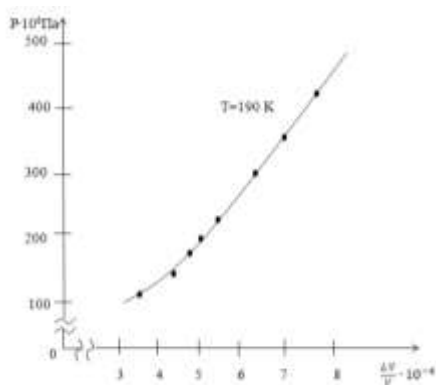
$$\rho = 0,916 \cdot 10^3 \frac{\text{кг}}{\text{м}^3}$$

V_0 үлгінің бастапқы көлемі. Оның формасы цилиндр болғандықтан, $V=S \cdot h$ формуласымен есептеледі

$$V = 1,40 \cdot 10^{-6} \text{ м}^3.$$

Ал тығыздықты төмендегі формуламен анықтадық

$$\rho = \frac{m}{V - \Delta V}$$

V - үлгінің бастапқы көлемі, ΔV - сыққандағы көлемнің өзгерісі, $V - \Delta V$ - сығылғаннан кейінгі көлем.

Көлемнің өзгерісі ілгерілемелі қозғалысты электр импульсіне түрлендіретін өлшеуіш құралы арқылы анықтап отырдық.

$$\Delta V = S \cdot \Delta h$$

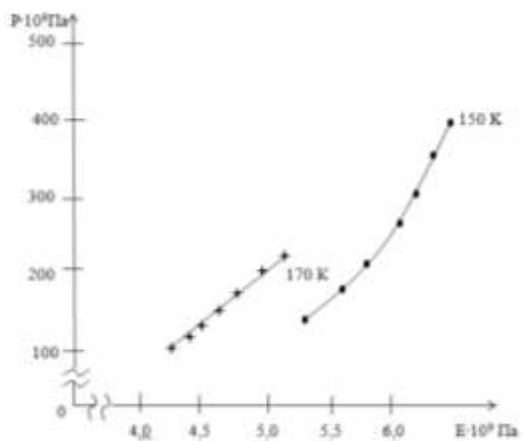
Тәжірибе жүргізу барысында $m=\text{const}$, $S=\text{const}$ деп алдық. S цилиндрдің табанының ауданы. Юнг және Ығысу модульдерінің есептеген мәндері №2.1.7 кестеде келтірілген

№2 кесте. 1h мұз модификациясының Юнг, Ығысу модульдерінің әртүрлі температурадағы қысымға тәуелділігі

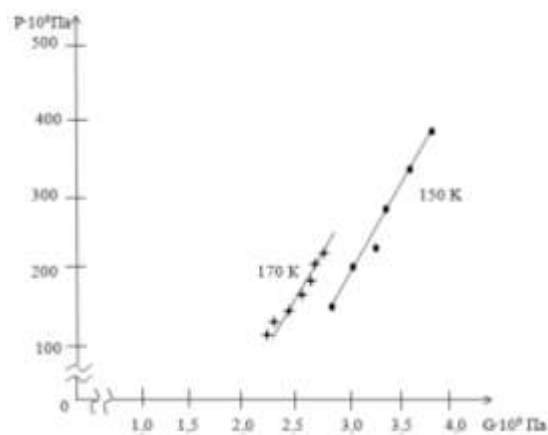
T,к	$P \cdot 10^6 \text{Па}$	$E \cdot 10^9 \text{Па}$	$G \cdot 10^9 \text{Па}$	$P \cdot 10^6 \text{Па}$	$E \cdot 10^9 \text{Па}$	$G \cdot 10^9 \text{Па}$
110	10	1,51	0,75	550	9,45	4,72
	55	5,55	2,77	600	9,74	4,87
	96	5,72	2,86	650	9,75	4,89
	120	6,03	3,01	705	9,84	4,92
	140	6,48	3,24	755	10,35	5,17
	170	6,82	3,41	835	10,40	5,20
	200	7,96	3,98	890	10,47	5,23
	260	8,22	4,11	980	10,51	5,25
	295	8,45	4,22	1060	10,60	5,30
	370	9,34	4,67	1100	10,65	5,32
	455	9,84	4,92	1197	10,68	5,34
500	10,00	5,00	1220	10,97	5,48	
130	20	4,00	2,00	500	8,40	4,20
	55	6,62	3,31	530	8,60	4,30
	90	6,76	3,38	565	8,93	4,46
	130	7,87	3,93	600	9,20	4,60
	150	8,10	4,05	635	9,33	4,66
	185	8,40	4,20	645	9,37	4,68
	205	8,91	4,45	715	9,40	4,70
	245	9,16	4,58	785	9,45	4,72
	340	9,71	4,85	820	9,64	4,82
150	35	4,21	2,10	510	6,12	3,06
	130	5,20	2,60	590	6,37	3,18
	185	5,55	2,77	630	6,41	3,20
	215	5,92	2,96	670	6,56	3,28
	300	6,00	3,00	710	6,70	3,35
	380	6,16	3,08	830	6,91	3,45
	440	6,28	3,14	870	7,20	3,60
170	20	4,00	2,00	240	3,75	1,87
	40	4,04	2,02	260	3,93	1,96
	60	4,08	2,04	280	4,14	2,07
	80	4,12	2,06	300	4,25	2,12
	100	4,26	2,13	320	4,38	2,19
	120	4,38	2,19	340	4,56	2,28

1 h мұз түрінің (110-210) к температура мен (20-1350)·10⁶ па қысым аралығындағы көлемінің өзгерісін зерттеу әдісі

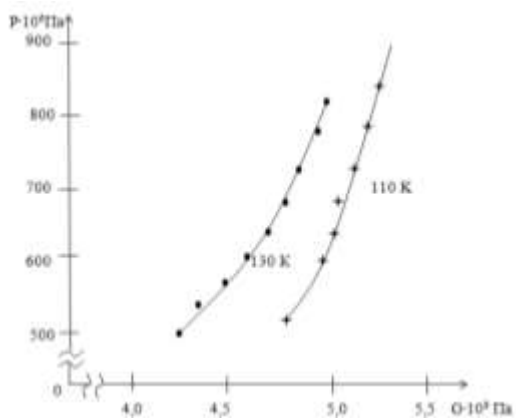
	140	4,50	2,25	360	4,75	2,37
	160	4,64	2,32	380	4,92	2,46
	180	4,82	2,41	400	5,00	2,25
	200	4,96	2,48	420	5,15	2,57
	220	5,12	2,56	440	5,28	2,64
190	20	2,90	1,45	200	3,44	1,72
	30	3,03	1,51	220	3,69	1,84
	50	3,14	1,57	240	3,88	1,94
	70	3,26	1,63	260	4,00	2,00
	90	3,38	1,69	280	4,05	2,02
	110	3,40	1,70	300	4,08	20,4
	130	3,55	1,77	320	4,26	2,13
	150	3,67	1,83	340	4,40	2,20
	170	3,80	1,90	360	4,55	2,27
	180	3,94	1,97	380	4,65	2,32
213	10	1,51	0,75	110	8,80	4,40
	20	2,81	1,40	120	8,82	4,41
	30	3,70	1,85	130	9,21	4,60
	40	4,49	2,24	140	9,52	4,76
	50	5,26	2,63	150	9,86	4,93
	60	5,71	2,85	160	10,32	5,16
	70	6,54	3,27	170	10,62	5,31
	80	7,33	3,66	180	10,97	5,48
	90	8,03	4,01	190	11,30	5,65
	100	8,54	4,27	200	11,56	5,78

№7 сызба. Ығысу модулінің 170 К, 150 К, температуралардағы Юнг модулінің қысымға тәуелділігі.

№8 сызба. Ығысу модулінің 170 К, 150 К, температуралардағы қысымға тәуелділігі.

№9 сызба. Ih мұз модификациясының әртүрлі

температуралардағы ығысу модулінің қысымға тәуелділігі.

Қорытынды.

1. Алғаш рет Ih мұз түрінің Юнг $E=E(P)_T$, ығысу модульдерінің $G=G(P)_T$ тәуелділіктері анықталып, оны зерттеу әдістері көрсетілген.

2. Зерттелген үлгінің салыстырмалы көлемінің өзгерісінің температураға тәуелділігі зерттеліп, алынған нәтижелерге түсініктеме берілген.

3. Тәжірибелік өлшеулер жүргізу әдістері талқыланды.

Әдебиеттер тізімі

1. T. Bizhigitov Study the diagram of the thermodynamic state of ice at high-pressure and low-temperature in the P-T coordinate. [Text]/ T. Bizhigitov, A. Sembiyeva // Jour. of Adv. research in Dynamical Control Systems, Vol. 11, №6, 2019, P.1-6.
2. Бижігітов, Т. Жалпы физика курсы [Мәтін] / Т.Бижігітов, - Алматы, Экономика, - 2013, 890 б.
3. Савельев, И.В. Курс общей физики, том 1 [Текст] / И.В. Савельев, М., Ф-М, - 1977, с. 412
4. Кухлинг, Х. Справочник по физике [Текст] / Х.Кухлинг. - М.: Мир, - 1982, с. 488
5. Гажа, Г.П. Расчет сосудов сверхвысокого давления [Текст] / Г.П. Гажа. – Киев: Академия наук, УССР, институт металлофизики, 1971, с.81
6. Бижігітов, Т. Статистикалық физика. Физикалық кинетика негіздері [Текст] / Т.Бижігітов, - Алматы: Альманах, 2022, - 250 б.

Мақала редакцияға 29.05.24 түсті.

Т.Бижигитов*, А.Сембиева

Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати, Тараз, Казахстан

МЕТОД ИССЛЕДОВАНИЯ ИЗМЕНЕНИЯ ОБЪЕМА 1 Н ВИДА ЛЬДА В ИНТЕРВАЛЕ ТЕМПЕРАТУР (110-210) К И ДАВЛЕНИЯ (20-1350)·10⁶ ПА

Аннотация: В статье исследована температурно-барическая зависимость относительного объема, модулей Юнга и сдвига того типа льда, который кристаллизуется при нормальном давлении, при температуре ниже 273 К. В настоящее время существует практическая необходимость изучения упругих свойств льда. Аномальные свойства воды имеют свою пользу и вред. Увеличение объема воды при ее попадании в лед может разрушить конструкции, в проемах которых осенью имеется вода. Кроме того, вода, как газ, жидкость и твердое тело, имеет большое количество минералов в атмосфере, на поверхности и в недрах Земли, поэтому она оказывает большое влияние на нашу экологию, погоду и рост живого организма.

Ключевые слова: Юнг, модуль сдвига, коэффициент Пуассона, фазовые переходы, относительное изменение объема.

T.Bizhigitov*, A.Sembieva – M.Kh.Dulaty Taraz regional university, Taraz, Kazakhstan

1 METHOD OF STUDYING THE CHANGE IN THE VOLUME OF ICE TYPE IN THE RANGE OF TEMPERATURE (110-210) K AND PRESSURE (20-1350) PA 106 PA

Abstract. The article examines the temperature-pressure dependence of the relative volume, Young's modulus and shear of the type of ice that crystallizes at normal pressure at temperatures below 273 K. Currently, there is a practical need to study the elastic properties of ice. The anomalous properties of water have their own benefits and harms. An increase in the volume of water when it enters the ice can destroy structures whose openings contain water in the fall. In addition, water, as a gas, liquid and solid, has a large number of minerals in the atmosphere, on the surface and in the interior of the Earth, so it has a great influence on our ecology, weather and the growth of living organisms.

Key words: Young, shear modulus, Poisson's ratio, phase transitions, relative volume change.

References

1. T. Bizhigitov Study the diagram of the thermodynamic state of ice at high-pressure and low-temperature in the P-T coordinate. [Text] / T. Bizhigitov, A. Sembiyeva // Jour. of Adv. research in Dynamical Control Systems, Vol. 11, №6, 2019, P.1-6.
2. Bizhigitov, T. ZHalpy fizika kursy [Course of general physics] [text] / T. Bizhigitov, - Almaty, Economics, - 2013, 890 P.
3. Savelyev, I. V. Kurs obshchej fiziki, tom 1 [Course public physics, Volume 1] [Text] / I. V. Savelyev, M., F-M, - 1977, p. 412
4. Kuhling, H. Spravochnik po fizike [Handbook of Physics] [text] / H. Kuhling. - M.: Mir, - 1982, p. 488
5. Gazha, G. P. Raschet sosudov sverhvyssokogo davleniya [Calculation of ultrahigh pressure vessels] [text] / G. P. Gazha. - Kiev: Academy of science, USSR, Institute of metallophysics, 1971, P.81
6. Bizhigitov, T. Statistikalық fizika. Fizikalық kinetika negizderi [Statistical physics. Fundamentals of physical Kinetics] [text] / T. Bizhigitov, - Almaty: Almanac, 2022, - 250 P.

Мақалаға сілтеме:

Бижигитов, Т. 1 h мұз түрінің (110-210) к температура мен (20-1350)·10⁶ па қысым аралығындағы көлемінің өзгерісін зерттеу әдісі [Мәтін] / Т.Бижигитов, А.Сембиева // Dulaty University Хабаршысы. – 2024. - №3. – Б. 161-169.
<https://doi.org/10.55956/GKHE5538>

Б. Қырықбаев

*Физика-математика ғылымдарының кандидаты, профессор
 Ғ.Даукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті
 Алматы, Қазақстан*

ТЕРМОДИНАМИКАЛЫҚ ЖҮЙЕДЕГІ ФИЗИКАЛЫҚ ҮДЕРІСТЕРДІ ЗЕРТТЕУ ӘДІСІ

Аңдатпа. Мақалада Гиббстің еркін энергиясына температураның әсерін, оның коэффициентін анықтау және фазаның балқу температурасының қысымға тәуелділігі термодинамикалық әдіспен зерттелген. Нернстің жылулық теоремасы кванттық статистика әдісімен қорытылып, температура $T \rightarrow 0$ ұмтылғанда изотермиялық үдерістер энтропияның өзгеруінсіз өтетіндігі және еркін энергияның (ΔG), энтальпияның (ΔH) өзгерістері абцисса осіне параллель жанамамен сипатталатындығы жан-жақты талқыланып дәлелденген.

Тірек сөздер: термодинамикалық сипаттамалық функциялар, дербес туындылар, фазалар, диаграммалар.

Кіріспе. Қазіргі таңда қысым мен температураның, өрістердің қоспалардың қатты денелер мен сұйық заттарға әсері олардың физикалық, химиялық биологиялық қасиеттерін өзгертіп, жаңа материалдар мен ерітінділер алуға ықпалын тигізуде. Ғалымдар тапсырыс бойынша өндіріс орындарына, техникаға қажетті материалдарды және тұрмыстық жағдай мен медицинада жиі қолданылатын ерітінділерді алу көптеген проблемаларды шешуді жеңілдетіп отыр. Қарастырылып отырған тақырыптық келешегі өте үлкен. Сондықтан заттардың бір күйден екінші күйге өтуін сипаттайтын ішкі энергияның, энтальпияның, энтропияның, Гиббстың еркін энергиясының өзгерістерін анықтау алынатын жасанды заттардың сапаларын арттыруға үлкен ықпалын тигізеді. Мақалада теориялық тұрғыдан бірінші текті фазалық өтулер кезіндегі термодинамикалық функциялардың өзгерістерін, олардың қысым мен температура тұрақты болғандағы

температура және қысым бойынша алынған дербестуындылары есептеліп термодинамиканың практикалық маңызы зор заңдылықтарын қорытып шығару әдістері көрсетіліп жан-жақты талдаулар жасалып зерттелген.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Термодинамикадан белгілі Гиббс-Гельмгольц теңдеуі термодинамикалық сипаттамалық функциялардың $P=\text{const}$ болғанда температура бойынша дербес туындыларын табу арқылы қорытылып шығарылды. Теориялық есептеулерден алынған $P=P(T)$, $H=H(T)$ тәуелділіктері анықталып, олардың графиктерін тұрғызу әдісі көрсетілген.

Фазалардың балқу температурасына қысымның әсері анықталып, оның өзгерісін есептейтін формула алынып, әртүрлі заттар үшін жан-жақты талқыланған.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Гибс - Гельмгольц және Клайперон - Клаузиус теңдеулерін термодинамикалық сипаттамалық функциялардың дербес туындыларын

пайдаланып қорытып шығару әдісі көрсетілген. Алынған нәтиже оқулықтардағы нәтижелермен сәйкес келеді. Әртүрлі заттардың балқу фазасына қысымның әсерін есептеу формуласы келтіріліп жан-жақты талқыланды. Термодинамиканың заңдылықтары мен формулаларын қолданып алынған нәтижелерден ешқандай аномальды құбылысты байқамадық. Демек есептеулердің нәтижелері физиканың заңдылықтарына қайшы келмейді.

Қазіргі уақытта ғалымдар шалаөткізгішті материалдарды алудың практикалық маңыздылығына ерекше көңіл бөлуде. Өйткені шалаөткізгіштер электроникасында электронды-кемтіктік өту маңызды рөл атқарады. Осы құбылыстың негізінде тоқ түзеткіштер, транзисторлар жасалынады. Микроэлектрониканың дамуы ғарыштық техниканың, зымырандардың құрылысының, дыбыс жылдамдығынан үлкен жылдамдықтармен қозғалатын ұшақтардың сапаларын арттыруға үлкен ықпалын тигізуде. Физикалық химия мен кристалдық химияның заңдылықтарын электроника және микроэлектроника инженерлері жақсы меңгерулері қажет. Сондықтан зерттеліп отырған тақырып заманауи физиканың өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Еркін энергияның, олардың тұрақты қысымдағы температура немесе тұрақты температурадағы қысым бойынша дербес туындыларын зерттеу заттардың фазалық диаграммасына термодинамикалық талдаулар жасап, онда өтетін үдерістердің механизмдерін ұғынып теңдеулерін жазуға мүмкіндік туғызады. Сипаттамалық термодинамикалық функциялардың өзгерістерін зерттеу мақсатында термодинамикалық заңдарын [1,2] қолданамыз:

$$\Delta G_T = \Delta H_T - T \Delta S_T$$

Кирхгоф заңы [3] бойынша:

$$\Delta H_T = \Delta H_{300} + \int_{300}^T \Delta \sum C_p dT$$

Немесе

$$\Delta S_T = \Delta S_{300} + \int_{300}^T \frac{\Delta \sum C_p}{T} dT$$

$$\Delta G_T = \Delta H_{300} + \int_{300}^T \Delta \sum C_p dT - T \Delta S_{300} - T \int_{300}^T \frac{\Delta \sum C_p}{T} dT$$

Бұдан

$$\Delta G_T = \Delta H_T - T \Delta S_{300} + \int_{300}^T \Delta \sum C_p dT - T \int_{300}^T \frac{\Delta \sum C_p}{T} dT \quad (1)$$

Егер $\Delta \sum C_p dT = 0$ теңдігі орындалса, бірінші екі мүшені $\Delta G_T(T_1 - T_2)$ температура аралығында дәл анықтаймыз. $G=H-TS$ теңдеуін $P=\text{const}$ деп алып [4-5] дифференциалдайық:

$$\begin{aligned} \left(\frac{\partial G}{\partial T}\right)_P &= \left(\frac{\partial H}{\partial T}\right)_P - T \left(\frac{\partial S}{\partial T}\right)_P - S \\ C_p &= \left(\frac{\partial H}{\partial T}\right)_P, \left(\frac{\partial S}{\partial T}\right)_P = \frac{C_p}{T} \\ \left(\frac{\partial H}{\partial T}\right)_P - T \left(\frac{\partial S}{\partial T}\right)_P &= 0, \left(\frac{\partial G}{\partial T}\right)_P = -S \end{aligned} \quad (2)$$

Демек энтропия температура ұлғайғанда еркін энергияның кемуінің өлшемін көрсетеді.

Яғни,

$$G = H + T \left(\frac{\partial G}{\partial T}\right)_P \quad (3)$$

$$\Delta G = \Delta H + T \left(\frac{\partial \Delta G}{\partial T}\right)_P \quad (4)$$

Біз бұрыннан белгілі Гельмгольцтың теңдеуін алдық. Термодинамиканың негізгі теңдеулерін басқа жалпылама әдіспен алуға болады. Ол үшін $G=H-TS$ және $H=E+PV$ [6] теңдеулерін дифференциалдайық:

$$dG=dH-TdS-SdT \quad (5)$$

$$dH=dE+PdV+VdP \quad (6)$$

немесе (5,6) теңдеулерден мына формула шығады:

$$dG=dE+PdV+VdP-TdS-SdT \quad (7)$$

Ішкі энергияның dE өзгерісі жүйеге берілген δQ жылу мөлшерінен механикалық жұмысты PdV алып тастағанға тең екендігіне және қайтымды үдерістер үшін термодинамикалық екінші заңын пайдаланайық:

$$dE=\delta Q-PdV, \quad dS = \frac{\delta Q}{T}, \quad \delta Q=TdS$$

Төмендегі теңдікті аламыз:
 $dE=TdS-PdV$

(5, 2) өрнектерді (7) формулаға қойсақ, мына теңдіктер шығады:

$$dH=VdP+TdS, \quad dG=VdP-SdT \quad (8)$$

$P=\text{const}$ үдерісінде (8) теңдігін dT , $T=\text{const}$ үдерісінде (2) теңдікті dP бөлсек, мына қатынастарды [7] аламыз:

$$V = \left(\frac{\partial G}{\partial P}\right)_T; \quad \Delta V = \left(\frac{\partial \Delta G}{\partial P}\right)_T \quad (9)$$

Бойынша дербес туындылайық:
 $G=H-TS, \quad \frac{G}{T} = \frac{H}{T} - S$

$$\left[\frac{\partial \left(\frac{G}{T}\right)}{\partial T}\right]_P = \left[\frac{\partial \left(\frac{H}{T}\right)}{\partial T}\right]_P - \left(\frac{\partial S}{\partial T}\right)_P \quad (10)$$

Бірақ;

$$\begin{aligned} \left[\frac{\partial \left(\frac{H}{T}\right)}{\partial T}\right]_P &= \left[\frac{\partial \left(\frac{H}{T}\right)}{\partial T}\right]_P = \frac{1}{T} \left(\frac{\partial H}{\partial T}\right)_P + \left[\frac{\partial \left(\frac{1}{T}\right)}{\partial T}\right]_P = \\ & \frac{C_P}{T} + H \left[\frac{\partial \left(\frac{1}{T}\right)}{\partial T}\right]_P = \frac{C_P}{T} - \frac{H}{T^2} \end{aligned} \quad \text{а)}$$

$$\text{ә) } - \left(\frac{\partial S}{\partial T}\right)_P = \frac{C_P}{T} \text{ немесе } \left[\frac{\partial \left(\frac{G}{T}\right)}{\partial T}\right]_P = -\frac{H}{T^2}$$

Яғни;

$$\left[\frac{\partial \left(\frac{G}{T}\right)}{\partial T}\right]_{T^2} = \left[\frac{\partial \left(\frac{G}{T}\right)}{\partial T}\right]_{T^2} = \left[\frac{\partial \left(\frac{G}{T}\right)}{\partial \left(\frac{1}{T}\right)}\right]_P = -H$$

$$\left[\frac{\partial \left(\frac{G}{T}\right)}{\partial \left(\frac{1}{T}\right)}\right]_P = H; \quad \Delta H = \left[\frac{\partial \left(\frac{\Delta G}{T}\right)}{\partial \left(\frac{1}{T}\right)}\right]_P$$

Демек;

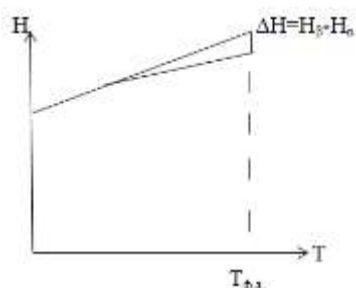
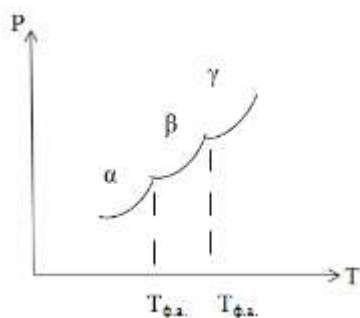
$$-S = \left(\frac{\partial G}{\partial T}\right)_P, \quad -\Delta S = \left(\frac{\partial \Delta G}{\partial T}\right)_P$$

$$V = \left(\frac{\partial G}{\partial P}\right)_P, \quad \Delta V = \left(\frac{\partial \Delta G}{\partial P}\right)_T$$

$$H = \left[\frac{\partial \left(\frac{G}{T}\right)}{\partial \left(\frac{1}{T}\right)}\right]_P; \quad \Delta H = \left[\frac{\partial \left(\frac{\Delta G}{T}\right)}{\partial \left(\frac{1}{T}\right)}\right]_P = \Delta H$$

Соңғы теңдеуден абцисса осінің бойымен температураға кері $\left(\frac{1}{T}\right)$ шаманы, ал ординатаның бойымен $\left(\frac{G}{T}\right)$ мәндерін қойсақ, еңкіштігі H -қа сәйкес келетін сызықты аламыз. №1 суретте

$P=P(T)$, $H=H(T)$ графиктерін [8] тұрғыздық.

а)

ә)

№1 сурет. а) Бірінші текті фазалық өту $A_\alpha=A_\beta$. ә) Өтудегі жылулық эффектисі.

Тепе-теңдік күйдегі біркөмпонентті екі фазаны қарастырайық:

(5,6) теңдіктерін түрлендірейік:

$$dG' = V' dP - S' dT; dG'' = 0$$

Демек:

$$V' dP - S' dT = V'' dP - S'' dT;$$

$$V' dP - V'' dP = S' dT - S'' dT$$

Бұдан:

$$\Delta S dT = \Delta V dP, \quad \frac{\Delta H}{T} = \Delta S$$

Немесе:

$$\frac{\Delta H dT}{T} = \Delta V dT$$

(11)

Қатты дене мен бу тепе-теңдік күйде болса, $(V_{\text{бу}} = \frac{RT}{P})$ төмендегі қатынас орындалады:

$$\frac{\Delta H}{T} dT = RT \frac{dP}{P} = V_{\text{бу}} dP$$

$$\frac{1}{P} \frac{dP}{dT} = \frac{d \ln P}{dT} = \frac{\Delta H}{RT^2} = \frac{\lambda}{RT^2} \quad (12)$$

Біз, Клайперон-Клаузиус теңдеуін қорытып шығардық. $\Delta H_T > 0$, булану эндотермиялық. Көптеген жағдайларды есептердің қойылымына байланысты ΔH_T орнына буланудың жасырын жылуы (Q_p немесе $+\lambda$) қолданылады. (11) қатынасының анықталмаған интегралы мынадай түрде жазылады:

$$\frac{d \ln P}{dT} = -\frac{\lambda}{RT^2}$$

Бұдан:

$$\ln P = -\frac{\lambda}{RT} + C$$

Немесе:

$$\lg P_{\text{бу}} = -\frac{\lambda}{4,575T} + B = -\frac{\lambda}{19,14T} + C$$

Мұндағы, B мен C интегралдау тұрақтысы. Бұл теңдеу оқулықтар мен анықтамаларда төмендегідей түрге келтірілген.

$$\lg P_{\text{бу}} = -\frac{A}{T} + C$$

Мұндағы, $A = -\frac{\lambda}{19,14T}$ Дж

$$\lg P_{\text{бу}} = -\frac{A}{T} + C \quad \lg P \quad \text{және} \quad \frac{1}{T}$$

координатасында $\lambda = \text{const}$ болса, түзу сызықты сипаттайды. $\Delta \sum C_p = 0$ $\text{tg} \alpha = 1$ түзуінің еңкіштігі λ немесе ΔH мәндерімен анықталады. Олай болса, мына қатынас орындалады:

$$\lg \frac{P_2}{P_1} = \frac{\lambda}{4,57} \left(\frac{1}{T_1} - \frac{1}{T_2} \right)$$

«Жұмыс істелмеген айналмалы үдерістерде жылулық баланс нөлге тең» деген тұжырымдаманы береді. Клайперон-Клаузиус теңдеуін пайдаланып қатты дене – сұйықтық тепе-теңдік күйін зерттеу өте қызық нәтижелер береді. $\frac{dT}{dP}$ қатынасын $\frac{\Delta T}{\Delta P}$ алмастырып, (11) теңдеуді ΔT мен салыстырып шешсек, мына теңдеу шығады:

$$\frac{T_{\text{балқ}}}{q_{\text{балқ}}} \Delta P \Delta V = \frac{T_{\text{балқ}} \Delta P (V_c - V_{\text{қд}})}{\Delta H_{\text{балқ}}} = \Delta T$$

Қысым өзгергендегі қалайының балқу нүктесін анықтайық. $P=1$ атм., $T_{\text{балқ}}=505$ К, жасырын балқу жылуы $q_{\text{балқ}} = 59,54 \frac{\text{Дж}}{\text{г}}$, $\Delta V = V_c - V_{\text{қд}} = 3,89 \cdot 10^{-8} \frac{\text{м}^3}{\text{моль}}$. Қысымның артуы температураның ұлғаюна әкеледі:

$$\Delta T = \frac{\Delta V \Delta P T_{\text{балқ}}}{q_{\text{балқ}}} = \frac{50 \cdot 3,89 \cdot 250}{59,5 \cdot 10^{-6}} = \frac{19,91}{59,5} = 0,334 \text{К}$$

$$\text{Мұзды зерттейік: } q_{\text{балқ}} = 333,34 \frac{\text{Дж}}{\text{г}}$$

, $T=273\text{К}$, $V_c - V_{\text{қд}} = -0,091 \cdot \frac{\text{см}^3}{\text{моль}}$, қысымды арттыру температураның мынадай шамаға кемуіне әкеледі:

$$\Delta T = \frac{-273 \cdot 0,091 \cdot 101325}{333,34 \cdot 10^{-6}} = -0,075 \text{К}$$

Қорытынды.

1.Термодинамикалық сипаттамалық функциялардан $P=\text{const}$ болғанда температура бойынша, $T=\text{const}$ болғанда қысым бойынша алынған туындыларды пайдаланып, термодинамиканың негізгі заңын қорытылып шығарылды.

2.Энтропия, энтальпия, Гиббстың еркін энергиясының, ішкі энергияның өзгерістерін есептеу әдістері көрсетіліп талданған.

3.Алынған нәтижелердің теориялық және практикалық маңыздылықтарына назар аударылған.

Әдебиеттер тізімі

1. Базаров, И.П. Термодинамика.[Текст]/ И.П. Базаров, М.: «Высшая школа», 1991, с.374
2. Кикойн, И.К. Молекулярная физика. [Текст]/ И.К. Кикойн, А.К. Кикоин, М.: «Ф-М», 1963, с.494.
3. Матвеев, А.Н. Молекулярная физика. [Текст]/ А.Н. Матвеев, М.: «Высшая школа», 1987, с.358.
4. Бижігітов, Т.Жалпы физика курсы. [Текст]/ Т.Бижігітов, Алматы, «Экономика», 2013, 890 бет.
5. Бижігітов, Т. Молекулалық физика. [Текст]/ Т.Бижігітов, Е. Ақтаев, Алматы, «Экономика», 2017, 438 бет.
6. Бижігітов, Т. Статистикалық физика. Физикалық кинетика негіздері. [Текст]/ Т.Бижігітов, Алматы, «Альманах», 2022, 250 бет.
7. Бижігітов, Т.Математикалық физика әдістері. [Текст]/ Т.Бижігітов, Алматы, «Лантар Books», 2022, 380 бет.
8. Bizhigitov, T. Study the diagram of the thermodynamic state of ice at high-pressure and low-temperature in the P-T coordinate [Текст]/ T. Bizhigitov, A. Sembiyeva // Jour. of Adv. research in Dynamical Control Systems, Vol. 11, №6, 2019, P.1-6.

Мақала 29.05.24 редакцияға түсті.

Б.Кырыкбаев

Алматынський университет энергетики и связи имени Г.Дәукеева, Алматы, Қазақстан

МЕТОД ИССЛЕДОВАНИЯ ФИЗИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В ТЕРМОДИНАМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ

Аннотация. В статье термодинамическим методом исследовано влияние температуры на свободную энергию Гиббса, определение ее коэффициента и зависимость температуры плавления фаз от давления. Термическая теорема Нернса была переработана методом квантовой статистики, и было подробно обсуждено и доказано, что изотермические процессы происходят без изменения энтропии при приближении температуры к $T \rightarrow 0$, и что изменения свободной энергии (ΔG), энтальпии (ΔH) характеризуются касательной, параллельной оси абсцисс.

Ключевые слова: термодинамические характеристические функции, независимые производные, фазы, диаграммы.

B. Kyrykbaev - G. Daukeev *Almaty University of Energy and Communications, Almaty, Kazakhstan*

METHOD OF STUDYING PHYSICAL PROCESSES IN A THERMODYNAMIC SYSTEM

Abstract. The article uses the thermodynamic method to study the effect of temperature on the Gibbs free energy, the determination of its coefficient and the dependence of the melting temperature of phases on pressure. Nerns's thermal theorem was revised by the method of quantum statistics, and it was discussed in detail and proved that isothermal processes occur without a change in entropy as the temperature approaches $T \rightarrow 0$, and that changes in free energy (ΔG), enthalpy (ΔH) are characterized by a tangent parallel to abscissa axis.

Key words: thermodynamic characteristic functions, independent derivatives, phases, diagrams.

References

1. Bazarov, I.P. Thermodynamics.[Text]/ I.P. Bazarov, Moscow, "Higher School", 1991, p. 374
2. Kikoin, I.K. Molecular physics [Text]/ I.K. Kikoin, A.K. Kikoin, M., "F-M", 1963, p.494.
3. Matveev, A.N. Molecular physics [Text]/ A.N. Matveev, M., "Higher School", 1987, p.358.
4. Bizhigitov, T. Course of General Physics. .[Text]/ T. Bizhigitov, Almaty, Economy, 2013, 890 p.
5. Bizhigitov, T. statistical physics.Fundamentals of physical Kinetics. .[Text]/ T. Bizhigitov, Almaty, Almanac, 2022, 250 p.
6. Bizhigitov, T. Statistical physics.Fundamentals of physical Kinetics. .[Text]/ T. Bizhigitov, Almaty, Almanac, 2022, 250 p.
7. Bizhigitov, T. Methods of Mathematical Physics.[Text]/ T. Bizhigitov, Almaty, Lantar Books, 2022, 380 p.

8. Bizhigitov, T. Study the diagram of the thermodynamic state of ice at high-pressure and low-temperature in the P-T coordinate [Текст]/ T. Bizhigitov, A. Sembiyeva // Jour. of Adv. research in Dynamical Control Systems, Vol. 11, №6, 2019, P.1-6.

Мақалаға сілтеме: Қырықбаев, Б. Термодинамикалық жүйедегі физикалық үдерістерді зерттеу әдісі [Мәтін] / Б. Қырықбаев // Dukat University Хабаршысы. – 2024. - №3. – Б.170-176
<https://doi.org/10.55956/HBIR9398>

FTAMP 06.71.02

<https://doi.org/10.55956/PZFM1087>

Г.К. Амирова *

*Бейіні бойынша доктор
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қаласы., Қазақстан
gk.amirova@dulaty.kz*

А.Н. Наренова

*Экономика ғылымдарының кандидаты
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қаласы., Қазақстан
an.narenova@dulaty.kz*

Е.С. Байтиленова

*Экономика ғылымдарының кандидаты
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қаласы., Қазақстан
es.bajtilenova@dulaty.kz*

Г.Е. Амалбекова

*Экономика ғылымдарының кандидаты
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қаласы., Қазақстан
ge.amalbekova@dulaty.kz*

ЖАМБЫЛ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ӨНЕРКӘСІПТІК ДАМУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ НЕГІЗГІ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

***Аңдатпа.** Экономиканың өнеркәсіптік секторы технологиялық жаңғыртуды, бәсекеге қабілетті бизнес сегментін қалыптастыру мен кешенді қолдануды тұтастай алғанда мемлекеттік әлеуетті дамытудың жетекші факторы болып табылады. Экономиканың қуаты шикізат салалары мен мемлекеттік инвестициялар болып қала береді. Мәселе мынада, өңдеу өнеркәсібіндегі жобалар ұзақ және арзан несиелік ресурстарға қол жетімділіктің болмауына байланысты инвестициялау үшін жеткіліксіз жағдайларға тап болады. Нәтижесінде экономиканың бұл секторы елдің экономикалық кешенінің басқа салаларымен салыстырғанда инвесторлар үшін онша тартымды емес. Демек, өңірлік деңгейде өнеркәсіпті орнықты және сапалы дамытудың негізгі факторы бәсекелестік ортаға әсер етудің заманауи әдістерін енгізу, Жамбыл облысының өнеркәсіп секторында технологиялық және инновациялық тетіктерді қолдану болып табылады. Мақалада Жамбыл облысының өнеркәсіп салаларының дамуына талдау жасалып, өнеркәсіп кешенін дамыту перспективалары қарастырылған. Мақалада Жамбыл*

облысының өнеркәсіп салаларының дамуына талдау жасалып, өнеркәсіптік кешеннің даму перспективалары қарастырылған.

Тірек сөздер. Салалар, жалпы ішкі өнім, Жамбыл облысы, өнеркәсіп өндірісі, инвестиция, кәсіпкерлік, бюджет.

Кіріспе. Қазақстан әлемдік экономикалық қоғамдастықпен тығыз байланысты және қазіргі заманғы трендтер ұлттық мүдделерді ескере отырып, елдің өнеркәсіптік секторын табысты дамыту үшін тез және барабар әрекет ету қажеттігін айғақтайды.

Президенттің жыл сайынғы Қазақстан халқына Жолдауында Қ.-Ж.Тоқаев: "экономиканы әртараптандыру міндеті одан да өзекті болып отыр. Металдарды терең өңдеу, мұнай, газ және көмір химиясы, ауыр машина жасау, уранды конверсиялау және байыту, автокомпоненттер мен тыңайтқыштар өндіру сияқты бағыттарға назар аудару қажет. Басқаша айтқанда, жоғары қайта бөлу кластерлерін құру керек" [1].

Бүгінгі таңда Қазақстанда экономикалық қайта құрудың негізгі бағыттарының бірі тұрақты экономикалық өсуді қамтамасыз ету және ұлттық экономиканың тиімділігін арттыру мақсатында өнеркәсіп саласында инвестициялық саясатты қалыптастыру және жүзеге асыру болып табылады. Шетелдік инвестицияларды тарту негізгі активтерді жаңартуға, кәсіпорындарды жаңғыртуға, кадрлар даярлауға, инновацияларды енгізуге және ел экономикасының құрылымындағы басқа да негізгі өзгерістерге ықпал етеді.

"Өнеркәсіптік саясат өнеркәсіпті қолдау мен өсіруге бағытталған ұлттық экономикалық жүйенің барлық деңгейлерінде экономикалық, саяси және ұйымдастырушылық іс-шаралар кешенін білдіреді. Ел өңірлерінің өнеркәсіптік саясаты ресурстарды

экономиканың нақты секторларына бағыттауға деген ұмтылысты білдіреді. Қазақстан Республикасының инвестициялық тартымдылығын арттыру үшін инфрақұрылым жетілдірілуде, ол әлемдік стандарттар деңгейіне, әсіресе арнайы экономикалық және индустриялық аймақтардағы өнеркәсіптік инфрақұрылымға жеткізіледі" [2].

Зерттеу шарттары мен әдістері. Қазіргі уақытта өңірлік теорияны зерттеу мен Тәуелсіз Қазақстанның ерекшеліктеріне бейімдеуге және оны өңірлерді дамытуға бағытталған практикалық міндеттерді шешуде қолдануға көп көңіл бөлінеді. Соңғы онжылдықтар ішінде Қазақстан экономикасы ТМД-ның басқа елдерінен жоғары қарқынмен дамыды. Пандемия мен әлемдегі саяси процестердің теріс әсеріне қарамастан, экономиканың тұрақты дамуы алдағы онжылдықта да жалғасады деп болжануда.

Экономиканың аумақтық ерекшелігіндегі, бастапқы деңгейлеріндегі, құрылымы мен мамандануындағы айырмашылықтар, сондай-ақ нарықтық реформаларды іске асырудың әртүрлі қарқыны мен нысандары Қазақстан өңірлері арасындағы теңсіздікке әкелді. Өңірлердің әлеуметтік және экономикалық өсуін талдау нарықтық өзгерістердің бүкіл кезеңінде осыны айғақтайды.

Соңғы жылдары Қазақстанда стратегиялық мақсаттарға қол жеткізуге алғашқы қадамдар жасалды. Дегенмен, экономикалық өсудің толық өзін-өзі қамтамасыз етуі және аймақтық

экономиканың тұрақтылығы туралы айтуға әлі ерте, өйткені ол әлі де әлемдік шикізат нарықтарына өте тәуелді.

Зерттеу нәтижелері. Өңірлік саясат әлеуметтік-экономикалық дамуды басқару үшін билік органдары жүргізетін шаралар кешенін қамтиды. Бұл шаралар белгілі бір модельге немесе теорияға негізделген және мұндай практикалық негізді таңдау саясатты іске асырудың тиімділігіне, экономикалық дамудың тұрақтылығына, аумақтық ресурстарды оңтайлы пайдалануға, сондай-ақ өңірлердің әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығы мен халықтың өмір сүру деңгейін жақсартуға тікелей әсер етеді.

Қазақстан өңірлерінің дамуын талдау нарықтық реформалардың бастапқы кезеңіндегі аумақтық ерекшеліктердегі, бастау жағдайларындағы, экономиканың құрылымдық саралануындағы және экономикалық дағдарыстардың ерекшеліктеріндегі айырмашылық өңірлердің біркелкі емес дамуына әкелетінін көрсетеді. Экономикалық және әлеуметтік теңсіздік Атырау облысы, Маңғыстау облысы, Астана және Алматы сияқты неғұрлым дамыған "бай" өңірлерде және Жамбыл, Қызылорда, Солтүстік Қазақстан және Оңтүстік Қазақстан облыстарын қоса алғанда, аз дамыған "кедей" облыстарда көрінеді.

ЖӨӨ-ге байланысты табысты және аз табысты аймақтар арасындағы саралау деңгейі 9,5 есе болды [3].

Мұндай теңсіздікті диагностикалау алдағы онжылдықта екі қарама-қарсы тенденцияны анықтады.

Егер бастапқы кезеңде диспропорциялардың мөлшері баяу төмендесе, яғни шоғырландыру процесі байқалса, онда алдағы бірнеше жыл ішінде құлдырау орын алып, өңірлердің даму деңгейінің алшақтығы күрт өсе бастады, яғни шоғырландыру процесі байқалды. Бұл жағдайда теріс үрдістерді жоюға

және әлеуметтік-экономикалық дамудың теңгерімді процестерін қалыптастыруға бағытталған өңірлік саясатты іске асыру қажеттілігіне байланысты мәселе туындайды.

"Ғалымдардың пайымдауынша, облыс-тардың дамуындағы елеулі теңсіздік, бір жағынан, Қазақстанның ЖІӨ жыл сайын ықтимал көлемнен 2-3% - ға төмен болуының себебі болып табылады, ал екінші жағынан, жаһандану үдерістерінің күшеюі аясында оның бәсекеге қабілеттілігіне теріс әсер етеді" [4].

Тәуелсіздік алған сәттен бастап Қазақстан өңірлерінің біркелкі емес даму проблемалары туындады және ол бүгінгі күнге дейін өзекті болып қала береді. Осыған қарамастан, жағымды жақтар бар. Мысалы, өнеркәсіптік Солтүстік пен ауылшаруашылық Оңтүстік арасындағы салмақ дәрежесінде соңғысының пайдасына басымдық бар, өйткені Оңтүстік арзан жұмыс күшін ұсынады және өнеркәсіптік өндіріс пен қызмет көрсету секторының өсуін ынталандырады. Сонымен қатар, Астана және Алматы қалалары урбанизацияға ықпал ете отырып, капиталды тарту орталықтары ретіндегі рөлін тұрақты түрде арттыруда.

Қазіргі уақытта экономиканың жетекші салаларын әртараптандыру көзделмеген. Халықаралық нарықтардағы қысу процестері Қазақстан нарығындағы ішкі экономикалық агенттердің рөлін арттыруы мүмкін.

Жамбыл облысы өнеркәсіптік және ауыл шаруашылығы өңірінің әлеуетіне ие және экономиканың барлық салаларында тұрақты өсімге ие. Өнеркәсіп өндірісін әртараптандырудың негізі және өңірдің басым саласы өңдеу өнеркәсібі болып табылады, оның үлесі 73,4% - дан асады. Тау – кен өнеркәсібі 11 пайызды, ал сумен жабдықтау саласы небәрі 0,9 пайызды алады (1-кесте).

Жамбыл облысы минералды-шикізат ресурстарының үлкен қорларына, сондай-ақ тау-кен, химия, тамақ, металлургия және газ өңдеу сияқты дамыған өнеркәсіп түрлеріне байланысты инвестициялық база ретінде тартымды. Құрылыс материалдарының өндірісі де өсуде.

Бүгінгі таңда облыстың өнеркәсіптік өндірісінің негізін 30 мыңнан астам адам жұмыс істейтін 372 кәсіпорын құрайды, бұл экономика саласындағы жұмыспен қамтылған халықтың жалпы санының 13 пайызын құрайды.

1-кесте

2022 жылы Жамбыл облысы бойынша экономикалық қызмет түрлері бойынша өнеркәсіп өндірісінің құрылымы

Көрсеткіштер	Өнеркәсіп өнімдерін (тауарларын, қызметтерін) өндіру көлемі, млн.теңге	Өнеркәсіп өндірісінің аймақтық көлеміндегі қызмет түрлерінің үлесі, пайыздық үлесі
Өнеркәсіп	504 864,1	100,0
Тау-кен және карьерлерді қазу	55 378,7	11,0
Өңдеу өнеркәсібі	370 544,2	73,4
Электрмен, газбен, бумен, ыстық сумен және кондиционермен қамтамасыз ету	74 290,0	14,7
Сумен қамтамасыз ету;	4 651,2	0,9

қалдықтарды жинау, өңдеу және кәдеге жарату, ластануды бақылау жөніндегі іс-шаралар		
---	--	--

Әлемдік экономикадағы келеңсіз үрдістерге қарамастан, өңірде өнеркәсіптік өндірісті дамытудың оң қарқыны сақталған.

2-кесте.

2023 жылы (қаңтар-қазан) құндық мәнде өнеркәсіп өнімі

Аудандар	Өнеркәсіп өнімдерін (тауарларын, қызметтерін) өндіру көлемі, мың теңге	Өнеркәсіп өндірісінің индекстері, % 2022 ж
Жамбылская облысы	694 492 883	104,6
Тараз қаласы	380 748 041	106,2
Байзақ ауданы	5 907 610	100,2
Жамбыл аудан	30 314 978	103,5
Жуалы ауданы	14 074 737	100,3
Қордай ауданы	15 787 481	102,6
Т.Рысқұлов	8 624 777	102,0
Мерке ауданы	15 235 149	90,6
Мойынқұм ауданы	87 961 137	99,0
Сарысу	78 317 328	102,4

ауданы		
Талас ауданы	30 870 300	100,4
Шу ауданы	19 377 200	102,1

Дереккөз: <https://www.stat.gov.kz/>

Облыста бірнеше ірі кәсіпорындар бар, олардың ішінде: "Алтыналмас" АҚ, фосфор өнімдерін өндіретін "Қазфосфат" ЖШС, Минералды тыңайтқыштар зауыты, "Чулактау" АӨК, ферро-оқорытпалар, электрод массасын өндіретін "Тараз металлургия зауыты", сондай-ақ өндірістік қождардан қиыршық тас пен құм дайындайтын, "Имсталькон" АҚ, ЖШС "Ақ-Тас", "Шу локомотив жөндеу зауыты" Қамқор ЖШС, "Жамбылгипс" АҚ, "Амангелді ГӨЗ" (филиал), "Т.И. Батунова атындағы Жамбыл ГРЭС" АҚ, "Фабрика ПОШ-Тараз" ЖШС, "Жамбыл Сенім баспа орталығы" ЖШС, "Запчасть" АҚ, "ТаразҚұрылысИнвест" ЖШС, "Қазфосфатноводжамбул фосфор зауыты" ЖШС, "Таразкожобувь" ЖШС және басқалар" [5].

Бұл кәсіпорындар жұмыс орындарын құру және экономикалық өсуді қамтамасыз ету арқылы Жамбыл облысының өнеркәсіп секторын дамытуға ықпал етеді.

Жалпы Жамбыл облысының өнеркәсібіне келетін болсақ, негізгі өндірістер ірі қалаларда шоғырланғанын атап өткен жөн. Аймақта 3 мыңнан астам кәсіпорын тіркелген және олардың көпшілігі елдің ішкі нарығына бағытталған. Бай шикізат базасы, сондай-ақ өндірістерді тиімді бөлу және дамыған көлік жүйесі өңірдің өнеркәсіптік секторын одан әрі дамытудың кепілі болып табылады.

Аумақтық бөліністегі өнеркәсіптік өндірістің құрылымын қарастыра отырып, нақты көлемнің ең үлкен индексі Тараз қаласына (106, 2%) тиесілі екенін байқауға болады. Деенмен, Меркі

және Мойынқұм сияқты аудандарда өнеркәсіптік өндіріс көлемінің төмендеуі байқалады (2-кестені қараңыз).

Жамбыл облысының кәсіпорындары натрий триполифосфаты, фосфор, гипс, минералды тыңайтқыштар және портландцемент өндірісін қоса алғанда, өнім нарығында маңызды орын алады. Сонымен қатар, облыс елдің әртүрлі аймақтарына көкөністер, жемістер, макарон өнімдері, гранит, феррофосфор және басқа да тауарларды жеткізеді. Қолайлы инвестициялық климат Оңтүстік Корея, Түркия, Аргентина, Колумбия, Молдова, Украина, Ресей, Тәжікстан, Малайзия, Македония және басқалармен визасыз қатынастардың дамуына ықпал етеді. Шетелдік жұмыс күшін тартудың жеңілдетілген тәртібі бұл саланы шетелдік инвесторлар мен мамандар үшін тартымды етеді.

2022 жылдың есепті кезеңінде Жамбыл облысының өнеркәсіп кәсіпорындары, шағын өндірістерді, қосалқы секторлар мен үй шаруашылықтарын қоса алғанда, жалпы сомасы 881373,2 млн.теңгеге өнім өндірді, бұл өнеркәсіптік өндіріс индексіне 110,5% мөлшерінде сәйкес келеді. Тараз қаласы 522467,7 млн.теңге сомасында өнім шығарып, 112,5% өнеркәсіптік өндіріс индексімен жалпы нәтижеге айтарлықтай әсер етті [5].

Тау-кен өнеркәсібі және карьерлерден өндіру салалары, сондай-ақ осы салада қызмет көрсету 1,6%-ға біршама төмендегені байқалады. Өңдеу өнеркәсібі 112,1% өнеркәсіптік өндіріс индексімен оң динамиканы көрсетті. Бұл азық-түлік өндірісінің ұлғаюына байланысты.

Электр энергиясымен, газбен, бумен, ыстық сумен және кондиционерленген ауамен қамтамасыз ету саласында өнеркәсіптік өндіріс индексі 115,5% құрады, бұл осы саладағы тұрақты дамуды көрсетеді.

Сумен жабдықтау, қалдықтарды жинау, өңдеу және кәдеге жарату және ластануды жою қызметінде өнеркәсіптік өндіріс индексі 100,7% құрады, бұл секторларда тұрақтылық пен тиімділікті сақтайды [5].

Зерттеу нәтижелерін талқылау. "Бизнестің жол картасы 2025" жүзеге асырыла бастағаннан бері барлық қаржылық қолдау құралдары шеңберінде 2157 жоба іске асырылып жатыр.

2022 жылы "Бизнестің жол картасы 2025" аясында облыс кәсіпкерлері 17 млрд. теңге сомасына мемлекеттік қаржылық қолдауға ие болды.

- пайыздық мөлшерлемені субсидиялау-1 млрд. теңге;
- банктік кредиттердің кепілдігі-428,6 млн.теңге;
- Гранттық қаржыландыру 171 млн. теңге.

"Нұрлы жер", "7-20-25", "Баспана" бағдарламаларын жүзеге асыруға ерекше көңіл бөлінді.

Қазақстан өңірлерін дамыту үшін енгізілген нарықтық реформалар осы саланың негізгі проблемаларын шешуге алып келген жоқ. Экономикасы әртүрлі өңірлерде, сондай-ақ қала мен ауыл тұрғындары арасында әлеуметтік-экономикалық тұрақтылық деңгейі мен халықтың өмір сүру деңгейі арасында елеулі теңгерімсіздіктер байқалады. Экономикалық және саяси жағдайды ескере отырып, өңірлік басқару әдістерін қайта қарау және оларды жақсарту қажет.

Жаңа өңірлік саясатты табысты іске асыру үшін жергілікті өзін-өзі басқару деңгейіндегі орталықтандырылмаған бастамаларды қолдауға, кедей өңірлерде дамуды ынталандыруға, бәсекелестік артықшылықтарды пайдалануға, сондай-ақ әлемдік экономикадағы жаһандық өзгерістерге бейімделуге назар аудару қажет.

Қолайлы географиялық жағдайға ие бола отырып, Қазақстан, әсіресе дамыған көлік инфрақұрылымы жағдайында, негізгі көлік хабына айналуы мүмкін. Сонымен қатар, өңірлік саясат саласындағы стратегия өңірлік экономиканы жаңғыртуға және әлеуметтік-экономикалық даму үшін жағдай жасауға бағытталған.

Қазақстан экономикасының бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін заманауи технологиялар мен басқару әдістерін кеңінен қолдану, сондай-ақ ішкі факторларды ескере отырып, инновацияларды ынталандыру қажет.

Осылайша, қазіргі кезеңдегі өнеркәсіптің дамуының негізгі тенденцияларына мыналар жатады:

- ұлттық компанияларға әлемдік нарықтарда лайықты орын алуға мүмкіндік беретін масштабта заманауи технологиялық деңгейдегі өнімдер өндірісін игеру;
- экономикадағы құрылымдық өзгерістерді жүзеге асыру, дамыған индустриалды елдің өлшемдеріне жауап беретін өндірістік құрылымды қалыптастыру;
- жаңа әлемдік инновациялық процестерге ену, әлемдік экономикаға толық интеграциялау, барлық маңызды жаңалықтарды, оның ішінде ұйымдастыру және басқару саласындағы жаңалықтарды жедел пайдалану.

Негізгі міндет ғылымды қажетсінетін өндірістердің дамуын ынталандыру үшін шешімдер іздеу, өнеркәсіп салалары мен қызмет көрсету салаларының бәсекеге қабілеттілігіне әсер ететін факторларды анықтау және олардың қазіргі заманғы дамуы негізінде ұлттық экономиканың жоғары технологиялық сегменттерінің бәсекелестік артықшылықтарын табысты іске асыру үшін қолайлы макроэкономикалық орта құру болып табылады.

Қорытынды. Экономика шикізат салаларына және мемлекеттік инвестицияларға тәуелді болып қала береді, бұл өңдеу өнеркәсібіндегі жобалар үшін ұзақ мерзімді және арзан несиелік ресурстарға қол жетімділіктің шектеулі болуына байланысты. Бұл фактор өңдеуші өнеркәсіп секторын экономиканың басқа салаларымен салыстырғанда инвесторлар үшін тартымды етеді. Әр түрлі салаларға инвестициялар туралы шешім қабылдаған кезде елдің айтарлықтай бәсекелестік артықшылықтарын

қалыптастыратын басым құзыреттерді ескеру қажет. Өнеркәсіп, қызмет көрсету секторлары, әскери-өнеркәсіптік кешен және әлеуметтік сала арасында бөлінген тікелей ішкі инвестициялар маңызды болып табылады[6].

Осылайша, өнеркәсіптің тұрақты және жоғары сапалы дамуын қамтамасыз ету үшін бәсекелестік ортаға әсер етудің заманауи құралдарын енгізу, сондай-ақ Қазақстан экономикасының негізгі салаларында технологиялық және инновациялық тетіктерді пайдалану қажет.

Әдебиеттер тізімі.

1. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Экономический курс Справедливого Казахстана» <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-ekonomicheskij-kurs-spravedlivogo-kazahstana-18588>
2. Абдикаримова, К. Современное состояние и развитие промышленной политики регионов Казахстана [Электронный ресурс] // Интернет-журнал «НАУКОВЕДЕНИЕ» Том 9, №5 (2017) Режим доступа: <https://naukovedenie.ru/PDF/35EVN517.pdf> Дата обращения: 1.12.23
3. Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2019 года № 1050. «Об утверждении Государственной программы индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2020–2025 годы»
4. Бюро национальной статистики Республики Казахстан. Stat.gov.kz. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://stat.gov.kz/official/dynamic> Дата обращения: 1.12.23
5. Итоги работы промышленности Жамбылской области в 2022 году [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://www.gov.kz/memleket/entities/dep-stat-zhambyl/press/news/details/583629?lang=ru> Дата обращения: 1.12.23
6. Дмитрий Л. Как развивается промышленность Казахстана. Strategy2050.kz. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://strategy2050.kz/ru/news/kak-razvivaetsyapromyshlennost-kazahstana> Дата обращения: 1.12.23

Мақала редакцияға 3.01.24 түсті.

Г.К. Амирова, А.Н. Наренова, Е.С. Байтиленова, Г. Амалбекова

Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В ЖАМБЫЛСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. Промышленный сектор экономики является ведущим фактором развития государственного потенциала в целом, в особенности с учетом модернизации технологической составляющей, формирования и комплексного применения

конкурентоспособного предпринимательского сегмента. Локомотивами экономики продолжают быть сырьевые отрасли и государственные инвестиции. Проблема заключается в том, что проекты в обрабатывающей промышленности сталкиваются с недостаточными условиями для инвестирования из-за отсутствия доступа к длинным и недорогим кредитным ресурсам. В результате этот сектор экономики менее привлекателен для инвесторов по сравнению с другими отраслями экономического комплекса страны. Следовательно, ключевым фактором устойчивого и качественного развития промышленности на региональном уровне является внедрение современных методов воздействия на конкурентную среду, применение технологических и инновационных механизмов в промышленном секторе Жамбылской области. В статье отражен анализ развития отраслей промышленности Жамбылской области, и рассмотрены перспективы для развития промышленного комплекса.

Ключевые слова. Отрасли промышленности, валовый внутренний продукт, Жамбылская область, промышленное производство, инвестиции, предпринимательство, бюджет.

G.K. Amirova, A.N. Narenova, E.S. Baitilenova, G.E. Amalbekova

M.Kh. Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan

THE CURRENT STATE AND MAIN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF INDUSTRY IN ZHAMBYL REGION

Abstract. The industrial sector of the economy is a leading factor in the development of state potential in general, especially taking into account the modernization of the technological component, the formation and integrated application of a competitive business segment. Raw materials industries and government investments continue to be the engines of the economy. The problem is that projects in the manufacturing industry face insufficient conditions for investment due to lack of access to long and inexpensive credit resources. As a result, this sector of the economy is less attractive to investors compared to other sectors of the country's economic complex. Therefore, the key factor of sustainable and high-quality industrial development at the regional level is the introduction of modern methods of influencing the competitive environment, the use of technological and innovative mechanisms in the industrial sector of the Zhambyl region. The article reflects the analysis of the development of industries in the Zhambyl region, and considers the prospects for the development of the industrial complex.

Keywords. Industries, gross domestic product, Zhambyl region, industrial production, investments, entrepreneurship, budget.

References

1. The message of the Head of State Kassym-Jomartakayev to the people of Kazakhstan "Economy of the Republic of Kazakhstan" <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-ekonomicheskij-kurs-spravedlivogo-kazahstana-18588>

2. Abdikarimova, K. The current state and development of advanced policy of the Republic of Kazakhstan [Electronic resource] / K. Abdikarimova / / Online journal "Science Studies" Volume 9, No.5 (2017) Access mode: <https://naukovedenie.ru/PDF/35EVN517.pdf> Date of application: 1.12.23
3. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 31, 2019 No. 1050. "On approval of the State Program of Industrial and Innovative Development of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025"
4. Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan. Stat.gov.kz [Electronic resource]. Access mode: <https://stat.gov.kz/official/dynamic> Date of application: 1.12.23
5. Total work of the breakthrough Zhambyl region in 2022 [Electronic resource] Access mode: <https://www.gov.kz/memleket/entities/dep-stat-zhambyl/press/news/details/583629?lang=ru> Date of application: 1.12.23
6. Dmitryuk L. How the industry of Kazakhstan is developing. Strategy2050.kz [Electronic resource]. Access mode: <https://strategy2050.kz/ru/news/kak-razvivaetsyapromyshlennost-kazakhstana> Date of application: 1.12.23

Мақалаға сілтеме: Амирова, Г.К. Жамбыл облысындағы өнеркәсіптік дамудың қазіргі жағдайы және негізгі тенденциялары [Мәтін] / Г.К. Амирова, А.Н. Наренова, Е.С. Байтиленова, Г.Е. Амалбекова // Dulary University Хабаршысы. – 2024. - №3. Б.177-185 .
<https://doi.org/10.55956/PZFM1087>

С. Дырко

PhD

Верхнесилезская высшая школа экономики им. Войцеха Корфантег
Катовица, Республика Польша
stefan.d@onet.eu

ОЦЕНКА ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация. В статье раскрыты особенности повышения инвестиционной привлекательности оценки в сельском хозяйстве в Республике Казахстан, т.к. начиная с первых лет независимости, в стране создаются благоприятные условия для привлечения в экономику страны отечественных и зарубежных инвестиций. От уровня их накопления и эффективности использования зависят возможности оживления реального производства, особенно во время изменения геополитической обстановки, на фоне которой Казахстан может занять одну из лучших позиций в мире в данной отрасли. Но в то же время, инвестиционные процессы в агропромышленном, и в частности сельскохозяйственном производстве имеют свои особенности, обусловленные его спецификой. Привлечение инвестиций в АПК является многоаспектной задачей, которая охватывает весь диапазон возможных финансовых, экономических, правовых и организационных ресурсов. Которые в свою очередь направлены на разработку и использование оптимальных и эффективных механизмов инвестирования в аграрный сектор. Исследование выбранной темы осуществлялось при помощи следующих методов познания: диалектический метод, метод теоретического анализа и синтеза различных источников отечественной и зарубежной литературы, структурно-функциональный метод, системный метод, сравнительный метод, метод описания, статистические методы обработки информации, метод обобщения полученных сведений и материалов в данной работе. Изучив труды зарубежных и отечественных ученых по теме исследования, а также проанализировав основные социально-экономические показатели сельского хозяйства в государствах – членах Евразийского экономического союза и мира в целом, доказана необходимость использования комплексной оценки к определению эффективности инвестиционной привлекательности в АПК Казахстана. На основе проведенного исследования данной ситуации на примере стран Европы и СНГ, выявлены основные проблемы и предложены пути решения в повышении инвестиционной привлекательности в АПК, а также систематизированы методы их оценки.

Ключевые слова: инвестиции, инвестиционная деятельность, инвестиционная привлекательность, сельское хозяйство, агропромышленный комплекс, отрасль экономики, методы оценки.

Введение. Агропромышленный комплекс Казахстана является крупнейшим межотраслевым комплексом, объединяющий несколько отраслей экономики страны. АПК и в частности сельское хозяйство является стратегической отраслью экономики страны, формирующими

продовольственную и, соответственно, национальную безопасность и независимость страны, особенно в период геополитических изменений, происходящих в настоящее время. Аграрный сектор Казахстана располагает огромным потенциалом для наращивания объемов производства, при

условии привлечения соответствующих инвестиций и внедрения передовых технологий и научных достижений.

Начиная с первых лет независимости, в Казахстане создаются благоприятные условия для привлечения в экономику страны отечественных и зарубежных инвестиций. От уровня их накопления и эффективности использования зависят возможности оживления реального производства и преодоления кризисных явлений. Инвестиционные процессы в агро-промышленном, и в частности сельскохозяйственном производстве имеют свои особенности, обусловленные его спецификой, а потому требуют научного исследования. Учитывая, происходящие события в Украине, которая является одним из основных конкурентов, по производству продукции животноводства и растениеводства, АПК Казахстана на сегодняшний день является очень привлекательным как для иностранных и отечественных инвесторов.

В данном контексте производство продукции АПК должно обеспечить продовольственную безопасность страны, реализацию экспортного потенциала, в первую очередь на рынках стран ЕАЭС, Центральной Азии, Кавказа и Ближнего Востока; улучшить благосостояние сельских работников и жителей.

Материал и методы исследования

«Наиболее общее определение таково: это система различных объективных факторов, которые в совокупности определяют инвестиционный потенциал региона с учетом возможных инвестиционных рисков и потенциальной прибыли от вложенных средств»[1].

«Инвестиционная привлекательность предприятия для инвесторов определяется уровнем дохода, который

инвестор может получить на вложенные средства. Очевидно, что основным требованием для инвесторов–кредиторов является подтверждение способности предприятия выполнить обязательства по возврату капитала и выплате процентов, а для инвесторов, участвующих в бизнесе, – подтверждение способности освоить инвестиции и увеличить стоимость пакета акций инвестора» [2].

Инвестиционная привлекательность гарантируется надежностью финансового состояния и имеет с ним много общего. В подтверждение этому приведем утверждение М.И. Баканова и А.Д. Шеремета, которые отмечают, что «финансовое состояние характеризует размещение и использование средств предприятия. Оно обусловлено степенью выполнения финансового плана и мерой пополнения собственных средств за счет прибыли и других источников, а также скоростью оборота производственных фондов и особенно оборотных средств»[3].

Единого метода оценки инвестиционной привлекательности предприятия не существует. Авторами методик оценки инвестиционной привлекательности являются следующие ученые: Суркин П. Н., Цыганов А. В., Ендовицкий Д. А., Севрюгин Ю. В., Анискин Ю. П., Казакова О. Б., Валинурова Л. С., Дорошин Д. В. «Все методы можно разделить на 2 группы: в первой группе находятся те методы, результатом использования которых является интегральная оценка финансового состояния предприятия, а во второй — методы, учитывающие влияние не только внутренних, но и внешних факторов» [4].

Термин «инвестиционная привлекательность» означает набор показателей, включающих качественные и количественные характеристики.

Определение этого понятия служит основой исследования принципов и условий развития экономической системы, функционирования отраслевых, межотраслевых комплексов и отдельных хозяйствующих субъектов» [5].

А. Машкин подчеркивает, что понятие «инвестиционная привлекательность означает наличие таких условий инвестирования, которые влияют на предпочтения инвестора в выборе того или иного объекта инвестирования.» [5].

Согласно определению Э. И. Крылова, В. М. Власовой и М. Е. Егоровой: «инвестиционная привлекательность – это «экономическая категория, характеризующаяся эффективностью использования имущества предприятия, его платёже-способностью, устойчивостью финансового состояния, его способностью к саморазвитию на базе повышения доходности капитала, технико-экономического уровня производства, качества и конкурентоспособности продукции.» [6].

При изучении ситуации и подготовке статьи использованы общеизвестные методы исследований: контент-анализ современных источников, систематизация данных, сравнительный и логический анализы, обобщение, статистический анализ динамики показателей.

Аналитическая часть исследования выполнена на основе статистической и финансовой информации: Обзора Казахстанской фондовой биржи «Сельскохозяйственная отрасль Республики Казахстан, сентябрь 2021», «Агропромышленный комплекс. Статистика Евразийского экономического союза».

Методологическую основу исследования составили Государственные программы в сфере поддержки АПК такие как Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 декабря 2021 года № 960. Об утверждении Концепции развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021 – 2030 годы, а также статистические сборники Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан.

Результаты и обсуждения. Россия и Украина являются основными конкурентами в области сельского хозяйства, но в свете последних изменений политической ситуации, т.е. военных действий в Украине, для нашей страны открываются большие возможности, расширяются рынки сбыта сельхозпродукции в мире. Активная инвестиционная деятельность в АПК Казахстана является необходимым условием его развития, а привлечение инвестиций в основные сельскохозяйственные регионы - ключевая задача современного общества и государства. Инвестиционной привлекательности отводится роль важнейшего фактора, влияющего на повышение эффективности деятельности предприятия. Инвестиционная привлекательность предприятия определяется одновременным воздействием инвестиционного потенциала и инвестиционного риска. Чем выше инвестиционная привлекательность предприятия, тем выше объем привлекаемых им инвестиций, что в свою очередь способствует его расширенному воспроизводству и росту конкурентоспособности. Низкий уровень инвестиционной привлекательности усугубляет проблемы, связанные с низкой эффективностью деятельности предприятия.

Необходимость инвестиционной деятельности в агропромышленном комплексе вытекает из самой ее сущности. Без инвестиций невозможно ни создание АПК, ни его текущая деятельность, ни дальнейшее развитие. Это и предопределяет насущную необходимость инвестиционной деятельности АПК в процессе его функционирования.

С другой стороны, именно инвестиционная деятельность отдельных предприятий агропромышленного комплекса предполагает экономический рост, страны в целом, обеспечивает более высокий уровень благосостояния населения. В этом суть значения и роли инвестиционной деятельности предприятий данного сектора экономики для всей экономики страны.

В анализе инвестиционной деятельности важное место занимает оценка инвестиционной привлекательности по ряду причин. Прежде всего, инвестора интересует возможность возврата вложенных средств, с определенной пользой исходя из спроса и предложения на рынке инвестиционных ресурсов. Во-вторых, инвестиционный процесс в АПК носить ярко выраженный региональный характер. Поскольку функционирование АПК очерчивается как уже отмечалось выше пространством и временем. В-третьих, в АПК легко обеспечивается сравнимость и сопоставимость экономических показателей в абсолютных и относительных величинах.

Другими словами, исходя из сравнимости результатов сельскохозяйственной деятельности в различных регионах страны и даже международных масштабах делает возможным оценить и инвестиционную привлекательность того или иного региона. Однако это вовсе не означает,

что там, где обеспечена. Например, высокая урожайность зерна туда и больше вероятность вкладывать инвестиции, можно случится и наоборот дело в том, что свое время были вложены достаточно большие средства. Теперь же возможности инвестиций совершенно исчерпаны, и наоборот, там где низкая урожайность имеется реальная возможность ее поднять благодаря вложения. Поэтому нельзя однозначно утверждать о том, что инвестиционная привлекательность обеспечивается лишь отчетными экономическими показателями.

Республика Казахстан наряду с Республикой Армения, Республикой Беларусь, Киргизской Республикой и Российской Федерацией с 2015 года стал членом Евразийский экономический союз. Данный симбиоз — международная организация региональной экономической интеграции, обладающая международной правосубъектностью и учрежденная Договором о Евразийском экономическом союзе. Согласно статистическим данным сборника «Агропромышленный комплекс. Статистика Евразийского экономического союза», можно проанализировать ситуацию в АПК пяти стран.

Таблица 1
Основные социально-экономические показатели сельского хозяйства в государствах – членах Евразийского экономического союза

Страны	Годы				
	2015	2016	2017	2018	2019
	<i>Валовой внутренний продукт (млрд. долларов США)</i>				
Армения	10,5	10,5	11,5	12,5	13,7

<i>Беларусь</i>	55,3	47,5	54,7	59,9	63,2
<i>Казахстан</i>	184,4	137,3	166,8	179,3	181,8
<i>Кыргызстан</i>	6,7	6,8	7,7	8,3	8,4
<i>Россия</i>	1369,7	1279,8	1574,6	1673,0	1700,1
<i>ЕАЭС</i>	1626,6	1481,9	1815,3	1933,0	1967,2
<i>Доля сельского, лесного и рыбного хозяйства в валовой добавленной стоимости по экономике в целом (в процентах)</i>					
<i>Армения</i>	17,2	16,4	15,0	13,9	12,0
<i>Беларусь</i>	6,3	6,9	7,7	6,6	6,8
<i>Казахстан</i>	4,7	4,6	4,5	4,4	4,5
<i>Кыргызстан</i>	14,1	12,8	12,5	11,7	12,1
<i>Россия</i>	3,9	3,8	3,6	3,4	3,4
<i>ЕАЭС</i>	4,2	4,1	3,9	3,7	3,7
<i>Объем инвестиций в основной капитал сельского, лесного и рыбного хозяйства Миллиардов единиц национальной валюты</i>					
<i>Армения</i>	15,7	23,8	31,4	21,5	19,1
<i>Беларусь</i>	2233,8	1,9	2,4	2,8	3,4
<i>Казахстан</i>	163,9	253,7	348,5	365,0	495,0
<i>Кыргызстан</i>	1,2	1,1	1,3	3,1	3,2
<i>Россия</i>	518,8	623,4	705,5	781,5	838,8

Примечание - Таблица составлена автором на основании данных: Агропромышленный комплекс. Статистика Евразийского экономического союза: статистический

сборник; Евразийская экономическая комиссия. – Москва: 2020. –147 с.

Как видно из данной таблице 1 доля сельского, лесного и рыбного хозяйства в валовой добавленной стоимости в экономике стран участников ЕАЭС в целом составляет незначительную долю. Это происходит потому, что отрасли АПК характеризуется низкой производительностью труда, а также находятся в зоне высокого рискового земледелия, а также требует очень большой объем инвестиций в основной капитал АПК. В частности, в Республики Казахстан выпуск сельскохозяйственной продукции в 2019 году в растениеводстве на 39,4% формируется крестьянскими и фермерскими хозяйствами, в животноводстве этот показатель достиг 67,1%. Таким образом, личные и подсобные хозяйства производят почти половину сельскохозяйственной продукции в стране.

На зерновые культуры приходится около 69,1% всей площади посевов, при этом Казахстан является одним из мировых лидеров по экспорту зерна и муки. Основными экспортными рынками сбыта являются страны Средней Азии, Азербайджан, Афганистан, Иран.

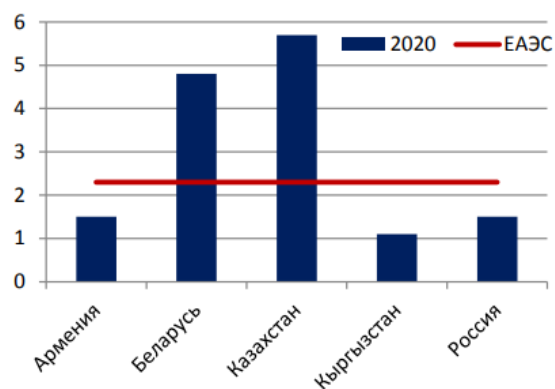

Рисунок 1 -Прирост объема производства в сельском хозяйстве в 2020 году к 2019 году

Примечание - Источник: национальные статистические органы, расчет ЕЭК.[7]

В 2020 году в связи с пандемией Covid – 2019, происходит спад экономической активности, который затронул все государства-члены и практически все отрасли экономики. Сокращение индекса физического объема ВВП в целом по ЕАЭС составило 2,9% и было меньше, чем в Еврозоне (6,6%) и в США (3,5%). Спад наблюдался в большинстве отраслей экономики: инвестиции в основной капитал сократились на 4,2%, оборот розничной торговли – на 4,1%, грузооборот – на 4,8%, пассажирооборот – практически в 2 раза (на 49,1%). Положительная динамика сохранилась только в строительстве (0,7%) и в сельском хозяйстве (2,3%).

На наш взгляд инвестиционная привлекательность, это то, что с помощью вложений обеспечивается больше сравнительная эффективность производства на единицу инвестиций. Для вливания ее нужны расчеты потенциальных возможностей. Для повышения инвестиционной привлекательности сельскохозяйственной отрасли необходимо внедрение ряда финансовых инструментов, направленных на удешевление кредитов, привлекаемых для финансирования Проектов АПК и инструментов снижения рисков кредиторам и инвесторам. По данным национальной статистики АСПиРК за 2018 – 2020 годы общий объем валовой продукции сельского хозяйства увеличился с 4,5 до 6,3 трлн. тенге. Доля сферы услуг в общем объеме валовой продукции сельского хозяйства снизилась с 13,1 до 10,9 млрд. тенге, что составляет менее 0,2 %. Именно из-за

неразвитости обслуживающей инфраструктуры сегодня СХТП вынуждены покупать товарно-материальные ресурсы, необходимые для производства, по высоким ценам, а продавать свою продукцию по низким ценам. К тому же абсолютное большинство средних и мелких товаропроизводителей не в состоянии содержать у себя в штате специалистов, хотя в их услугах они нуждаются больше всего.

Большинство фермерских и крестьянских хозяйств не имеют возможности получать кредиты для развития своего хозяйства. Основными двумя причинами являются, неразвитость различных видов финансовых инструментов, отсутствие структурных подразделений банков второго уровня на местах, с одной стороны, а с другой, не имением у них залогового имущества, которое может быть приемлемо для залогового обеспечения.

На фоне низких темпов обновления сельскохозяйственной техники и оборудования в целом по отрасли особенно сложная ситуация сложилась с энерговооруженностью и техническим оснащением малых крестьянских и личных подсобных хозяйств.

В последние годы для стимулирования развития кооперации введены следующие меры господдержки:

- инвестиционное субсидирование;
- удешевление стоимости заготовленного сельскохозяйственного сырья;
- установлен специальный налоговый режим для сельскохозяйственных кооперативов, предусматривающий 70 %-ю льготу по всем налогам.

Кроме того, предусмотрены упрощенная процедура регистрации,

информационная и финансовая поддержка, составлены государственный реестр и статистический мониторинг.

По последним данным, на начало 2021 года в Казахстане зарегистрировано 2919 сельскохозяйственных кооперативов и 49374 их члена.

Вместе с тем эффективность деятельности этих кооперативов остается крайне низкой и это для большинства СХТП выступает отталкивающим фактором. По итогам проведенного аудита 2018 года выявлено, что 18 % кооперативов являлись недействующими, а 42 % – "фиктивными", организованными для получения государственных субсидий.[6]

По данным исследования Finprom.kz, за январь–август 2021 года инвестиции в основной капитал в сфере сельского, лесного и рыбного хозяйства составили 427 млрд тенге, на 46,2% больше, чем годом ранее. Реальный рост физического объема составил 43,2%.

Практически весь объем инвестиций направлен в растениеводство и животноводство: 99,4% от РК, или 424,4 млрд. тенге. В том числе 278,1 млрд тенге инвестировали в сегмент выращивания одно- или двухлетних культур, 98,2 млрд. тенге — в животноводство, 38,9 млрд. тенге — в смешанное сельское хозяйство, 7,8 млрд тенге — в сферу выращивания многолетних культур, 1,4 млрд. тенге — в сферу деятельности, способствующей выращиванию сельскохозяйственных культур и разведению животных и деятельности по обработке урожая.

Оставшийся объем вложений пришелся на рыболовство (2,5 млрд.

тенге), а также лесоводство и лесозаготовки (всего 77,3 млн. тенге).

Для справки: в аналогичном периоде 2020 года в сферу АПК вложили 292 млрд. тенге, плюс 10,7% за год [7].

Рисунок 2 – Инвестиции в основной капитал.

Примечание На основе данных национальной статистики АСПиРК Finprom.kz

Большая часть инвестиций в секторе была обеспечена за счет собственных средств предприятий: 291,9 млрд тенге, на 43,8% больше, чем в прошлом году. Небанковские заемные средства в общем инвестпортфеле АПК составили 116,6 млрд. тенге, плюс 76,3%. За счет банковских кредитов проинвестировано 18,5 млрд. тенге, на 19,1% меньше, чем годом ранее. Прямых капитальных инвестиций из бюджетных средств в секторе не наблюдалось [7].

Таблица 2

Инвестиции в основной капитал.
Сельское, лесное и рыбное хозяйство.
Январь-август(млрд.тг)

	2021/08	2020/08	прирост
<i>Всего</i>	427,0	292,0	46,2%
<i>Собственные средства</i>	291,9	203,1	43,8%
<i>Заемные</i>	116,6	66,1	76,3%

средства			
Кредиты банков	18,5	22,8	-19,1%

Примечание Составлено автором на основе данных Бюро национальной статистики АСПиРК

Согласно данных Постановления Правительства Республики Казахстан от 30 декабря 2021 года № 960 «Об утверждении Концепции развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021 – 2030 годы» тенденция стабильного развития в растениеводстве не изменилась.

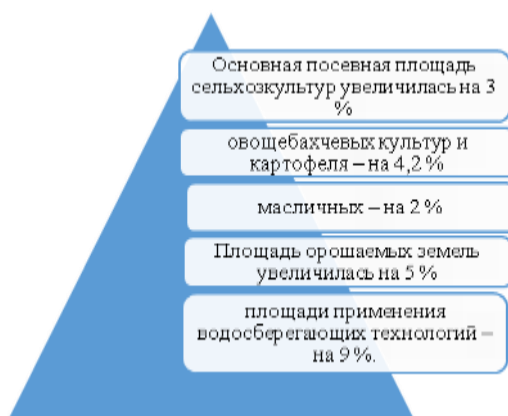

Рисунок 3 – Основная посевная площадь сельскохозяйственных культур РК

Средняя урожайность картофеля выросла на 4 %, овощей – на 3 %, сахарной свеклы – на 6%, плодово-ягодных культур – на 7,8 %.

Вместе с тем не на должном уровне идет процесс диверсификации в растениеводческой отрасли. В основных зерносеющих регионах страны преобладает монокультура. Недостаточное внимание уделяется развитию кормопроизводства. Крайне медленными темпами идут расширение орошаемых земель и внедрение современных влагосберегающих

технологий. Имеются недостатки в работе по сохранению плодородия почвы. Объемы вносимых минеральных удобрений составляют только 23 % от научно-обоснованных норм, а по органическим – всего лишь 1,2 %. За указанный период объемы отечественных удобрений составили в среднем 65 % от общего объема внесения удобрений, импортных – 35 %. У сельхоз-товаропроизводителей пользуются спросом удобрения, не производимые в республике (карбамид, сульфат аммония, сложные (азотно-фосфорно-калийные) удобрения, жидкие и микроудобрения). Сложная ситуация складывается и в системе семеноводства. Из-за недостаточного развития отечественной системы семено-водства снижается обеспеченность по семенам основных видов сельскохозяйственных культур. Так, импорт семян пшеницы за последние пять лет вырос в 7 раз, ячменя в 4 раза, а обеспеченность по семенам гибридов масличных, овощных культур и сахарной свеклы составляет порядка 10 %. Отстают от требований времени и темпы обновления технического парка сельского хозяйства. Так, в 2020 году этот показатель составил 4,1 % при нормативе 6-8 %. В настоящее время около 76 % технического парка имеют сроки эксплуатации свыше 10 лет. В большинстве регионов нет реальной диверсификации в растениеводческой отрасли, нарушаются правила землепользования на фоне отсутствия действенных методов контроля.

В последнее время в стране продолжается работа по развитию органического земледелия. С 2009 года сертифицированные площади органических земельных угодий увеличились более чем в 2 раза – с 134 тысяч га до 300 тысяч га. В настоящее

время 70 хозяйств получили сертификаты иностранных органов по подтверждению соответствия на производство органической продукции. В 2020 году Казахстан экспортировал органическую продукцию на сумму 12,5 млн млрд долларов США.

Согласно международного рейтинга IFOAM из 123 стран, Казахстан занимает 9-е место среди стран экспортирующих органическую продукцию в страны-члены ЕС, в том числе по такому стратегическому продукту как органическая пшеница – 4-е место, по органическим семенам масличного льна – 6-е место.

Не на должном уровне используются имеющиеся возможности по развитию органического земледелия. Из общей площади сельхозкультур 22 млн га по технологиям органического растениеводства возделываются всего лишь около 1,5 %. При этом по расчетам зарубежных экспертов в Казахстане 46 % используемой пашни (11,5 млн га) и 70 % пастбищ по экологическому состоянию пригодны для ведения органического растениеводства и животноводства. В стране не существует внутреннего рынка сертификационных услуг в области органического производства. Отсутствуют формы коллективной сертификации производителей органической продукции.

Для оценки инвестиционной привлекательности АПК Казахстана, предлагаем использовать три метода подхода к оценке инвестиционной привлекательности. Эти методы рекомендуют в отечественной и зарубежной литературе.

Таблица 3
Методы оценки инвестиционной привлекательности

Название методов	Формула	Примечание
Метод интегральной оценки	$I_y = \sum_{i=1}^n X_i * p_j$ <p>Где I_y – интегральный показатель инвестиционной привлекательности;</p> <p>n – количество показателей, включенных в оценку;</p> <p>X_i – вес отдельного показателя;</p> <p>p_j – балл в зависимости от изменения конкретного показателя.</p>	рассчитывается по всему комплексу показателей, характеризующих инвестиционную привлекательность
Бальная система	<p>I класс, абсолютная финансовая устойчивость, – значение интегрального показателя 100–97 баллов.</p> <p>II класс, нормальная финансовая устойчивость, – значение интегрального показателя 96–67 баллов.</p> <p>III класс, относительная финансовая неустойчивость, – значение интегрального показателя 66–37 баллов.</p> <p>-IV класс, абсолютная финансовая неустойчивость, – значение</p>	Анализ инвестиционной привлекательности выполняется по группам показателей, которым присваивается бальная оценка [10]

	интегрального показателя 36–11 баллов. -V класс (10–0 баллов) – кризисное финансовое состояние				ваны в четыре групп
Рейтинговая оценка финансового состояния предприятия	1) оценка рентабельности хозяйственной деятельности; 2) оценка эффективности управления; 3) оценка деловой активности; 4) оценка ликвидности и финансовой устойчивости.	инструмент сравнительного анализа и оценки инвестиционной привлекательности. Использована методика А. Д. Шеремета [11] согласно которой исходные показатели для рейтинговой оценки сформиро			

Заключение. Проведя исследование ряда методов, используемых для оценки инвестиционной привлекательности АПК Казахстана, можно сделать вывод о том, что все разработанные методы имеют как достоинства, так и недостатки. В настоящее время нет единой сформировавшейся комплексной методики для оценки привлекательности отрасли сельского хозяйства, которая не имела бы недостатков и помогала бы инвесторам принять верное решение. Были предложены три метода оценки: метод интегральной оценки, балльная система и рейтинговая оценка финансового состояния. Но данные методы оценки инвестиционной привлекательности могут считаться сугубо субъективными для данной отрасли народного хозяйства.

Список литературы

1. Roznina, N.V., Karpova, M.V., Lushnikova I.S., Dunicheva, S.G., Ovchinnikova, J.I. Analysis of the investment attractiveness of an industrial-agrarian. reg Selection and peer-review under responsibility of the Organizing Committee of the conference – 2021 - Published by European Publisher.
2. Лавренко, Д. Инвестиционная привлекательность и способы ее повышения [Текст] / Д.Лавренко // Вестник Университета. - № 8, 2014
3. Баканов, М.И., Шеремет, А.Д. Б19 Теория экономического анализа: Учебник. [Текст] / М.И. Баканов. - М: Финансы и статистика, 2001. - 416 с:
4. Соснина, А. Д. Методы оценки инвестиционной привлекательности предприятий . [Текст] / А. Д. Соснина. // Молодой ученый. — 2015. — № 11.3 (91.3). — С. 68-71. — URL: <https://moluch.ru/archive/91/19709/> (дата обращения: 07.04.2022)
5. Закирова, Э. Р. Экономическое содержание категории «инвестиционная привлекательность» [Текст] Э.Р. Закирова // Вестник ВГУИТ. 2016. № 2. С. 327–333. doi:10.20914/2310-1202-2016-2-327-333
6. Крылов, Э. И., Власова В. М., Егорова М. Г. Анализ финансового состояния и инвестиционной привлекательности предприятия [Текст] / Э.И. Крылов, В.М. Власова, М.Г. Егорова. – М.: Финансы и статистика, 2003. - 191 с.

7. Агропромышленный комплекс. Статистика Евразийского экономического союза: статистический сборник; Евразийская экономическая комиссия. – Москва: 2020. –147 с.
8. Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 декабря 2021 года № 960. Об утверждении Концепции развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021 – 2030 годы. <https://strategy2050.kz/ru/news/investitsii-v-apk-vyrosli-bolee-chem-na-40-zagod/>
9. Агропромышленный комплекс. Статистика Евразийского экономического союза: статистический сборник; Евразийская экономическая комиссия. – Москва: 2020. –147 с.
10. Донцова, Л. В., Никифорова, Н. А. Анализ финансовой отчетности: учеб.пособие . [Текст] / Л.В. Донцова, Н.А. Никифорова. – М.: Дело и Сервис, 2004.–336 с
11. Шеремет, А. Д. Методика финансового анализа: учеб. [Текст] / А.Д. Шеремет. – М.: ИНФРА-М, 2011. – 456 с.

Материал поступил в редакцию 20.12.23.

С.Дырко

В.Корфанто атындағы жоғарғы Силезия экономикалық университеті, Катовице, Польша

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ТАРТЫМДЫЛЫҒЫН БАҒАЛАУ

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығының инвестициялық тартымдылығын арттырудың ерекшеліктері ашылады. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап елімізде ел экономикасына отандық және шетелдік инвестицияларды тарту үшін қолайлы жағдайлар жасалуда. Нақты өндірістің жандану мүмкіндіктері, әсіресе геосаяси жағдайдың өзгеруі кезінде олардың жинақталу деңгейіне және пайдаланудың тиімділігіне байланысты, оның аясында Қазақстан осы саладағы әлемдегі үздік орындардың біріне ие болуы мүмкін. Бірақ сонымен қатар, агроөнеркәсіптік, атап айтқанда ауыл шаруашылығы өндірісіндегі инвестициялық процестердің оның ерекшелігіне негізделген өзіндік ерекшеліктері бар. АӨК-ге инвестициялар тарту қаржылық, экономикалық, құқықтық және ұйымдастырушылық ресурстардың барлық ауқымын қамтитын көп аспектілі міндет болып табылады. Таңдалған тақырыпты зерттеу мынадай таным әдістерінің көмегімен жүзеге асырылды: диалектикалық әдіс, отандық және шетелдік әдебиеттердің түрлі көздерін теориялық талдау және синтездеу әдісі, құрылымдық-функционалдық әдіс, жүйелік әдіс, салыстырмалы әдіс, сипаттау әдісі, ақпаратты өңдеудің статистикалық әдістері, осы жұмыста алынған мәліметтер мен материалдарды қорыту әдісі. Зерттеу тақырыбы бойынша шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерін зерделей отырып, сондай-ақ Еуразиялық экономикалық одаққа мүше мемлекеттердегі және жалпы әлемдегі ауыл шаруашылығының негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерін талдай отырып, Қазақстанның АӨК инвестициялық тартымдылығының тиімділігін айқындауға кешенді бағалауды пайдалану қажеттілігі дәлелденді. Осы жағдайды Еуропа мен ТМД мысалына жүргізілген зерттеу негізінде негізгі проблемалар анықталып, АӨК-дегі инвестициялық тартымдылықты арттыруда шешу жолдары ұсынылды, сондай-ақ оларды бағалау әдістері жүйелендірілді.

Тірек сөздер: инвестициялар, инвестициялық белсенділік, инвестициялық тартымдылық, ауыл шаруашылығы, агроөнеркәсіптік кешен, экономикалық сектор, бағалау әдістері

S.Dyrka - *University of Silesia in Katowice, Katowice, Poland*

CONDITION OF INVESTMENT ATTRACTIVENESS OF AGRICULTURE IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract. The article reveals the peculiarities of increasing investment attractiveness in agriculture in the Republic of Kazakhstan, that is, starting from the first years of independence, the country creates favorable conditions for attracting domestic and foreign investments to the country's economy. The possibilities of reviving real production depend on the level of their accumulation and efficiency of use, especially during a change in the geopolitical situation, against the background of which Kazakhstan may occupy one of the best positions in the world in this industry. But at the same time, investment processes in agro-industrial, and in particular agricultural production have their own characteristics due to its specifics. Attracting investment in the agro-industrial complex is a multifaceted task that covers the entire range of possible financial, economic, legal and organizational resources. Which, in turn, are aimed at developing and using optimal and effective mechanisms for investing in the agricultural sector. The study of the chosen topic was carried out using the following methods of cognition: dialectical method, method of theoretical analysis and synthesis of various sources of domestic and foreign literature, structural and functional method, system method, comparative method, description method, statistical methods of information processing, method of summarizing the information and materials obtained in this work. Having studied the works of foreign and domestic scientists on the topic of research, as well as analyzing the main socio-economic indicators of agriculture in the member states of the Eurasian Economic Union and the world as a whole, the need to use a comprehensive assessment to determine the effectiveness of investment attractiveness in the agro-industrial complex of Kazakhstan has been proved. Based on the study of this situation in the European and CIS countries, the main problems were identified and solutions were proposed to increase investment attractiveness in the agro-industrial complex, as well as methods for assessing them were systematized.

Key words: investment, investment activity, investment attractiveness, agriculture, agro-industrial complex, economic sector, assessment methods.

References

1. Roznina, N.V., Karpova, M.V., Lushnikova I.S., Dunicheva, S.G., Ovchinnikova, J.I. Analysis of the investment attractiveness of an industrial-agrarian. reg Selection and peer-review under responsibility of the Organizing Committee of the conference – 2021 - Published by European Publisher.
2. Lavrenko, D. Investicionnaya privlekatel'nost' i sposoby ee povysheniya [Investment attractiveness and ways to increase it] [Text] / D.Lavrenko // Bulletin of the University. – No. 8, 2014
3. Bakanov, M.I., Sheremet, A.D. B19 Teoriya ekonomicheskogo analiza [B19 Theory of economic analysis: Textbook] [Text] / M.I. Bakanov. - Moscow: Finance and Statistics, 2001. - 416 p.
4. Sosnina, A. D. Metody ocenki investicionnoj privlekatel'nosti predpriyatij [Methods of assessing the investment attractiveness of enterprises] [Text] / A. D. Sosnina. // A young scientist. — 2015. — No. 11.3 (91.3). — Pp. 68-71. — URL: <https://moluch.ru/archive/91/19709/> / (date of access: 04/07/2022)
5. Zakirova, E. R. Ekonomicheskoe sodержanie kategorii «investicionnaya privlekatel'nost'» [The economic content of the category "investment attractiveness"] [Text] E.R. Zakirova // Bulletin of VGUIT. 2016. No. 2. pp. 327-333. doi:10.20914/2310-1202-2016-2-327-333
6. Krylov, E. I., Vlasova V. M., Egorova M. G. Analiz finansovogo sostoyaniya i investicionnoj privlekatel'nosti predpriyatiya [Analysis of the financial condition and investment

- attractiveness of the enterprise] [Text] / E.I. Krylov, V.M. Vlasova, M.G. Egorova. – М.: Finance and Statistics, 2003. - 191 p.
7. Agro-industrial complex. Statistics of the Eurasian Economic Union: statistical collection; Eurasian Economic Commission. – Moscow: 2020. -147 p.
 8. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 30, 2021 No. 960. On approval of the Concept of development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan for 2021-2030. <https://strategy2050.kz/ru/news/investitsii-v-apk-vyrosli-bolee-chem-na-40-za-god/>
 9. Agro-industrial complex. Statistics of the Eurasian Economic Union: statistical collection; Eurasian Economic Commission. – Moscow: 2020. -147 p.
 10. Dontsova, L. V., Nikiforova, N. A. Analiz finansovoj otchetnosti [Analysis of financial statements: textbook.stipend.] [Text] / L.V. Dontsova, N.A. Nikiforova. – М.: Business and Service, 2004.-336 p.
 11. Sheremet, A. D. Metodika finansovogo analiza [Methodology of financial analysis: textbook] [Text] / A.D. Sheremet. – М.: INFRA-M, 2011. – 456 p.

Ссылка на статью: Дырко, С. Оценка инвестиционной привлекательности сельского хозяйства Республики Казахстан [Текст] / С. Дырко // Вестник Dulary University. – 2024. - №3. – С.186-198
<https://doi.org/10.55956/EXKY5288>

U.K.Raimbekova

*Master of management, senior lecturer
M.Kh. Dulaty Taraz Regional University,
Taraz, Kazakhstan
Ukan_r@mail.ru*

FORMATION OF INVESTMENT ACTIVITY IN THE REGION AS A FACTOR OF SPATIAL DEVELOPMENT

Abstract. *Capital is always looking for favorable conditions to preserve and increase, respectively, the institutional factors of investment activity in the regions of the country are crucial to ensure its attraction. The purpose of this study is to substantiate the impact of investments on the main economic indicators of the region's development, on its spatial development. The article examines the importance and role of investments and provides a brief overview of scientific ideas about the content of the concept of «spatial development. It is shown that when developing a spatial development strategy, it is necessary to apply a systematic approach. During the research, general scientific methods of analysis and special methods of economic and statistical research were used. From the results obtained, it can be concluded that the state of investment activity in the region has unstable growth trends, in particular investments in fixed assets. In conclusion, the main aspects of the relationship between investment activity and the spatial development of the region are summarized.*

Key words: *investment activity, regional economy, spatial development, investments in fixed assets, multiplier, gross regional product (GRP).*

Introduction. New concepts are emerging in the world economic science and its branch - regionalism, which become the basis for developing a new strategy for the spatial development of a country or region. A number of modern economic researchers believe that the subject and objects of studying spatial economics are much broader than the currently widely studied regional economy [1].

Spatial development is part of the political and social agenda for the formation of investment activity in the region. An important role in the spatial development of the region, as well as the economy as a whole, is played by investment activity, acting as a trigger for economic growth and improving the quality of life [2].

As you can see, the spatial development strategy has been formed over

the past decade. However, its appearance has become a new stage in the strategic development of the regions.

The study of investment activity has always been the focus of attention of economic scientists, since they considered investments as the fuel of the economy. Investments determine the process of economic growth. Currently, the implementation of state regulation measures at the regional level is becoming increasingly relevant [3].

Investment activity is often considered as an interdependent component of investment attractiveness and a component of the investment climate. At the same time, investment activity acts as an effective indicator of the investment attractiveness of the region. Investment activity is a generalized factorial feature and is defined

as "the development and intensity of investment activity in the region. Investment activity is characterized by the volume and pace of attracting investments in the fixed capital of the region [4].

Conditions and methods of investigation. To assess the role of investments in the spatial development of the region, extensive statistical data were used, "The Concept of Investment Policy of the Republic of Kazakhstan until 2026" [5]. Speaking generally about spatial development, it should be noted that currently there is no unified approach to understanding its essence [6]. Thus, in the forecast scheme, spatial development is understood as "The development of regions and cities, rural and border areas, taking into account competitive advantages and prospects" [7].

By now, the process of determining the signs of space cannot be considered complete. In the scientific literature, the term is becoming more complex and multidimensional. This is largely due to the fact that space is explored by mathematicians, economists, political scientists and representatives of a significant number of other disciplines. At the same time, within the framework of each of the sciences, different types of space can be the object of study [8].

As evidenced by the analysis presented in the article [9], a distinctive feature of spatial development is the transformation of the organization of space, its structural characteristics, while territorial development characterizes a whole complex of multidirectional social, economic, spatial and other changes (i.e. it is a broader concept). At the same time, for spatial development, unlike territorial development, the condition of the presence of the territory itself as natural and economic capital is not necessarily.

Thus, it can be noted that a single and well-established definition and approach to

understanding spatial development does not yet exist in the scientific community: discussions in an attempt to identify its essence continue.

The investment activity of the region is the result of the realization of the investment attractiveness of the region. In other words, the real development of investment activity in the region, characterized by the volume and pace of investment attraction. It should be noted that the similarity of the content of the concepts "investment activity of the region" and "investment development of the region". In our opinion, these categories really characterize the level of intensity of investment processes in the region, but the first is in the short term, and the second is in the long term. In this regard, these economic categories should be considered separately [10].

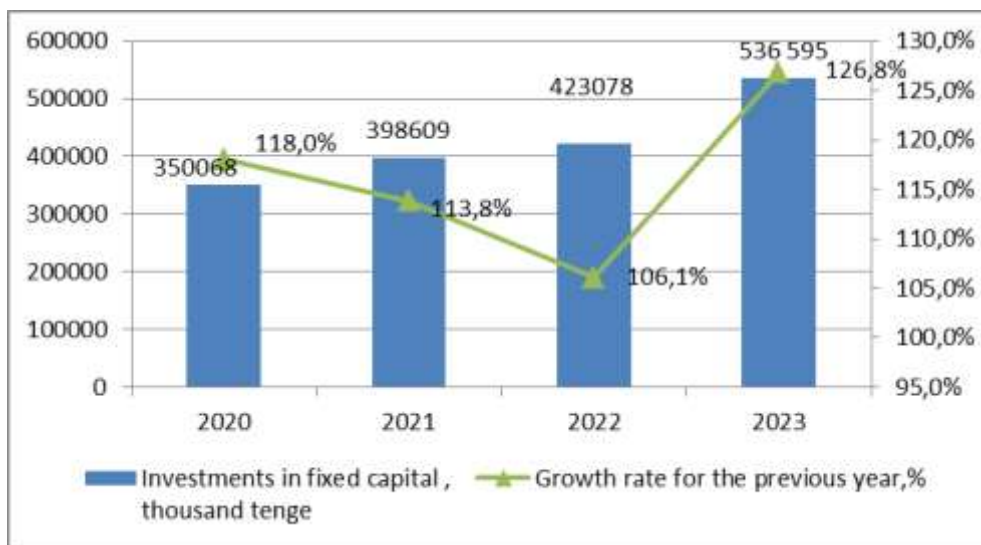
The study of the specifics of spatial development is impossible without considering the features of the economic space. The spatial development of the region and investment activities are closely linked. Investments can contribute to the diversification of the region's economy and reduce its dependence on one industry. The size of investments affects the growth of the main macroeconomic indicator – the gross regional product [11].

To study the spatial characteristics of investments, the article uses statistical data from the region. Based on the collected materials, analytical materials characterizing the distribution of economic and investment indicators in the region were designed in the article.

Among the tasks set are to confirm the main macroeconomic dependencies on statistical data, to find the multiplier of investments and the time lag of their impact on spatial development.

Next, we will consider the investment activity of the region in terms of such indicators as the number of active projects

and the volume of investments in fixed assets [12].

Picture 1

The volume of investments in fixed assets, million tenge

From the given picture, we can conclude that over the past three years, the volume of investments in fixed assets has decreased by 106.1%. However, in 2024, this figure increased by 126.8%. The increase in investments in fixed assets was influenced by the activity of investment activities in the region.

The following table 1 provides a list of investment projects implemented in the region by the Ministry of Industry and infrastructure development and the Ministry of Agriculture. In 2024, it is planned to

implement 19 investment projects in the region. Since the beginning of the year, six projects have been launched, among them the production of safflower oil, the industrial development of the «Zhaysan» deposit, the construction of a new processing plant in the Shatyrol-Zhaysan cluster, the construction of a sand gravel plant and the creation of the «Koksai» tourist base.

Table 1.
Investment projects

№	Start date	Investment project	Investor's country	Implementation period	Employment	The cost of the project, million tenge
1	2022-01-01	Fertilizer production	Russia	2025-01-01	1 200	500 000
2	2021-01-01	Soda ash production	Turkey	2024-01-01	350	200 000
3	2022-	Sugar	Kazakhstan	2024-01-01	300	110 000

Formation of investment activity in the region as a factor of spatial development

№	Start date	Investment project	Investor's country	Implementation period	Employment	The cost of the project, million tenge
	01-01	production				

By the end of the year, 13 projects are expected to be implemented, including a service center for servicing agricultural machinery, a dairy processing workshop, carp breeding, a workshop for the production of alcoholic and non-alcoholic products, as well as a recreation area. The launch of all these projects will have a huge socio-economic effect on the development of the region. The amount of investments

will amount to 228.4 billion tenge, 1,432 new jobs will be created [13].

To assess the effectiveness of spatial development, the main macroeconomic indicators characterizing the economic and social development of the region were considered (table 2). In addition, the contribution of this region to the formation of relevant indicators of the country as a whole was assessed (table 3)

Table 2.
Resource potential for investment activity in the region

Indicators	2019	2020	2021	2022	2023
Fixed assets, million tenge	1598,7	1782,1	2164,6	2289,6	2302,6
The degree of depreciation of fixed assets, %	36,3	37,0	39,5	39,4	39,3
The number of economically active population, thousand people.	353662	395754	428684	499781	543678
The average per capita income of the population (per month), tenge	70330	80516	90255	110638	130357

Table 3.
The share of the region in the main economic indicators in 2023

Key indicators	The Republic of Kazakhstan	Zhambyl region	The proportion of the region
Population, total, people	20182003	1223000	6,05
The number of economically active population, thousand people.	9081	543	5,98
Gross regional product, million tenge.	119 808 038	3 051 608	2,52
Investments in fixed assets, million tenge.	176 493 300	536 595	0,30
Agriculture, billion tenge.	7 625	282	3,69
Manufacturing industries, billion tenge.	22 047	296	1,34
Mining, billion tenge.	21 926	92	0,42
Construction, billion tenge.	7612	234	3,07

Formation of investment activity in the region as a factor of spatial development

Wholesale and retail trade, billion tenge	192000	278	0,14
---	--------	-----	------

As can be seen from the data shown in Table 3, the contribution of the region's investments to the overall indicators is significantly lower. It is interesting to note the fact that the investment volume in fixed assets is low.

Table 4 shows the dynamics of economic indicators characterizing investment processes in the region. From these data, it follows that the share of investments in the GRP of the region is

quite stable and amounts to 15-17%. At the same time, investments are mainly of domestic origin, the share of foreign investments is also high, it ranges from 14-23%. Nevertheless, during the analyzed period, investments in fixed assets increased almost 2 times. But despite this, the region accounts for only 0.08% of the total investment in the country, while the share of the population of the total population is 6.04%

Table 4.
Investment processes in Zhambyl region.

Indicator	2019	2020	2021	2022	2023
GRP, billion tenge.	1 712,6	1 901 ,0	2 262 ,6	2 685 ,6	3 051 ,9
Investments in fixed assets, billion tenge	296 ,0	350 ,0	398,0	428,0	536 ,0
Share of investments in fixed assets, GRP,%	17,30	18,41	17,62	15,96	17,58
Foreign investments, billion tenge	90,00	71,00	89,00	60 ,00	123,00
Share of foreign investments,%	30,69	20,32	22,53	14,12	23,00

Research results and discussion.

Economic and mathematical modeling is used to assess the impact of investment activity on the spatial development of the region. Based on the statistical data of the region, we have built a model and determine the multiplier of investments. Investments in economic theory depend primarily on the factor of changes in real GDP. To show how investments affect GRP and at the same time GRP on

investments, we have built correlation and regression models. Using the calculated model, we will be able to determine the marginal propensity to invest and the investment multiplier. A coefficient that shows how much percentage of GDP will change with an increase in autonomous investments by 1%. The initial data for calculating the model are presented in Table 5 .

Table 5.
Initial data for calculating the dependence of investment volume on GRP growth

Year	Investments in fixed assets	GRP
2013	248800	876736,3

Formation of investment activity in the region as a factor of spatial development

2014	208600	979666,1
2015	194300	1014504,6
2016	215906	1182798,9
2017	225863	1350661,6
2018	264520	1532118,6
2019	296398	1712883,6
2020	350068	1901385
2021	398609	2262750,6
2022	428502	2685459,6
2023	536595	3051608,9

Research results and discussion. The factors determining investment activity and ways to influence the dynamics of capital investments have been studied and voiced from a variety of positions. Substantiates the policy at the macro level before searching for solutions in relation to narrow industry segments or individual regions [14]

Leading academic economists argue that the growth of foreign direct investment is at the heart of the country's economic growth. From the point of view of macroeconomic development, investments contribute to an increase in the level of employment and welfare of the population. As a result, to increase the economic potential and the country's rating on the world stage as a whole. The main one is a source of financing that replaces «expensive» loans from banks [15]. The key factor influencing the level of investment activity in the region is the degree of organization of the financial market. With the proper level of organization of the financial market, short-term capital is involved in the investment process. Thanks to the financial system, the released funds are redirected to the real sector of the region's economy [16].

As mentioned above, capital is looking for favorable conditions for preservation and multiplication. Accordingly, the institutional factors of the region's investment attractiveness are of

crucial importance for ensuring their economic growth by attracting investments[17].

We obtained a GRP elasticity coefficient of 1.094, which means that with an increase in investment of 1%, GRP will grow by 9%. Keynesian theory proves the inverse dependence of the amount of investment on the interest rate. But this indicator was not used in this study due to insufficient information.

The conclusion that the lack of sensitivity of the investment value to the interest rate is not entirely fair. We believe that the low coefficient of elasticity is associated with greater variability in GRP than the refinancing rate in the study period. We believe that investments have an impact on GRP and, consequently, on the spatial development of the region with some time lag. Based on the processing of the available data sample, it was found that the time lag between the increase in investment and the increase in GRP is 3

Conclusion. Investment activity plays an important role in the spatial development of the region, it can stimulate economic and social growth. It is estimated that currently about 27% of GRP in the region is saved and directed to investment. The size of investments affects the growth of the main macroeconomic indicator – the gross regional product. For the region, it has been proven that in the study period from 2013 to 2023, a 1% increase in investment leads

to a 3.5% increase in GRP. Modeling the dependence of investments on the GDP factor made it possible to identify autonomous investments in the region's economy. Investments contribute to the spatial development of the country's subject. It has been proven that the amount of investment depends on the GDP growth rate. In the region, it was found that for the GRP factor, the value of the elasticity

coefficient is equal to 1.084. It is obvious that there is a time lag of the impact of investments on the spatial development of the region. Based on statistical data, it was proved that in the region the time lag between the increase in investments and the increase in GRP caused by these investments is 3 years.

References

1. Nurlanova, N.K./ New Economic policy – the basis for sustainable development of the region: materials of the international scientific and practical conference - Karaganda: Printing House of Kazpotrebsoyuz, 2016.
2. Zaborovskaya A. E. Assessment of investment attractiveness and investment potential in the subjects of the Russian Federation: Finance and credit: priorities and vectors of movement, 2022.
3. Patrakova S.S. Spatial development as an economic category. Problems of economic growth and sustainable development of territories : materials of the VII International Scientific and Practical Conference. Internet conferences, Vologda, May 11-13, 2022
4. Sukmanov E.V. Investment activity as a direction of economic development of the region. The azimuth of scientific research: economics and management. 2023. Vol. 12. No. 1(42)
5. On the approval of the Concept of the Investment Policy of the Republic of Kazakhstan until 2026. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated July 15, 2022 No. 482
6. Pryanichnikov S. B. Investment activity of enterprises as a factor in strengthening the economic security of the country. Investment, Financial and Management Analysis No. 3 volume 2019
7. On approval of the Forecast scheme of the territorial and spatial development of the country until 2030. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated October 9, 2019 No. 185
8. Makarova O. S., Prityko E. A. Spatial development as a factor in the formation of investment attractiveness of the region // Current directions of scientific research of the XXI century: theory and practice. 2023. No. 2.
9. Fedoseeva S.S., Shcheglov E. V. Assessment of the impact of investment potential on the development of the spatial and sectoral structure of regiona/Moscow Economic Journal No.7 2021
10. Naumov I. V. Research of interregional interrelations in the processes of formation of the investment potential of territories by methods of spatial modeling // The economy of the region. - 2019. -Vol. 15,
11. Vertakova V., Pozhidaev S., Artsybasheva V.O. Economic and mathematical assessment of the impact of investment activity on the spatial development of the region. Proceedings of the Southwestern State University. Series: Economics. Sociology. Management. 2023;13(4)
12. Zhambyl region - Statistics of the regions of the Republic of Kazakhstan - Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan (stat.gov.kz)
13. Investment projects-2024: how regions of Kazakhstan create jobs/ <https://tengrinews.kz/>
14. Kalinin A.M. Factors of Investment Activity in the Russian Economy: Conclusions 2022 // Studies on Russian Economic Development. 2024. Vol. 35. No. 1.
15. Shchepkina N.N. Modern trends in investment activity of the Russian economy Transport business in Russia, No.5 2019
16. Simanyuk N.V. Analysis of factors influencing the level of investment activity of a constituent entity of the RF in the context of international economic sanctions/ Management consulting. № 11 . 2018

17. Shcherbakova D.V., Medved A. A. Factors of investment attractiveness of Russian regions/ Russian Presidential Academy of National Economy and Public Administration, 2022

Material received on 20.09.24

У.К. Раймбекова - *М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан*

КЕҢІСТІКТІК ДАМУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ АЙМАҚТЫҢ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа. Капитал әрдайым жинақталу мен ұлғаю үшін қолайлы жағдайларды іздейді, сәйкесінше, институционалдық фактор ретінде аймақтардың инвестициялық белсенділігінің арттыру үшін капитал тарту маңызды болып табылады. Зерттеу мақсаты инвестициялардың аймақ дамуының негізгі экономикалық көрсеткіштеріне, аймақ кеңістігінің дамуына әсерін негіздеу болып табылады. Мақалада инвестициялардың маңызы мен рөлі зерттеліп, «кеңістіктік даму» ұғымының мазмұны туралы ғылыми идеяларға қысқаша шолу жасалынды. Кеңістіктік даму стратегиясын әзірлеу кезінде жүйелік тәсілді қолдану қажет екендігі анықталынды. Зерттеу барысында талдаудың жалпы ғылыми әдістері және экономикалық-статистикалық зерттеулердің арнайы әдістері қолданылды. Алынған нәтижелерден аймақтағы инвестициялық қызмет жағдайының тұрақсыз өсу тенденцияларына, соның ішінде негізгі капиталға тартылған инвестиция динамикасы да құбылмалы деген қорытынды жасалынды. Қорытындыда өзара тығыз байланыстағы инвестициялық белсенділік пен аймақтың кеңістіктік дамуының негізгі аспектілері жинақталынды.

Тірек сөздер: инвестициялар, инвестициялық белсенділік, аймақ экономикасы, кеңістіктік даму, негізгі капиталға инвестициялар, мультипликатор, жалпы өңірлік өнім (ЖӨӨ)

У.К. Раймбекова

Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

ФОРМИРОВАНИЕ ИНВЕСТИЦИОННОЙ АКТИВНОСТИ РЕГИОНА КАК ФАКТОР ПРОСТРАНСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация. Капитал всегда ищет благоприятные условия для сохранения и преумножения, соответственно, институциональные факторы инвестиционной активности регионов страны имеют определяющее значение для обеспечения его привлечения. Целью данного исследования является обоснование влияния инвестиций на основные экономические показатели развития региона, на его пространственное развитие. В статье проведено исследование значения и роли инвестиций и выполнен краткий обзор научных представлений о содержании понятия «пространственное развитие». Показано, что при разработке стратегии пространственного развития необходимо применять системный подход. При проведении исследования были использованы общенаучные методы анализа и специальные методы экономико-

статистических исследований. Из полученных результатов можно сделать вывод, что состояние инвестиционной деятельности в области имеет нестабильные тенденции роста, в частности инвестиции в основной капитал. В заключении обобщены основные аспекты связи инвестиционной активности и пространственного развития региона тесно связанных между собой.

Ключевые слова: инвестиционная активность, экономика региона, пространственное развитие, инвестиций в основной капитал, мультипликатор, валовый региональный продукт (ВРП).

Cite the article: Raimbekova U.K. Formation of investment activity in the region as a factor of spatial development// Bulletin of Dulary University. – 2024. – No.3. – P.199-206. <https://doi.org/10.55956/DFRH7457>

С.Ж. Пралиева

э.ғ.к., қауым. профессор
Тұран Университеті
Алматы, Қазақстан
s.praliyeva@turan-edu.kz

С.К.Барышева

э.ғ.к., профессор
«Қаржы және есеп» Жоғарғы мектебі,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
Тұран Университеті,
Қазақстан Республикасы
s.barysheva@turan-edu.kz

А.Б.Аманғожаева

магистр, сениор-лектор
«Қаржы және есеп» Жоғарғы мектебі,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
Тұран Университеті,
Қазақстан Республикасы
a.amangozhayeva@turan-edu.kz

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КОРПОРАТИВТІК ТАБЫС САЛЫҒЫННЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа: Мақаланың өзектілігі бүгінгі таңда түбегейлі маңызды проблемалардың бірі қаржы жүйесін нығайту және Қазақстанның ұлттық экономикасының тұрақты әлеуметтік-экономикалық даму траекториясына шығуын қамтамасыз ету болып табылады.

Қазіргі экономикалық саясаттың басым мәселелері Қазақстандағы салық салудың тиімді жүйесін қалыптастыру болып табылады. Салықтық жоспарлаудың ҚР Салық кодексіне сәйкес салықтар мен төлемдерді оңтайландыруға ықпал ететіндігімен анықталады. Салық міндеттемелерін жаңғырту – бұл Қазақстан Республикасының Салық кодексіне сәйкес жеңілдіктер мен ережелерді қолда на отырып, салықтар мен төлемдерді азайтуға бағытталған кәсіпкерлік субъектілерінің шаралары. Салықтық жоспарлау кірісті арттыру және салықтық міндеттемелерді азайту сияқты мәселелерді шешуге бағытталған. Салық құрылымдары үшін есептік құжаттар мен салық есептілігін ашып, кәсіпорындар салықтар мен төлем дерді оңтайландыруға бағытталған.

Ол үшін кәсіпкерлік субъектілері салықтық жоспарлауды қолданады, онда салық заңнамасына сәйкес жеңілдіктерді пайдалану негізінде салықтық жеңілдіктер қарастырылған.

Жалпы, жаңғырту дегеніміз – жалпы жағдайды жақсартуға бағытталған кез келген ісәрекет. Салық бөлігінде оңтайландыру салық көрсеткіштерінің үйлесуі және олардың негізінде салық міндеттемелері мен кәсіпорындардың қар жылық жағдайын есептеуді жақсартуды көздейді.

Салықтар мен төлемдерді, сондайақ салықтық жоспарлауды оңтайландыру құралдарының бірі салықтық есеп саясатын жасау болып табылады.

Салық саясаты компанияның барлық салық ерекшеліктерін ашады, сонымен бірге салық құжаттарын ашуды қарастырады.

Мақалада, сонымен қатар салықтық жоспарлаудың түрлері – стратегиялық және тактикалық сипаттамалары көрсетілген. Ұзақ мерзімді салықтар мен төлемдерді жаңғырту үшін салықтық стратегиялық жоспарлау жасалуда. Салықтар мен төлемдердің нақты түрлері бойынша

ағымдағы есеп беру уақытының жоспарын жасау тактикалық салықтық жоспарлаудың шаралар жиынтығын білдіреді.

Салықтық жоспарлаудың негізгі мақсаты – салық міндеттемелерін жақсарту және кәсіпорындардың тиімділігін арттыру екені атап өтілді.

Тірек сөздер: салықтық жоспарлау, өзгеріс енгізу, жаңғырту, оңтайландыру, корпоративті табыс салығы, салық ауыртпалығы, салық есебі, есеп саясаты, қызметтің тиімділігі.

Кіріспе. Корпоративті табыс салығы фискалдық жүйенің маңызды бөлігі болып табылады. Төлем жүргізетін кәсіпорындар үшін бұл салық төлемдерінің ең үлкен үлесін алатын шығын түрі, ал төлемді жинайтын бюджет үшін бұл кірістің маңызды бөлігі болып табылады. Көріп отырғанымыздай мүдделер қақтығысы орын алып отыр, себебі кәсіпорындар бұл төлемді азайтуды, ал салық органдары көбейтуді қалайды.

Осы мәселенің компромиссті шешуі болып корпоративтік табыс салығын оңтайландыру механизмі болып табылады. Ол дегеніміз, заңды тұлғалар заңнамада бекітілген принциптер мен ережелерді бұзбайтын тәсілдер мен амалдарды қолданып, осы салықтың төлем мөлшерлемесін азайтуына болады. Оңтайландыру барысында кәсіпорынның салықтық жоспарлау жүйесінің рөлі өте маңызды болып табылады [1].

Қазіргі заманғы кәсіпорындардың қызметінде салықтық жоспарлаудың рөлі барған сайын арта түсуде. Салықтық жоспарлау кәсіпорынның салық ауыртпалығын төмендетуіне бағыт талады, әсіресе корпоративтік табыс салығын оңтайландыруда белсенді қолданылады.

Салық ауыртпалығын төмендету арқылы компания өзінің шығын

баптарын азайтып, ұзақ мерзімді уақытта бәсекеге қабілеттілігі мен табыс көлемін жоғарлатады.

Салықтық жоспарлауды қолдану кәсіпорынды тіркеген кезден басталады, себебі кәсіпорынның ұйымдық құқықтық нысаны, оның құрылымы мен орналасуы болашақта салықты оңтайландыру және кәсіпорынның салық ауыртпалығын төмендету процесінде маңызды рөл атқара алады.

Корпоративті табыс салығының мөлшері зерттелетін салық кезеңіндегі барлық түзетулер мен шегерімдерді ескере отырып, жылдық жиынтық табыс болып табылатын салық салынатын кірісті есептегеннен кейін анықталады. Салық салынатын кірісті есептеу кезінде кіріс пен шегерімдер танудың әртүрлі шарттары мен талаптарын ескеру қажет.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Салықтық жоспарлаудың тиімді жүйесін қалыптастыру қажеттілігі кәсіпорынның жалпы салық ауыртпалығына байланысты. Егер салықтық төлемдер белгілі бір көрсеткішті өтетін болса, салықтық жоспарлау ұйымдастыру кәсіпорын мен басқарушы персоналдың бірінші қадамы міндетіне айналып, осы бағыттағы жұмысты міндетті түрде бастауы керек. Әрі қарай, егер салық жоспарлаудың тиімді жүйесі болған

жағдайда кәсіпорын алатын артықшылықтарды қарастырамыз:

- қаржылық мәселелерді жедел анықтау және оны тиімді жою;
- қолайлы жағдайлардан пайда табуға уақыт беретін, өзгеріп отыратын ортаны тез талдау мүмкіндігі;
- сыртқы жағымсыз жағдайларда салықтық жоспарлау кәсіпорынды тиімді дайындауға мүмкіндік береді;
- кәсіпорынның тез өсуі үшін қолда бар ресурстарды тиімді пайдалану және тарату;
- компанияның қаржылық тұрақтылығы мен маңыздылығын арттыру.

Зерттеу нәтижелері. Бұл процесс салық және бухгалтерлік есеп регламенттерінің айырмашылықтарымен қиындатылған, оларды синхрондау үшін салық тіркелімдері мен қолданыстағы заңнамаларға қосымша талдау жүргізу қажет.

Салық пен бухгалтерия арасындағы кірісті анықтаудағы осындай қиындықтарды ескере отырып, шығындар мен кірістердің баптарын неғұрлым дұрыс анықтау үшін салық есебін жеке есеп жүйесі ретінде бөліп көрсету қажет [2].

Әрине, мұндай бөлек есеп жүргізу қосымша ресурстарды пайдалануды қажет етеді, бірақ сонымен бірге бұл тиімділікті арттырады және компанияның салық міндеттемелерін есептеу кезінде қателіктерге жол бермеуге мүмкіндік береді. Салық салынатын пайданың бухгалтерлік пайданың айырмашылығы бар, өйткені олардың әрқайсысы жеке ережелер мен ережелер негізінде анықталады.

Бухгалтерлік пайданы анықтау үшін ХҚЕС стандарттары пайдаланылады, ал корпоративті табыс салығын есепке алу осы стандарттарының 12 «Табыс салығы» стандарты негізінде жүзеге асырылады [3].

Өз кезегінде, салықтық пайда есептелген Салық кодексінің талабы негізінде жүргізіледі. Салықтық жоспарлау әр компания үшін жекедара құрастырылады, бірақ жалпыға бірдей қабылданған әдістер мен тәсілдерге негізделеді.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Талқыланып отырған мәселеге қатысты ғылыми және қаржылық ақпаратты талдау нәтижесінде, салық салу мәселелерімен айналысатын зерттеушілер мен академиктер салық жоспарлау тұжырымдамасында әлі күнге дейін бір пікірге келе бермейтіндігіне көзіміз жетті.

Олар салық ауыртпалығы, салық минимизациясы және оңтайландыру, салық әкімшілігі мен жоспарлау және т.б. түсініктерді біріктіреді. Кәсіпорынның салық саясаты дегеніміз компания салық есебі саласында жүргізетін шаралардың жүйесі, яғни кәсіпорынның салық міндеттемелерін есептеу мен төлеу, сондайқ кәсіпорынның мемлекеттік органдармен қарымқатынасты жүргізуі.

Кәсіпорын деңгейінде салық саясатының міндеттері:

- айыппұлдарды болдырмау мақсатында барлық салық міндеттемелерін уақытында тізімдеу;
- салық операцияларын оңтайландыру;

- қысқа мерзімді мақсаттарға жету үшін компания қаражатын салық төлемдерінен босату;

- кәсіпорынның адал емес салық төлеушілер қатарына кіруіне жол бермеу [4].

Өз кезегінде салық саясатын уақыт өлшеміне сәйкес жіктеуге болады:

- экономикалық қызмет барысында туындайтын қысқа мерзімді мәселелердің шешімі болып табылатын салық тактикасы;

- салықтық жоспарлау бойынша қойылған ұзақ мерзімді мақсаттарға жету үшін ұзақ мерзімді шараларды әзірлеу процесі болып табылатын салық стратегиясы.

Жалпы алғанда, салық жоспарлау қадамы мен стратегиясы компанияға ақша үнемдеуге және келесі мәселелерді шешуге көмектеседі:

- жалпы салықтық шегерімдерді оңтайландыру;

- салық төлемдерінің ойластырылған күнтізбесін құру;

- салық рентабельділігі бойынша жобаларды бағалау жүйесін қалыптастыру;

- компанияның қаржылық көрсеткіштерін объективті есептеу жүйесін енгізу.

Жеке тұлғаларға салық салу мәселелерінің күрделілігі мен жан-жақтылығы зерттелетін экономикалық процестің жай-күйін, құрылымы мен динамикасын талдаудың заманауи әдістерін қолданудың маңыздылығын анықтайды.

Оларды қолдану мемлекеттің салық саясатын түзету жөнінде уақтылы және жедел шешім қабылдауға және салық жүйесін,

салық және құқық қорғау органдарының қызметін жетілдіру жөнінде шаралар әзірлеуді жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Табыс салығы мен әлеуметтік аударымдарды пайдалана отырып, мемлекет өзінің негізгі әлеуметтік-экономикалық мақсаттарын жүзеге асыруға ұмтылады:

- тұрақты экономикалық өсу;

- еңбекке қабілетті халықты толық жұмыспен қамтуды қамтамасыз ету;

- халықтың табысының белгілі бір ең төменгі деңгейін қамтамасыз ету;

- азаматтарды әлеуметтік қорғау жүйесін құру;

- байлық табысын қайта бөлу [5].

Жеке табыс салығын есептеу мемлекеттің бюджет жүйесінің кіріс бөлігін қалыптастырудың маңызды арналарының бірі бола отырып, елдің экономикалық белсенді тұрғындарының барлық топтарының мүдделерін қозғайды.

Қазіргі уақытта жеке табыс салығының қандай мөлшерлемесі тиімдірек және әділ — жалпақ немесе прогрессивті деген мәселені экономистер, саясаткерлер, әлеуметтанушылар белсенді түрде талқылауда.

Бұл мәселе тек дамушы елдерде ғана емес, Канада, АҚШ сияқты дамыған елдерде де өзекті. Жалпақ салық шкаласы әрқашан бірінші кезекте кедейлерге қарағанда байларға пайдалы.

Американдық ғалымдар прогрессивті салық салу шкаласын қолдайды: адам неғұрлым бай болса және оның кірісі неғұрлым жоғары

болса, салықтар соғұрлым жоғары болады.

Ресейлік ғалымдар Ресейдегі жеке тұлғалардың кірістеріне салық салу жүйесінде салық төлеушінің салық төлеу қабілеті қаншалықты экономикалық негізделген және ескерілген деген мәселені зерттей отырып, бірыңғай салық ставкасын қолдану салықтық ынталандыру сипатының бұрмалануына әкеледі деген қорытындыға келді.

Бұл әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан қоғамдағы кірістерді қайта бөлудің неғұрлым қолайлы жүйесін қалыптастыруға мүмкіндік беретін жеке салық салудың прогрессивті қадамдары қарастырылды.

Қазақстанның салық салу тарихындағы жеке табыс салығын алу саласындағы салық саясатының үрдістерін білу оны сауатты қалыптастыруға және келешекте іске асыруға мүмкіндік береді. Қазақстанда қалыптасып келе жатқан салық салу жүйесін өзгерту және үнемі жетілдіру үрдісі аясында шетелдік тәжірибені зерделеу ерекше өзектілікке ие.

Жеке табыс салығын есептеу және төлеу тетігін қолдану бойынша әртүрлі мемлекеттердің шетелдік тәжірибесін қарастыра отырып, дамыған елдердің тәжірибесіне назар аударған жөн.

Экономикасы дамыған елдерде барлық салықтар, атап айтқанда жеке табыс салығы елдің экономикалық және әлеуметтік саясатын мемлекеттік реттеудің ең тиімді құралы ретінде қолданылады.

Мысалы, дамыған елдердің тәжірибесі көрсеткендей, басқа

салықтардан айырмашылығы, жеке табыс салығы үшін салық салу субъектісін белгілі бір таңдау мүмкін:

- табысы бар әрбір жеке тұлға;
- ерлі-зайыптылар (бірлескен салық салу);
- ерлі-зайыптылар (бөлек салық салу);
- бірлесіп тұратын және ортақ үй шаруашылығын жүргізетін адамдар тобы, "күрделі отбасы" немесе "үй шаруашылығының табысы".
- Сонымен, Австрия, Ұлыбритания, Дания, Италия сияқты ЕО елдерінде жеке тұлға салық салу субъектісі бола алады, ал АҚШ, Германия, Испания, Норвегияда ерлі-зайыптылар бірлескен және бөлек салық салуды таңдауға құқылы [6].

Қазақстанда және ТМД елдерінде мұндай тәжірибе қолданылмайды, бірақ отбасылық салық салуды енгізу әлеуметтік жағынан да, экономикалық жағынан да салық жүйесін дамыта алады.

АҚШ-та ставкасын жеке сәйкестендіру нөмірі субъектісіне байланысты салық салу 4 топқа бөлінеді: отбасылық салық салу, отбасылық бөлек салық салу, және жеке адам мен мемлекет, үй шаруашылығы.

Бұл топтарға бөліну қолдануға мүмкіндік береді жеңілдетілген мөлшерлемелер, дәлірек айтқанда, тиімді мөлшерлеме, мысалы, жанұялық жұп. Қазақстанда жеке табыс салығы алу табыс есептеу кезінде салықтар алынатын төлем көзінен жүргізіледі. Өзін-өзі айыптау кезде, салық төлеуші өзі декларация толтырады және төлейді, ол да бар, бірақ әзірге тек мемлекеттік

органдардың қызметкерлеріне арналған.

Қазақстан заңнамасында жеке тұлғалардың табыстарына салынатын салықты есептеу кезінде, аз да болса, шегерімдер мен жеңілдіктер жүйесін құрудың теориясы мен әлемдік тәжірибесін үйретті.

Қазақстанда шегерім шамасы салық төлеуші үшін айтарлықтай реттеуші мәнге ие емес, балалары бар және балалары жоқ отбасылар үшін тұтынуды тиісті саралауды қамтамасыз етпейді. Жеке табыс салығы корпоративтік табыс салығы мен қосылған құн салығымен қатар мемлекеттік бюджетті қалыптастырудың негізгі көздерінің бірі болып табылады.

Қазақстан Республикасының Бюджет кодексіне сәйкес ЖТС жергілікті бюджеттерге (облыстық бюджет, Республикалық маңызы бар қаланың, астананың бюджеттері, ауданның, облыстық маңызы бар қаланың бюджеті) салық түсімдеріне жатады.

ҚР жергілікті бюджеттеріне жеке тұлғалардың табыстарына салынатын салық түсімдерін талдау оның үлесі мұнда одан да маңызды екенін көрсетеді.

Соңғы жылдары ЖТС бойынша салық базасының айтарлықтай өсуі оның өңірлердің бюджет жүйесіндегі ролін айтарлықтай арттырды [7]

Жеке табыс салығы оның өнімділігі тұрғысынан ең перспективалы болып табылады: бәрі тең болған жағдайда, бұл салықты салық органдары басқа салықтарға қарағанда оңай бақылайды, сонымен

қатар жосықсыз салық төлеушілерге оны төлеуден жалтару қиынырақ.

Қазақстан өңірлерінің жергілікті бюджетіне ЖТС-тен салық төлемдерінің түсімдерін жоспарлау кезінде жеке тұлғалардың табыстарына және оның нақты түсуіне тікелей салық жинауға әсер ететін факторларды ескеру қажет.

ЖТС-дан Қазақстанның бюджет жүйесіне түсуіне әсер ететін түрлі факторлардың әсерін зерттеу мәселелері отандық ғылыми және экономикалық әдебиеттерде тиісті жарияланбаған.

ҚР бюджет жүйесіне жеке тұлғалардың табыстарына салынатын салықтың түсу динамикасына оң және теріс әсер етуі мүмкін.

Қазақстанда жеке салық салу мәселесіндегі күрделі мәселелердің бірі табыс шегерімдерін тәжірибеде жеткіліксіз пайдалану болып табылады.

Қазақстан Республикасының Салық кодексіне сәйкес жеке табыс салығын есептеу кезінде мынадай салық шегерімдері көзделген:

1) республикалық бюджет туралы заңда белгіленген және кіріс есептелетін тиісті айға кіріс есептелген күні қолданыста болатын ең төменгі жалақы мөлшеріндегі сома. Бір жылдағы салық шегерімінің жалпы сомасы республикалық бюджет туралы заңда белгіленген және ағымдағы жылдың әрбір айының басында қолданыста болатын ең төменгі жалақы мөлшерінің жалпы сомасынан аспауға тиіс;

Қазақстан Республикасының бюджет жүйесіне ЖТС түсуіне әсер ететін негізгі факторлар:

- міндетті зейнетақы жарналарының сомасы ҚР зейнетақымен қамсыздандыру туралы заңнамасында белгіленген мөлшерде;

- өз пайдасына енгізілетін ерікті зейнетақы жарналарының сомасы;

- жинақтаушы сақтандыру шарттары бойынша жеке тұлғаның өз пайдасына енгізетін сақтандыру сыйлықақыларының сомасы.

Жеке тұлғалардың табыстарын көрсетудің ашықтығы үшін ҚР Үкіметі Қазақстан Республикасы азаматтарының табыстары мен мүлкін жалпыға бірдей декларациялауды жатқызуға болатын бірқатар іс-шараларды әзірледі [8].

Жеке табыстарды жалпыға бірдей декларациялауды енгізу:

- көлеңкелі экономикамен күресудің қуатты құралдарының бірі;

- салық салынатын базаны автоматты түрде кеңейтеді, яғни жеке салық төлеушіге жүктемені азайтуға мүмкіндік береді;

- қоғамда салауатты салық мәдениетін қалыптастыруға ықпал етеді;

- шегерімдер мен жеңілдіктер жүйесін пайдалануға мүмкіндік береді;

- әрбір жеке тұлғаға бюджетке табыс салығын төлеуге саналы түрде жақындауға мүмкіндік береді.

2023 жылдан іске асырылған бұл жүйеде жалпыға бірдей декларациялауды енгізу мүмкіндік береді.

Салық төлеушілер айналады талап етуге компаниялардың қызмет көрсететін денсаулық сақтау, білім беру және т. б. құжаттық ресімдеу.

Бұл экономикалық агенттер (жеке меншік мектептер, ауруханалар,

курстар және т. б.) көрсетіп, өз табысын жүргізу, олардың кассалық аппараттар арқылы.

Жалпыға бірдей декларациялауды енгізу көлеңкелі экономикаға қарсы іс-қимыл жасайды, мемлекеттік органдардағы сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендетеді, бюджетке жеке табыс салығын түсу үшін салық базасын кеңейтеді, түрлі қылмыстық түсімдер мен құқық бұзушылықтарды тергеудің тиімділігін, сондай-ақ ел салық төлеушілерінің салық мәдениетін арттырады деп болжанады.

Қазақстан Республикасында жеке табыс салығы саласында әлі де шешуді талап ететін бірқатар мәселелер бар деп айтуға болады:

- ЖТС төлеу кезінде тиімді және тәжірибеде жұмыс істейтін шегерімдер (жеңілдіктер) жүйесін құру;

- салық мәдениетін арттыру (халықтың кірістерді жасыруға бейімділігін төмендету мақсатында);

- жалпыға бірдей декларациялауға кезең-кезеңмен көшу (жеке тұлғаның салық кодексіне сәйкес салық жеңілдіктеріне құқығын іске асыру үшін) [9].

Жаһандану жағдайында жеке тұлғалардың табыстарына салық салуды жетілдіру үшін:

- жаңа стандартты емес салық шегерімдерін ұлғайту және енгізу, сондай-ақ салық жеңілдіктерін арттыру.

Әлеуметтік салық шегерімдерін ұлғайту, мысалы, білім беру шығындарына шегерімдерді белгілеу, адами капиталға инвестициялардың тартымдылығын анықтайды және көлденең әділеттілік принциптерін жүзеге асыру медициналық

шығындарға шегерімдерді ұсынуды негіздейді;

- ҚҚС және акциздер сияқты жанама салықтарды азайту арқылы халыққа салық ауыртпалығын азайту. ҚҚС мөлшерлемесін төмендету есебінен салық төлеушілерде ақшалай қаражат толтырылады, сондай-ақ бұл салық жүктемесін төмендетуге мүмкіндік береді.

Осы жаңашылдықтың енгізілуімен мемлекет бюджетте кемшіліктерге ие болуы мүмкін, бірақ олар негізінен барлық кірістерін арзан өнімді тұтынуға жұмсайтын халықтың тұтынуының өсуі арқылы өтелуі мүмкін;

- отбасындағы балалар санының барлық ерекшеліктерін, олардың жасын ескере отырып, салықты неғұрлым ұтымды және әділ ұстауға мүмкіндік беретін отбасылық салық салуды енгізу, барлық шығындарды шегеруге қабылдау, жеңілдіктер алу мақсатында шығыстарды есепке алу үшін отбасының барлық мүшелерін тарту арқылы салық мәдениетін арттыруға ықпал етеді.

Қазіргі уақытта ел алдында одан әрі стратегиялық дамудың маңызды міндеттерінің бірі — осындай салық режимін құру тұр, ол өз кезегінде мемлекеттік шығыстарды қаржыландыру үшін жеткілікті салықтарды жинауға, экономикалық өсудің қолайлы жағдайларын қамтамасыз етуге, сондай-ақ халыққа салық ауыртпалығын азайтуға кепілдік береді.

Корпоративтік табыс салығын оңтайландыру процессін ұйымдастыру салықтық жоспардың негізгі үш кезеңінде жасалынады.

Салықтық жоспарлау процессінің құрылымдық және

ұйымдастырушылық қалыптасуы жүргізіледі. Осы қадамның тиімділігін арттыру үшін кәсіпорынға сыртқы көзқарасы бар немесе осы мәселеде біліктілігі жоғары мамандар тартылуы мүмкін. Ұйымдастыру кезеңінің маңызды элементі болып кәсіпорынның кадрлық құрамын қалыптастыру болып табылады.

Бұл, ең алдымен, салықтық жоспарлау процесіне тікелей қатысатын персонал, дәлірек айтсақ, әдістерді әзірлеуге және оларды жүзеге асыруға қатысатын мамандар. Көбіне бұл кадрлар қаржы, бухгалтерлік есеп және кәсіпорынның заңды құрылымдық бөлімшелерінен алынады [10].

Осы мамандардың тиімді жұмысы үшін материалдық және интеллектуалды ресурстар қажет, яғни еңбек құралдарымен ақшалай инвестицияларды қоса.

Сонымен қатар, салықтық жоспарлау тиімді болуы үшін үздіксіз

ақпараттық қолдауды қамтамасыз ету маңызды. Ақпарат салықтық жоспарлауда шешім қабылдау үшін ең маңызды фактор болып табылады.

Ақпаратты тек ішкі ақпарат көздерінен ғана емес, сыртқы әлемнен алған да маңызды, себебі ол жерден келетін кері байланыс кәсіпорынның салық жақсартудың тиімділігін арттыру үшін маңызды.

Сыртқы ақпарат көздері ретінде салық комитетінің ақпараты, заңнамалық базадағы өзгерістер, сыртқы мамандардың кеңестерін қарастыруға болады. Ішкі ақпарат әртүрлі ішкі бөлімдерден келеді.

Жаңа Салық кодексі 2025 жылдың шілдесіне дейін қабылданып, 2026 жылдың қаңтарынан бастап қолданысқа енгізіледі деп жоспарлануда

Әзірлеген Салық кодексін талқылау аяқталды. Алайда, құжат сарапшылар қауымдастығы арасында дау тудырды. Ал Мемлекет басшысы өз Жолдауында оны қабылдауды кейінге қалдыруды тапсырды. Оның айтуынша, құжат салық төлеушілерге деген сенім негізінде құрылуы керек.

Президент 2022 жылы елдегі салық жүйесін қайта іске қосуды тапсырды. Мемлекет басшысы бизнесті көлеңкеден шығару үшін ең қарапайым салықтық әкімшілендіру, арнайы режимдер, цифрландыру, сондай – ақ бөлшек салықты қолдануды кеңейту басымдыққа ие екенін атап өтті.

2023 жылы жаңа Кодекс дайындалуы керек еді, Құжаттың соңғы нұсқасы тек 2024 жылдың маусымында талқылауға ұсынылды және ол кәсіпкерлер сияқты көптеген сұрақтар туғызды.

Мемлекет басшысы-жеке табыс салығының сараланған ставкаларын белгілеу. Басқаша айтқанда, кәсіпкер неғұрлым көп ақша тапса, соғұрлым көп төлейді. Бұл жерде ставкалардың тым жоғары болмауы маңызды.

Үкімет қазірдің өзінде басшылықтың қабылдау мерзімі жаңа құжат. Болжам бойынша бұл шілде 2025 жылға, айта кетейік, 2017-ші Салық кодексі жаңарған 49 рет министрлікке ұлттық экономикаға беріледі, тағы бір жыл пысықтауға қайтаруға құқылы. [11].

2026 жылдан бастап қолданысқа енгізілетін ҚР жаңа СК арнайы режимдерде салық төлеушілер үшін елеулі өзгерістер жоспарланған. Арнайы салық режимі үшін 15 ақпанға дейін және 25 ақпанға дейін салық төленетін бір жылдық декларация енгізіледі.

Осылайша, 2026 жылдан бастап арнайы салық режимдері үшін Есептіліктің жартыжылдық ұсынысы жойылады.

Бүгінгі таңда арнайы режимдер бойынша салық есептілігі жылына екі рет ұсынылады. Енді оны жылына бір рет тапсыруды жоспарлады, яғни ол келесі жылдың басында тапсырылады және шартты түрде келесі жылдың 20 ақпанына дейін салық төленеді.

Осылайша, салық төлеушілер үшін, әсіресе шағын бизнес өкілдері үшін жеңілдікті кезең беріледі: олар жыл бойы жұмыс істейді, ақша табады, айналым қаражатына ақша салады, кірістерін көбейтеді және жылдың соңында есеп беріп, салық төлейді.

Демек, 2026 жылы Арнайы салық режимі үшін алғашқы декларация 15.02.2027 ж. дейін тапсырылады, ал салық 25.02.2027 ж.дейін төленуі тиіс.

Ал 2025 жылдың 2 жартыжылдығында 15.02.2026 жылға дейін есеп беру қажет болады. Сондай-ақ, Арнайы салық режимі үшін декларацияны толтыру үшін қажетті салық құпиясын ашуға салық төлеушінің келісімі бойынша салық есептілігін алдын ала толтыру көзделеді.

Қазақстанда жаңа Салық кодексі 2026 жылдан бастап іске қосылады. Қасым-Жомарт Тоқаев еліміздің салық жүйесіне тәртіп орнатуды, сондай-ақ мемлекеттік қолдау нүктелі болуы үшін мүмкіндігінше тезірек "әлеуметтік әмиянды" енгізуді талап еткен болатын. Үкімет әр отбасы үшін электронды әмиян келесі жылдың 1 қаңтарынан бастап жұмыс істейді деп уәде берді [12].

Салықтық жоспарлаудың қадамдары салықтық жоспарлау тобының басшысы ақпараттық базаны қалыптастыру бойынша жұмысты ұйымдастырып, келесі ақпаратты талдаудан өткізеді:

- кәсіпорынның салық міндеттемелерінің жиынтығы;
- салық салу объектілері, салық базасын анықтау тәртібі;
- жабдықтау, өндіріс және өткізу жүйелерінің ерекшеліктері;
- компанияның маңызды клиенттері туралы ақпарат;
- компанияның құрылымы мен орналасқан жері;
- компанияның даму жоспарлары.

Алғашқы екі позицияны іс жүзінде жүзеге асыру орындалады, яғни алдыңғы кезеңдерде құрастырылған әдістер мен шаралар енгізіледі. Бұл кезеңде келесі операциялар жүзеге асырылады:

- қадамдарды заң және бухгалтерлік қызметтермен келістіру;
- кәсіпорынның басқа құрылымдық бірліктерімен кеңесу;
- қабылданатын шешімдердің жобасын қалыптастыру;

- шешімді бекіту;
- құжаттарды дайындау;
- практикалық іске асыру;
- іске асыру қызметіне мониторинг жүргізу.

Қызмет түріне, меншік формасына және қолданылатын салық режиміне қарамастан барлық кәсіпорындар өздерінің салықтық жоспарлау жүйесін құруы керек.

Қорытынды. Қорыта келсек, кәсіпорында салықтық жоспарлау жүйесін құру кезінде ұйымдастырушылық кезең шешуші маңызға ие екеніне көзіміз жетті.

Қазіргі уақытта республикада ауқымды зерттеулер жүргізілуде, салық төлеушілердің іс-әрекеті, Қазақстан қоғамындағы салық мәдениеті факторларының маңыздылығы және азаматтардың жалпыға бірдей салық декларациялау жүйесін енгізуге дайындығын айқындайды. Сондықтан келесідей қортынды нәтижесін айқындауға болады:

- заңнамалық база және мемлекеттік аппарат Қазақстан жалпыға бірдей салық салуға толық дайын емес азаматтардың шығыстары мен кірістерін декларациялау;
- жеке тұлғаның республикалық бюджет кірістеріндегі табыс салығы төмен болып табылады.

Мұндай жүйені қалыптастыру кезінде салықтық жоспарлаудың негізгі принциптерін ұстану қажет, олардың қатарына келесі принциптер жатады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы Салық Кодексі, 2017 жыл 25 желтоқсан No 121–VI (02.07.2020 ж. өзгерістер мен толықтырулармен): https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36148637.
- 2 Пугачев, А. А. Налоговое планирование : учебно-методическое пособие [Текст] / А.А. Пугачев. - Ярослав. гос. ун-т им. П. Г. Демидова. – Ярославль: ЯрГУ, 2020. – 96 с.
- 3 Кәсіпорындардағы салықтық жоспарлау, оның қажеттілігі мен перспективалары [Электронды ресурс]. - Кіру режимі: <https://stud.kz/referat/show/34286> Қаралған күні: 29.09.24.
- 4 Савицкая, Г.В. Методика комплексного анализа хозяйственной деятельности: учеб. пособие [Текст] / Г.В. Савицкая. – М: ИНФРАМ, 2017. – 608 с.
- 5 Ганбарова, У.М. Налоговое планирование и оптимизация налогообложения в организации в налоговом консультировании [Текст] У.М. Ганбарова // Бенефициар. – 2017. – № 17. – С. 31–34: <http://beneficiaridp.ru/wpcontent/uploads/v17.pdf>
6. Какие изменения могут ввести в новый Налоговый кодекс [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://24.kz/ru/news/social/item/668661> Дата обращения: 16.09.24.
7. Салықтық жоспарлау құралдары [Электронды ресурс] / Кіру режимі: <https://studfiles.net/preview/2098568/page:5/> Қаралған күні: 16.06.2019
8. Онлайн бухгалтерия [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://24.kz/ru/news/social/item/668661> Дата обращения: 16.09.24.
9. Майбутова, И.А. Налоговый менеджмент [Текст] / И.А. Майбутова, Ю.Б. Иванова. Продвинутый курс: учебник для магистрантов. – М: ЮНИТИДАНА, 2014. – 559 с.
10. Ішкі салық шарттарын талдау: 2020 жылға арналған бюджет, салық саясатының негізгі бағыттары және 2021 және 2022 жылдардың жоспарлы кезеңі [Электронды ресурс] / Кіру режимі: https://www.minfin.ru/common/upload/library/2019/10/main/Prilozheniya_k_ONBNiTTP_2020-2022. Қаралған күні: 10.03.2020
11. List of Countries by Personal Income Tax Rate // <https://tradingeconomics.com/country-list/personal-income-tax-rate>. 12.03.2020.
12. Жаңа Салық кодексінің жобасы [Электронды ресурс] / Кіру режимі: <https://www.pwc.com/kz/ru/pwc-news/ta-reports/tax-legal-alerts-fy19/238-july-2024.html> Қаралған күні: 16.09.24

Мақала редакцияға 2.10.24. түсті.

С. Ж. Пралиева*, С.К. Барышева, А.Б. Амангожаев

Университет Туран, Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ КОРПОРАТИВНОГО ПОДОХОДНОГО НАЛОГА В КАЗАХСТАНЕ

ннотация: Актуальность статьи на сегодняшний день одной из принципиально важных проблем является укрепление финансовой системы и обеспечение выхода национальной экономики Казахстана на траекторию устойчивого социально-экономического развития.

Но в современной экономической политики является формирование эффективной системы налогообложения. Влияние налогового планирования, оптимизации налогов и платежей определяется тем, что в соответствии с Налоговым кодексом РК. Модернизация налоговых обязательств – и это с учетом правил, существующих на льготы в соответствии с Налоговым кодексом Республики Казахстан, меры, направленные на снижение налогов

и платежей субъектов предпринимательства. Налогового планирования и минимизации налоговых обязательств, направленных на решение таких вопросов, как повышение дохода. Раскрывая отчетные документы и налоговую отчетность для налоговых структур, предприятия ориентированы на оптимизацию налогов и платежей.

Для этого субъектами предпринимательства применяется налоговое планирование, в котором предусмотрены налоговые льготы на основе использования льгот в соответствии с налоговым законодательством.

В общем, модернизация-это любая деятельность, направленная на улучшение общей ситуации. Оптимизация в налоговой части предполагает сочетание налоговых показателей и улучшение на их основе расчетов налоговых обязательств и снегопадов предприятий.

Одним из инструментов оптимизации налогов и платежей, а также налогового планирования является разработка налоговой учетной политики.

Налоговая политика раскрывает все налоговые особенности компании, а также предусматривает раскрытие налоговых документов.

В статье также представлены виды налогового планирования – стратегические и тактические характеристики. Разрабатывается налоговое стратегическое планирование для модернизации долгосрочных налогов и платежей. Составление плана текущего отчетного времени по конкретным видам налогов и платежей представляет собой совокупность мероприятий тактического налогового планирования.

Было отмечено, что основной целью налогового планирования является улучшение налоговых обязательств и повышение эффективности деятельности предприятий.

Ключевые слова: налоговое планирование, изменение, модернизация, оптимизация, корпоративный подоходный налог, налоговое бремя, налоговый учет, учетная политика, эффективность деятельности.

S. Zh.Pralieva, S.K. Barysheva, A.Amangozhayeva - Turan University, Almaty, Kazakhstan*

FEATURES OF CORPORATE INCOME TAX IN KAZAKHSTAN

Abstract. The relevance of the article is that today one of the fundamentally important problems is to strengthen the financial system and ensure the entry of the national economy of Kazakhstan into the trajectory of sustainable socio-economic development.

The priority issues of modern economic policy are the formation of an effective taxation system in Kazakhstan. It is determined by the fact that tax planning contributes to the optimization of taxes and payments in accordance with the tax code of the Republic of Kazakhstan. Modernization of tax obligations is measures of business entities aimed at reducing taxes and payments, taking into account benefits and provisions in accordance with the tax code of the Republic of Kazakhstan. Tax planning is aimed at solving problems such as increasing income and reducing tax liabilities. It is aimed at optimizing taxes and payments by enterprises, opening accounting documents and tax reports for tax structures.

To do this, business entities use tax planning, which provides for tax incentives based on the use of benefits in accordance with tax legislation.

In general, modernization is any activity aimed at improving the overall situation. In the tax part, optimization involves a combination of tax indicators and, on their basis, improving the calculation of tax liabilities and snow-year conditions of enterprises.

One of the tools for optimizing taxes and payments, as well as tax planning, is the development of a tax accounting policy.

The tax policy discloses all the tax features of the company, and also provides for the disclosure of tax documents.

The article also outlines the types of tax planning – strategic and tactical characteristics. Strategic tax planning is being developed to modernize long-term taxes and payments. The development of a plan of the current reporting time for specific types of taxes and payments implies a set of measures of tactical tax planning.

It was noted that the main goal of tax planning is to improve tax liabilities and increase the efficiency of enterprises.

Key words: tax planning, making changes, modernization, optimization, corporate income tax, tax burden, tax accounting, accounting policy, efficiency of activities.

References

1. Salyқ zhәne byudzhetke tәlenetin baska da mindetti tәlemder turaly Salyқ Kodeksi [Tax code on taxes and other mandatory payments to the budget] December 25, 2017 No. 121-VI (as amended and supplemented on 02.07.2020): https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36148637.
2. Pugachev, A. A. Nalogovoe planirovanie : uchebno-metodicheskoe posobie [Tax planning: an educational and methodological manual] [Text] / A.A. Pugachev. - Yaroslavl State University named after P. G. Demidov. – Yaroslavl: YarGU, 2020. – 96 p.
3. Kәsiporyndardary salyқтық zhosparlau, onyң қazhettiligi men perspektivalary [Tax planning at enterprises, its need and prospects] [electronic resource]. - Access mode: <https://stud.kz/referat/show/34286> review date: 29.09.24.
4. Savitskaya, G.V. Metodika kompleksnogo analiza hozyajstvennoj deyatel'nosti: ucheb. Posobie [Methodology of complex analysis of economic activity: textbook. the manual] [Text] / G.V. Savitskaya. – Moscow: INFRAM, 2017. – 608 p.
5. Ganbarova, U.M. Nalogovoe planirovanie i optimizaciya nalogooblozheniya v organizacii v nalogovom konsul'tirovanii [Tax planning and optimization of taxation in an organization in tax consulting] [Text] U.M. Ganbarova // Beneficiary. – 2017. – No. 17. – pp. 31-34: <http://beneficiaryidp.ru/wpcontent/uploads/v17.pdf>
6. Kakie izmeneniya mogut vvesti v novyj Nalogovyj kodeks [What changes can be introduced into the new Tax Code] [Electronic resource] / Access mode: <https://24.kz/ru/news/social/item/668661> Date of application: 09/16/24.
7. Instrumenty nalogovogo planirovaniya [Tax planning tools] [Electronic resource]. – Access mode: <https://studfiles.net/preview/2098568/page:5/> Date of application 06/16/2019
8. Onlajn buhgalteriya [Online accounting] [Electronic resource] / Access mode: <https://24.kz/ru/news/social/item/668661> Date of application: 09/16/24.

9. Maiburova, I.A. Nalogovyy menedzhment [Tax management] [Text] / I.A. Maiburova, Yu.B. Ivanova. Advanced course: textbook for undergraduates. – Moscow: UNITIDANA, 2014. – 559 p.
10. Ishki salyq sharttaryn taldaу: 2020 zhylyra arnalran byudzhet, salyq sayasatynың negizgi baryttary zhәne 2021 zhәne 2022 zhyldardyң zhosparly kezeңi [Analysis of internal tax conditions: budget for 2020, the main directions of Tax Policy and the planned period of 2021 and 2022] [electronic resource] / access mode: https://www.minfin.ru/common/upload/library/2019/10/main/Prilozheniya_k_ONBNiTTP_2020-2022. review date: 10.03.2020
11. List of Countries by Personal Income Tax Rate // <https://tradingeconomics.com/country-list/personal-income-tax-rate>. 12.03.2020.
12. ZHaңa Salyq kodeksiniң zhobasy [Draft new tax code] [electronic resource] / access mode: <https://www.pwc.com/kz/ru/pwc-news/ta-reports/tax-legal-alerts-fy19/238-july-2024.html> review date: 16.09.24

Мақалаға сілтеме: *Пралиева, С.Ж. Қазақстандағы корпоративтік табыс салығының ерекишеліктері [Мәтін] / С.Ж. Пралиева // Dulary University Хабаршысы – 2024. – №3. – Б. 207-214. <https://doi.org/10.55956/GGGY5122>*

А.Т. Абдрахманова *

Психология ғылымдарының магистрі
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қ., Қазақстан
aigul_isafina@bk.ru

Р.К. Керимбаева

Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қ., Қазақстан
risti1971@mail.ru

ЖАСӨСПІРІМДЕР ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНДАҒЫ ЖАНЖАЛ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. Мақала жасөспірімдік кезеңіндегі балалардың қарым-қатынасында кездесетін әр түрлі құбылыстарға психологиялық тұрғыда теориялық талдап, эксперименттік зерттеу жасалған. Күнделікті өмірде жасөспірімдер арасында жиі кездесетін қақтығыстың себептері мен оған әсер етуші факторлар, оның тұлға дамуына, қалыптасуына тигізетін кері әсері талданады.

Эксперименттік зерттеу жұмысы барысында жасөспірімдік шақта балаларды оң қарым-қатынасқа түсіру үрдісін арнайы жетілдіруге бағытталған жұмыс арқылы дамытуға және түзетуге болатындай дәлелденген. Арнайы бағдарламаларды ұйымдастыру, оны жүзеге асыра отырып, оқу іс-әрекеті барысында жасөспірімдердің қарым-қатынас ерекшеліктерін дамытуда тиімді нәтижелерге қол жеткізуге болатынын анықталды.

Зерттеу барысында қолданылған «Шварцландердің жетістікке жету деңгейін зерттеу» тесті мен «Шешім табу жолдары» әдістемесінің нәтижелері берілді. Жасөспірімдерді зерттеу жұмысының мақсаты бірқатар анықтаушы бағытты таңдап, дамыту-түзету жұмыстарын қолданудың тиімді нәтижелеріне қол жеткізуге болатындығы дәлелденді. Жасөспірімдермен жүргізілген түзету-дамыту жұмыстары олармен тең қарым-қатынас ортану, түрлі жағдайларға түсу, одан шығу, психологиялық қақтығыс жағдаяттарын туындату сияқты ойын-жағдаятты әдістер қолданылды. Психологиялық жұмыстарды үздіксіз жүргізіп отырғанда ғана тиімді нәтижеге қол жеткізіп, жасөспірімдердің қақтығысын алдын алу, түзету мүмкіндіктері мен жолдары анықталып, ұсыныстар жасалды.

Тірек сөздерер: жасөспірімдер, қақтығыс, психологиялық қысым, қарым-қатынас, эмоция, мінез-құлық, түзету.

Кіріспе. Бүгінгі таңда психология ғылымының өзекті мәселелерінің бірі – жасөспірімдердің қарым-қатынасы. Бұл мәселе бағытында көптеген іргелі зерттеулер мен теориялық болжамдар, тәжірибелік эксперименттер жүргізілуде. Дегенмен де, қазіргі жылдам өзгермелі әлеуметтік-экономикалық жағдайда мәселе ерекше қарқын алуда. Ғалымдар бұл кезеңнің психологиялық мәселесін екі көрініске байланысты болатындығы анықталған: психофизиологиялық – жыныстық жетілу, яғни оған байланысты барлық өзгерістер және әлеуметтік – балалық шақтың аяқталып, тұлғаның ересектер әлеміне ену.

XX ғасырда психолог ғалымдар бұл кезең мәселесін әртүрлі аспектілерден зерттеді, тіпті жасөспірім әлемінде құпия ештеңе қалмады деп болжаған. Дегенмен де, қазіргі қоғамның ықпалы заман ағымына сай түрлі көріністер тауып, жастардың ортамен қарым-қатынасы мен дүниетанымдық көзқарастарын қалыптастыруда. Жасөспірімдер шындықты білуге көп жағдайда өзінің тәжірибесі арқылы әрекеттерге барады. Мұндай тәжірибелер оларға ерекше болып көрінгендіктен, тылсым құпиясы мол қоршаған ортаны тануға тырысады. Жасөспірімдер өзінің ішкі әлеміне басқалардың, әсіресе ересектердің, ата-аналардың қол сұққанын қаламайды. Олар осы кезеңде өздерінің ішкі әлемін мұқият қорғай бастайды, өздерінің ережелерін, көзқарастарын, мінез-құлқын, сырт көрінісін, киімдері мен тілін өзертуге тырысады. Осы кезеңде олардың қоршаған ортамен қарым-қатынасында түрлі қақтығыстар туындай бастайды[1].

Қазіргі уақытта жасөспірімдер арасындағы қақтығыстарды күнделікті өмірден, көшеден, мектептен кездестіріп, тіпті әлеуметтік желі мен ақпараттық құралдардан естіп, көріп жатамыз. Жасөспірімдердің мінез-

құлқындағы өзгерістер, әлеуметтік қақтығыстар, ішімдікке, нашақорлық, қоғамдық тәртіпті бұзу, бұзақылық, вандализм т.б. сияқты жағымсыз әрекеттер бар[1]. Адам өмірінде әртүрлі жанжалдар, түсінбеушіліктер, қайшылықтар болып тұрады. Көбінесе жасөспірімдердің мінез-құлықтарындағы өзгерістер қақтығыстан емес, керісінше олардың бойларындағы туа біткен мінез-құлық түрлері әсер етеді: қаскүнемдік, қорқыныш, кек алу т.б. Бұл ұйымдар қарқынды және ұзақ болса, жасөспірімдерде оның тұлға ретінде қалыптасу құрылымына әсер ететін және ойлау бағытындағы іс-әрекеттер мен сезімдердің теріс бұрмалануына әкеп соғатын өзін-өзі қорғау реакциясы туындауы мүмкін. Қорқыныштың, қаскүнемдіктің, кек алудың теріс салдары, жастардың мінез-құлқы мен ортадағы қатынастарына, отбасындағы тәрбиесіне де кері ықпал етеді[2].

Психолог ғалым С.М.Жақыпов өз еңбегінде көрсеткендей, жасөспірімдер қарым-қатынасының өзгеруі, олардың ересектермен келіспеушіліктерінен жиі туындайтын құбылыс екендігі, оны жазалау, қудаламау, керісінше қамқорлық жасау қажеттігін анықтаған. Өсе келе жасөспірімдік шақтағы бала, өзінің қателігін сезінеді, ересектермен қарым-қатынасын түзетеді және қоршаған ортаға, ата-анасына деген көзқарасын өзгертеді. Нәтижесінде жасөспірім туған-туыстары, ортасы, ересектер мен құрбы-құрдастарымен қарым-қатынас жасаудың жаңа деңгейіне көшеді, өзін-өзі дамытады, өзін-өзі түзетеді, өзін-өзі тәрбиелеп, әрекеттерін бақылап, басқара алады[3].

Бүгінгі таңдағы көкейкесті осы зерттеу мәселесімен көптеген көрнекті ғалымдар мен практик психолог ғалымдар айналысқан, Л.С.Выготский, Э.Эриксон, Ф.Ариес, А.Н.Леонтьев, олар жасөспірімдердің қақтығыстарын

болдырмаудың әдістерін ұсынған. Ғалымдардың жасаған әдістемелерімен бүгінгі күнге дейін мектеп психологтары жасөспірімдердің ата-аналары және мектеппен қарым-қатынасын нығайтуда, түзету жұмыстарында кеңінен қолдануда[4].

Ғалымдардың зерттеуінде жасөспірімдердің қақтығысының негізінде объективті және субъективті сипаттағы себептері анықталған.

Біріншіден, қазіргі қоғамның даму жағдайы күйзелістік сипатта болуы, бұл жалпы қақтығыстардың деңгейін және жасөспірімдердің қарым-қатынасына, әлеуметтік ортадағы мінез-құлқына әсерін тигізеді.

Екіншіден, жасөспірімдердің оқу үдерісіне қатынасы, білім алуға деген көзқарастары өзгереді.

Үшіншіден, жасөспірімдердің дағдарыстық кезеңі, олар үшін күйзеліс. Мұның бәрі жасөспірімдерді теріс мінез-құлыққа және айналасындағы адамдармен қақтығыстардың өсуіне итермелейді.

Бүгінгі қоғам жасөспірімдердің рухани өміріне аз қызығушылық танытады деп айтуға болады. Тұрақсыз әлеуметтік-экономикалық жағдай, жасөспірімдердің өмірінде идеалдардың болмауы, құндылықтардың өзгеруі, жағымсыз қарым-қатынас салдары[5]. Мұндай жағдайлар өз кезегінде жасөспірімдердің қоршаған ортада түрлі қақтығыстарға баруын, шиеленісті жағдайлардың туындауына әсер етеді.

Психологияда қақтығыс ұғымының көптеген анықтамалар берілген. Біз өз зерттеуімізде қақтығысты төменде көрсетілген ұғымдармен байланыстырамыз:

- психологиядағы қақтығыс әртүрлі мотивтердің қақтығысы.
- жанжал-қақтығыс, елеулі келіспеушіліктер, оның барысындағы

жағымсыз сезімдер мен тәжірибелер пайда болады.

Қақтығыстағы дәстүрлі мінез-құлық стратегиялары: қарама-қайшылық, келіссөздер, мәмілеге келу, аулақ болу, бейімделу.

Жанжалды мінез-құлықтың жаңа стратегиясы. Мәмілеге келу- екі тілек те орындалатын және бірде-біріне еш зиян келтірмейтін шешім.

Жанжал жеке тұлғаның әртүрлі деңгейлерінде қарастырылады.

- Тұлға ішілік қақтығыс сыртқы тұлға аралық қатынастарда көрінеді.

- Тұлға аралық қақтығыстар адамның эмоционалды тәжірибесімен бірге жүреді.

-Адамның ішкі қақтығыстарының мінез-құлққа әсері. Өзара әрекеттесудегі қайшылықтармен байланысты тұлға аралық қақтығыс ішкі қақтығысқа айналуы да мүмкін. Дегенмен мотивтер қақтығысы, таңдау қақтығысы және т.б. жеке топтардың қатысушылары арасында туындайтын қақтығыс топтар арасындағы басталуы мүмкін[6].

Зерттеу шарттары мен әдістері. Жасөспірімдердің қарым-қатынасындағы жанжал мәселесін зерттеуде, сауалнама, тест, бақылау, эксперимент, диагностика, талдау, әдістерін қолдандық.

Зерттеу жұмысы бірнеше кезеңнен тұрды:

1. Ұйымдастырушылық кезең: Зерттеу жұмысының жоспарын құру;
2. Материал жинау (зерттеу міндеттері, өмірбаяндық эссе тақырыбы, жазу мерзімі және т.б. туралы ақпарат). Әр баланың мінезі, сыныбы мен жынысы белгіленді;
3. Алынған өмірбаяндық жазбалардың мазмұнын талдау.

Мазмұнды талдау барысы келесідей болды: Әрбір өмірбаяндық шығармаға реттік нөмір берілді. Содан кейін эссе

мәтіні талданып, оның тақырыптық мазмұны арнайы кестеге жазылды.

Барлық өмірбаяндық жазбаларды талдағаннан кейін жазылған шығармалар мәтіні талданды. Сурет салу әдісі, сауалнама, тест, бақылау әдістері де қолданды.

Зерттеу нәтижелері.

Эксперименттік зерттеу жұмысына қатысқан жасөспірімдерге «Шварцландердің жетістікке жету деңгейін зерттеу» тесті мен «Шешім табу жолдары» әдісі өткізілді. Берілген зерттеу әдістемелерінің көрсеткіштері «жоғары», «орташа», «төмен» деңгейлерінде қарастырылды.

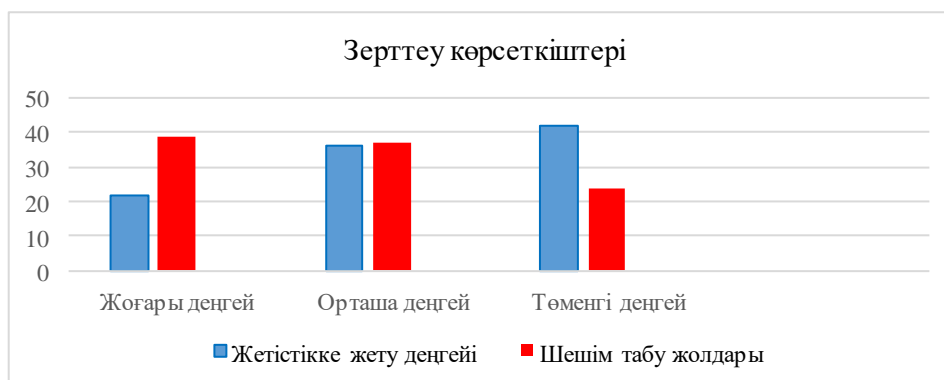
Зерттеу жұмысының эксперименттік зерттеулерін пайыздық көрсеткіште төменде көрсетілген 1-кесте арқылы беріп отырмыз.

Кесте 1.

«Шварцландердің жетістікке жету деңгейін зерттеу» тесті бойынша нәтиже көрсеткіштері

Деңгей	Шварцландердің жетістікке жету деңгейін зерттеу	Шешім табу жолдары
Жоғары	22%	39 %
Орташа	36 %	37 %
Төмен	42 %	24 %

Тест нәтижесіне талдау жасауда, жетістікке жету деңгейінде жасөспірімдердің берген жауаптары бойынша 22% жоғары. Ал, шешім табу жолдары бойынша керісінше, жоғары 39% пайызды көрсеткен. Жасөспірімдер ойлаған мақсаттары мен жоспарларына шешім таба алуы жағынан қиындық көрмейді, ал жетістікке жету үшін көп еңбек қажет екенін түсінеді. Оны біз 42% төменгі деңгейді көрсеткеннен байқап отырмыз. Зерттеу жұмысының салыстырмалы көрсеткішін төменгі 1-суретте көрсетілді.

1-сурет. Зерттеу көрсеткіштері

Алынған зерттеуді қорытындысы бойынша жасөспірімдердің жетістікке жету үшін, шешім жолдарын таба білу керек екенін, оның маңыздылығы анықталды. Мысалы:

Жасөспірімдердің ішкі жан-дүниесі, өмірге деген көзқарастары, мақсат-

міндеттері психологиялық тұрғыда анықталды;

өздерінің жеке-дара ой-пікірлерінің болуын, оны білдіре білуге, сонымен бірге шешім қабылдай білуге әр адамның құқығы бар екенін түсінуі;

әрбір іс-әрекеттерінің, қарым-қатынасы кезінде дұрыс сөйлей білу,

ойды жүйелі және жағымды жеткізу жолдары;

жасөспірімдердің өз ойларын ашық, турасынанан, толық жеткізе алуы;

құрдастарымен қарым-қатынас барысында өз даралықтары мен ерекшеліктерін ұмытпауы;

түрлі шиеленісті мәселе болған жағдайда төзімділік, сабырлық таныту;

басқа адамдардың ой-пікірлерімен санасып, көңіл қойып тыңдай алу.

Зерттеу нәтижелерін талқылау.

Келесі кезеңде балалар тәжірибелік тапсырманы орындады. Құрбыларының арасында жанжал болған жағдайда, оны қалай шешетіндіктері сұралды. Жауаптар тек үш бағытта болды:

1. Жағымды болып аяқталады;

2. Жағымсыз болып аяқталады;

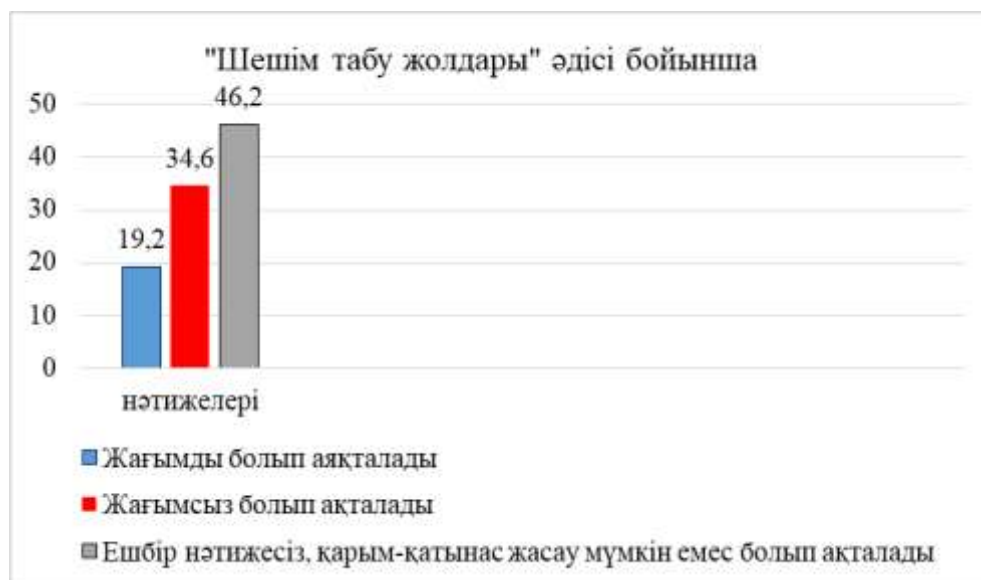
3. Ешбір нәтижесіз, құрдастарымен қарым-қатынас жасау мүмкін емес болып аяқталады.

Балалармен мұндай жұмыс жүргізуді жөн көргеніміз – олар жанжалдың адам өмірінде қаншалықты маңызды жағымсыз орын алатындығын түсіндіру. Осыдан кейін біз жасөспірімдермен негізгі үш бағыт бойынша жұмыс жүргізіп, төменгі кестелерде көрсеткіштерін ұсындық.

Кесте 2.

«Шешім табу жолдары» әдісінің көрсеткіштері

Жағымды болып аяқталады	Жағымсыз болып аяқталады	Ешбір нәтижесіз, қарым-қатынас жасау мүмкін емес болып аяқталады
5 – 19,2%	9 – 34,6%	12 – 46,2%

2-сурет.

«Шешім табу жолдары» әдісі бойынша көрсеткіштер

Эксперимент кезінде жұмысты үш бағытта қорытындыладық. Біз жасөспірімдердің әлеуметтік ортамен қарым-қатынасында, өздерін қойған орындарына қарай өзін-өзі бағалауын анықтадық. Жасөспірімдермен жүргізілген сауалнама бойынша қойған мақсатымыз, жасөспірімдердің кез-келген қақтығыстағы қарым-қатынасқа әсерін бағалау.

Сондай-ақ зерттеу барысында жанжалды жағдайдың жағымдылығын талқылау жаттығулары қарастырылды және ондағы қиындықтар анықталды. «Жасөспірімдермен ересектер арасындағы қақтығысты қалай шешуге болады» тақырыбында әлеуметтік сауалнама жүргіздік, біздің мақсатымыз — бұл мәселе бойынша олардың пікірлерін басқалардың пікірлерімен салыстыру болды.

Қорытынды. Жасөспірімдік кезең тұлға дамуындағы ең қиын, өзіндік ерекшеліктермен анықталатын күрделі кезең болып табылатындығын ескере отырып, қарым-қатынастың оң немесе теріс бағыттарын талдау. Тұлғааралық қатынастардың баланың қалыптасуы мен дамуына әсерін талдай отырып, қол жеткізу мақсатында бірқатар жаттығулар мен міндеттерді шешетін әдістемелер қолданылды, зерттеу жүргізілді.

Әсіресе жұмыс барысында жасөспірімдермен «Шешім табу жолдары» әдісін жүргізгенде, нәтижелік көрсеткіштері бізді таң қалдырды. Балалардың ой-пікірлері бойынша қақтығыстың қандайда түрі болмасын, оны жағымды етіп шешуге болатындығы туралы ойларын білдіруі бізді ерекше қуантты. Алайда, олар осы пікірлерін өмірде іс жүзінде қолдана алады ма?, өздеріне, іс-әрекеттеріне жауап бере алар ма? - деген сұрақтар да туындады. Балалардың берген жауаптарымен сұхбаттасу әдісі барысында, олармен

жүргізілген түзету-дамыту жұмыстары бойынша елеулі нәтиже алғанымыз, дегенмен де жұмысты әрі қарай жалғастыру қажеттігіне көз жеткіздік.

Осы алынған эксперименттік зерттеу жұмысының болжамын дәлелдеу мақсатында бірнеше әдістерді пайдалана отырып төмендегідей мәліметтерді жинақтадық:

1. Жасөспірімдердің қоршаған ортаға, ол ортамен байланыстарына, ортадағы өз орындарына деген өзіндік бағасы анықталды;

2. Сауалнама жүргізу арқылы жасөспірімдердің қақтығыстық қарым-қатынасқа тигізетін әсерін талдау мүмкіндіктері бағаланды;

3. Жаттығу-пікірталас арқылы балалардың жанжал жағдайының жағымды және жағымсыз жақтарын анықтау мүмкіндіктері бағаланды;

4. «Жасөспірімдер арасында жанжал жағдайы қалай шешіледі?» тақырыбында әлеуметтік сауалнама жұмысы арқылы, олардың осы мәселеге деген пікірлерін басқалардың пікірлерімен салыстырдық.

Дегенмен де, зерттеу барысында жасөспірімдер арасындағы қарым-қатынас күрделі мәселелерге толы екендігіне көз жеткіздік. Зерттеу жұмысының нәтижелері бойынша келесі шарттар дәлелденгенін мәлімдейміз:

1. Жасөспірімдердің өзін-өзі бағалауы жоғары және орташа, бұл бағалау деңгейі тұрақсыз екенін атап өткен жөн, өйткені ол әртүрлі әсерлердің нәтижесінде төменнен көтеріліп, жоғарыдан төмендеуі әбден мүмкін. Мысалы, ол әртүрлі жағдайларға байланысты, әсіресе ересектер тарапынан мадақтау, қолдау көрсету, олардың жетістіктерін бағалау және т.б./;

2. Жасөспірімдер жанжалды жағдайлардың қоршаған ортамен тікелей байланысты екендігін, оның

адамдардың сезіміне қандай бір жағымсыз әсер қалдыратындығын түсінді;

3. Жасөспірімдер жанжалды жағдайдан кейін де жағымды қарым-қатынас орнатуға, достасып кету оң тәжірибе бере алатына көз жеткізді;

4. Жасөспірімдердің басым көпшілігі жанжалды жағдай қандай да бір нәтижелі түрде аяқталмайды деп санайды, яғни қақтығыстан кейін ымыраға келе алмайтындығы анықталды.

Біздің зерттеу жұмысымыздың нәтижесі жасөспірімдердің жанжалды жағдайларын бірқатар сәйкестендіріп отыру, жағымды қарым-қатынасты дамыту және түзету жұмыстары арқылы ғана қол жеткізуге болатындығын анықтады. Сондай жағдайда ғана біз сәтті нәтижеге қол жеткіземіз, егер бұл жұмыс үздіксіз болса, онда жасөспірімдердің жанжалға тап болған кезде оң және тиімді шешім қабылдауға үйрету мүмкіндігін көрдік.

Түзету-дамыту жұмысы барысында біз жасөспірімдермен бірге түрлі жағдайлардан шығу жоларын, психологиялық жағдаяттар шешуді үйрендік. Тәжірибелік бірлескен іс-әрекет барысында жасөспірімдердің үлкен жетістіктерге жетуге көмектескенін, олардың ойларын, бір-бірінің ойларымен салыстыру мүмкіндіктерін, тұлғаны ынталандыратын мотивациялық ойды қалыптастру жолдарын анықтадық.

Зерттеу жұмысын қорытындылай келе, біз жасөспірімдік кезең тұлғаның

дамуындағы өте күрделі өтпелі кезең екенін, ал балалық шақтан ересек өмірге көшу, дене, психологиялық, моральдық және әлеуметтік дамудың барлық аспектілерінің негізгі белгілерін анықтадық.

Құрдастарымен қарым-қатынасты, олармен әлеуметтік қарым-қатынас тәсілдерін, мінез-құлық пен іс-әрекеттің маңызы болатын моральдық-этикалық нормалардың мазмұнын қайта құру нәтижесіне қол жеткіздік. Жасөспірімнің ересек адамнан айырмашылығы тек ересектермен қарым-қатынастың әртүрлі екендігінде ғана емес, сонымен бірге оның биологиялық тұрғыдан кең дамығандығында екенін дәлелдедік.

Баланың дене және психологиялық дамуына сипаттама берілгенде, жеткіншектің бойы мен дене салмағы өсуі ер балада он үш жастан басталып, он бес жаста аяқталатынын, кейде он жеті жасқа дейін жалғасатынын, ал қыз балаларда бойдың өсуі екі жыл ерте басталып, аяқталатыны теориялық сипаттамада көрсетілген.

Осы кезеңдегі тұлғаның физиологиялық дамуы да, жасөспірімдердің қоршаған ортамен қарым-қатынасына әсер ететіндігі теориялық және тәжірибеде анықталып, түрлі қақтығыстардың алдын алуға болатындығына көз жеткіздік.

Әдебиеттер тізімі

1. Андреева, Т.В. Семейная психология [Текст] / Т.В. Андреева. – СПб. Речь, 2004. – 244с.
2. Турдалиева, Ш.Т. Қарым-қатынас тұлғаны әлеуметтендірудің тиімді құралы [Мәтін]: монография / Ш.Т. Турдалиева – Тараз: М.Х. Дулати ат.ТарМУ, 2019. - 211б.
3. Жакыпов, С.М. Жалпы психологияға кіріспе [Мәтін]: оқу құралы / жауапты ред. С.М. Жакыпов. –Алматы: Қазақ университеті, 2007. - 230 б.

4. Жакыпов С.М. Білім беру жүйесінде қолданылатын психодиагностикалық тесттер [Мәтін] / С.М. Жакыпов, Ф. Бизақова - Алматы, 2006. – 247 б.
5. Мұсаева, С.А. Жас ерекшелік педагогикасы [Мәтін]: оқулық / С.А. Мұсаева, Т. Бегалиев. - Астана, 2006. – 128 б.
6. Шнейдер, Л.Б. Психология семейных отношений [Текст]: учебное пособие для вузов. 2-е изд. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2006, — 768 с.

Материал 16.12.23 күні редакцияға түсті.

А.Т. Абдрахманова*, Р.К. Керимбаева

Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, г.Тараз, Казахстан

ПРОБЛЕМА КОНФЛИКТА В ПОДРОСТКОВЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Аннотация. Статья посвящена теоретическому анализу, экспериментальному изучению различных явлений, встречающихся в общении в подростковом возрасте. Анализируются причины и факторы, влияющие на конфликт, который чаще всего встречается у подростков в повседневной жизни, его негативное влияние на развитие, формирование личности.

В ходе практической работы доказано, что процесс позитивного общения детей в подростковом возрасте можно развивать и корректировать с помощью работы, направленной на специальное практическое совершенствование. Доказано, что организация специальных программ, осуществляя их, позволяет достичь эффективных результатов в развитии особенностей общения подростков в процессе учебной деятельности. В ходе исследования были представлены результаты теста «исследование уровня успешности Шварцландера» «методы пути поиска решений». Цель исследовательской работы доказала, что можно выбрать ряд определяющих направлений и добиться эффективного результата применения развивающе-коррекционной работы. При непрерывном проведении работ были выявлены пути выхода подростков из конфликтной ситуации. В ходе коррекционно-развивающей работа с подростками применялись такие игровые и ситуативные методы, как общение с ними на равных, попадание в различные ситуации, выход из них, возникновение психологических конфликтных ситуаций. Только при непрерывном проведении психологической работы были выявлены возможности и пути профилактики, коррекции подросткового конфликта, выработаны рекомендации, достигнуты эффективные результаты.

Ключевые слова: подростки, конфликт, психологическое давление, общение, эмоции, поведение, коррекция.

A.T. Abdrakhmanova*, R.K.Kerimbayeva

Taraz Regional University named after M.Kh. Dulati, Taraz, Kazakhstan

THE PROBLEM OF CONFLICT IN TEENAGE RELATIONSHIPS

Abstract. The article is devoted to the theoretical analysis and experimental study of various phenomena encountered in communication in adolescence. The causes and factors influencing the conflict, which is most often found in adolescents in everyday life, its negative impact on development and personality formation are analyzed.

In the course of practical work, it has been proved that the process of positive communication of children in adolescence can be developed and adjusted through work aimed at special practical improvement. It is proved that the organization of special programs, by implementing them, allows you to achieve effective results in the development of communication characteristics of adolescents in the process of educational activities. In the course of the study, the results of the test "Schwarzlander success rate study" "methods of finding solutions" were presented. The purpose of the research work proved that it is possible to choose a number of defining directions and achieve an effective result of the application of developmental and correctional work. During the continuous work, the ways out of the conflict situation for teenagers were identified. In the course of correctional and developmental work with adolescents, such game and situational methods as communicating with them on equal terms, getting into various situations, getting out of them, and the emergence of psychological conflict situations were used. It was only with continuous psychological work that the possibilities and ways of prevention and correction of adolescent conflict were identified, recommendations were developed, and effective results were achieved.

Keywords: teenagers, conflict, psychological pressure, communication, emotions, behavior, correction.

Мақалаға сілтеме: *Абдрахманова, А.Т. Жасөспірімдер қарым-қатынасындағы жанжал мәселесі [Мәтін] / А.Т. Абдрахманова, Р.К. Керимбаева // Dulaty University Хабаршысы. – 2024. - №3. – Б.214-222*
<https://doi.org/10.55956/WVWD5860>

С.С. Букешова *

Әлеуметтік ғылымдар магистрі, оқытушы
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан
bukeshovas@mail.ru

А.Т.Сахыбаева

Психология ғылымдарының магистрі, директор
«Intellectum Тараз» ЖШС, «MEGA Тұлға» балаларды дамыту орталығы
Тараз, Қазақстан
maierkew@mail.ru

МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРҒА КОРРЕКЦИЯЛЫҚ ЖҰМЫС ЖҮРГІЗУДЕ ОЙЫН ТЕРАПИЯСЫН ПАЙДАЛАНУ

Аңдатпа: *Кіші мектеп жасындағы балаларға коррекциялық жұмыстар жүргізу мәселесі бүгінгі таңда өзекті болып отыр. Бұл ғылыми мақалада авторлар мектеп жасындағы балаларға түзету жұмыстарын жүргізу құралы ретінде ойыншықтар мен ойындарды пайдалануды ұсынып отыр. Ойын терапиясы балалармен де олардың ата-аналарымен де жұмыс дасау барысында пайдалануға болатын құрал болып табылады. Мақалада зерттеу жұмысын айқын көрсету үшін сауалнама әдісі, библиографиялық әдіс, бақылау әдісі пайдаланылды. Сонымен қоса, нақты кездескен жағдайлардан кейтер ұсынылып төменге түзету жұмысы үшін пайдаланылған ойындар мен олардың нұсқаулығы көрсетілді. Зерттеу базасы ретінде Тараз қаласында 2016 жылдан бері ойын терапиясын негізге ала отырып жұмыс жасайтын «MEGA Тұлға» балаларды дамыту орталығы алынды. Орталық 3-14 жас аралығындағы балаларды қабылдап, оларды түзету жұмыстарын жүргізеді. Орталықта 30 дан астам балалардың интеллектуалды қабілеттерін арттыратын ойыншықтар түрлері бар. Балалармен дұрыс қарым-қатынас орнатып, коррекциялық жұмыстар жүргізу барысында арнайы құралдарды дұрыс таңдау мәселесі тұрады. Ал ойын терапиясы осы жағдайда әмбебап болып отыр. Шет елдерде психологияның бұл бағыты қаоқынды дамығанымен Қазақстанда енді назар аударылып, зерттеліп келе жатыр. Сол себептен де мақаланың тақырыбы мен бағыты өз өзектілігін жоғалтпайды.*

Тірек сөздер: *ойын терапиясы, балалар, психолог, кіші мектеп жасы, коррекциялық жұмыс, зейін, гипербелсенділік, сөйлеу дамуы, психикалық процестер*

Кіріспе. Ойын терапиясы – балалар мен ересектерге психологиялық және психотерапиялық әсер етудің бір әдісі болып табылады. Бұл әдістің негізін ойын құрайды. Тұлға болып қалыптасу жолында ойынның тигізер әсері мен пайдасы сан қырлы екендігін атап өту қажет. Ойын қолайлы атмосфера қалыптастыруда, ойынға қатысушылар арасында жылы және сенімді қарым-

қатынас қалыптастыруда, қорқыныш, мазасыздық және жайсыздық сезімдерінен босап шығып, өзіне деген сенімділікті арттыруды, қатынас жасау барысында өзіне және өзінің күшіне сенуде таптырмас құрал болып табылады. Ойын барысында баланың өзі сезімдері мен жағымсыз ойларын, эмоциялары мен агрессивті күйін сыртқа шығаруға мүмкіндігі мол болады.

Зерттеу жұмысының өзектілігі: ойын терапиясы мен ойын элементтерін мектеп жасындағы балалармен жұмыс жасау барысында тиімді пайдалану болып отыр. Бұл тақырып кеңінен танылғанымен Қазақстан көлемінде зерттелу аясы тар болып отыр. Осы ғылыми мақалада тек теория жүзінде ғана емес тәжірибе жүзінде де балаларға және олардың ата-анасына кеңес беру барысында ойыншықтар мен ойын терапиясын пайдаланудың артықшылықтары мен кемшіліктерін қамтып өтетін боламыз. *Зерттеу жұмысының жаңалығы:* ойын элементтерінің кеңес беру барысында құрал ретінде пайдаланылып, Тараз қаласында балаларды дамыту орталығында нәтиже көрсетіп келе жатқандығын осы мақалада ғылыми негіздермен жеткізетін боламыз.

Зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысын жүргізу барысында библиографиялық әдіс пайдаланылды. Ойын терапиясы туралы түрлі ғалымдардың ақпараттары мен анықтамалары сараланды. Сонымен қоса, бақылау әдісі пайдаланылды.

Библиографиялық әдіс – әлеуметтанудағы сапалы зерттеу әдістерінің бірі социологиялық номинализм мен социологиялық конструктивизм парадигмаларына негізделген. Бұл тәсіл өмір туралы оқиғаларды бағалауды және өлшеуді қамтиды, олар өмір сүргендердің атынан Өмір туралы куәліктермен баяндалады немесе жеткізіледі. Әдістеме хаттардан, сұхбаттардан, күнделіктерден, бақылау жазбаларынан ақпарат жинауды, сондай-ақ оларды кейінгі талдауды қамтиды [1].

Бақылау әдісі – зерттеу объектісінің мінез-құлқын мақсатты және жүйелі бақылауға және бекітуге бағытталған сипаттамалық зерттеу тәсілі [2].

Сауалнама әдісі - зерттеушілердің ақпаратын жинау құралы ретінде арнайы әзірленген сұрақтар тізімін

(сауалнаманы) пайдаланатын ауызша қарым-қатынастың психологиялық әдісі. Әлеуметтануда сауалнама – мінез- құлық пен оқиғаларды болжау мақсатында Қоғамның жай-күйі, қоғамдық пікір, саяси, әлеуметтік шиеленістер туралы статикалық (бір анкета) немесе динамикалық (бірнеше анкета) статистикалық идеяларды құрастыру үшін қолданылатын зерттеу әдісі [2].

Зерттеу нәтижелері: Тақырыптың өзектілігін саралай келе жоғарыдағы аталған зерттеу әдістерін пайдалана отырып, тақырыпты зерттеуге тырыстық. Зерттеу жұмысының осы бөлімінде зерттеу нәтижелерін бөлісетін боламыз. Зерттеу базасы: Тараз қаласындағы «MEGA Тұлға» балаларды дамыту орталығы. Бұл орталыққа 3-14 жастағы балалар ата-аналарымен кеңес алуға келетіндіктен мақаланың тақырыбын толық ашуға көмектесе алатын база болды. Сонымен қоса, орталық ойын терапиясымен балаларға кеңес әрі қолдауды соңғы 7 жыл көлемінде көрсетіп келді. Сол үшін де осы жылдар аралығында жинақталған тәжірибе мен кейстерді және ойын терапиясының мектеп жасындағы балаларға құрал ретінде пайдаланудан шыққан нәтижелерді осы ғылыми мақаладан көре аласыздар.

«MEGA Тұлға» балаларды дамыту орталығы 30-дан астам ойын түрлерін балаларға кеңес беру және түзету мақсатында тиімді пайдалануда. Төменде балалармен жұмыс жасау барысындағы бірқатар кейтермен бөлісуді жөн санап отырмыз:

Кейс №1: Ата-ана өзінің 8 жасар баласының жазуының анық еместігіне және есте сақтау қабілетінің төмендігіне шағымданып келді. Бала бір орында отыра алмайды. Психологпен жұмыс барысында ештеңе айтқысы келмейді. Оқшауланып, жұмыс жасаудан түбегейлі бас тартады.

Жоғарыда аталған жағдайларды ескере келе баламен жұмыс жасау кезінде ойыншықтар мен ойын терапиясын пайдалану қажеттігі белгілі болды. Баламен 3 ай көлемінде үздіксіз жұмыс жасау барысында бірқатар ойыншықтар пайдаланылды.

Біріншіден, баланың жазу үлгісінің сапасы төмен болғандықтан, оның білек күшімен жұмыс жасау қажет екендігін білеміз. Демек, ойыншықтарды таңдау барысында баланың білек бұлшық еттерін толық жұмыс жасауға жұмылдыратын «Pomela» ойыншығы пайдаланылды.

«Pomela» ойыншығы – ағаш конструкциялардан құралған. Ішінде: алма ағашының имитациясы, 10 дана алма, құмсағат, 2 қасық секілді таяқша, алмаларды жинақтауға арналған себет бар.

Нұсқаулық: бұл ойынды бір немесе екі бала ойнай алады. Психолог алдынала түсіндіріп, нұсқаулық береді. Балаға себеттегі алмаларды ағаш таяқшалармен алма ағашына ретімен орналастыру тапсырмасы беріледі. Тапсырма орындау барысында баланың білектеріне басым күш түсіп, кернеу пайда болады. Бұл тапсырма баланың білек бұлшық еттерінің шынығуына мүмкіндік береді.

Тапсырманы жұппен орындау барысында балалар дұрыс коммуникацияға түсуді, бір-бірімен келіссөздер жүргізу, бәсекелестік сынды қабілеттерді қоса меңгереді.

Equilibrio ойыншығы – 18 фигуралық элементтер арқылы түрлі конструкцияларды құрайтын 3D модельдеу. Ойыншық ішінде арнайы кітапша және 60 деңгей бар. Оның қиындық деңгейі 5-ке бөлінеді. Бұл ойынды бала психологтың сүйемелдеуімен жеке орындайды. Ойын барысында бала жеңілден қиынға қарай жүреді. Сонымен қоса, тапсырмаларды ақырын, байыппен орындау үшін

баланың бойында бір орында отыру және партада отыру қабілеттері жетіледі.

Баламен жұмыс жасау барысында баланың зейінінің тұрақсыздығы байқалды. Ал зейіні тұрақсыз баланың жазу каллиграфиясы жақсы болуы ықтималдығы төмен. Сол себептен де кеңес беру барысында ойындармен қатар жазу және сызу сабақтары қатар жүргізілді.

Балалардың жазу каллиграфиясының бірден бір себебі зейінінің шашыраңқылығы және гипербелсенділік болып отыр.

Зейін тапшылығының гиперактивтілігінің бұзылуы (ЗТГБ) - балалық шақта жиі кездесетін нейрорпсихиатриялық бұзылулардың бірі. ЗТГБ балалар популяциясында кеңінен тараған.

Әдетте гипербелсенділік пен импульсивтілік 3 және 7 жас аралығында пайда бола бастайды. Гипербелсенділік баланың үнемі қозғалыста болуымен, қысқа уақыт аралығында, тіпті сабақ барысында тыныш отыра алмауымен, тым көп сөйлеп, өте көп сұрақтар қоюымен сипатталады. Импульсивтілік оның ойланбастан әрекет ететіндігінде, өз кезегін күте алмайтындығында, тұлғааралық қарым-қатынаста шектеулерді сезінбейтіндігінде, әңгімелерге араласып, басқалардың сөзін жиі үзетіндігінде көрінеді. Мұндай балалар көбінесе өзін-өзі ұстай алмайтын немесе тым темпераментті деп сипатталады. Олар өте шыдамсыз, дауласады, шу шығарады, айқайлайды, бұл көбінесе қатты тітіркенудің пайда болуына әкеледі. Импульсивтілік «қорқыныштың болмауымен» бірге жүруі мүмкін, нәтижесінде бала өзіне немесе айналасындағыларға қауіп төндіреді (жарақат алу қаупі жоғары). Ойындар кезінде энергия өте көп талап етіледі, сондықтан ойындардың өзі жойқын сипатқа ие болады. Балалар ұқыпсыз,

жиі лактырады, заттарды немесе ойыншықтарды сындырады, тентек, ересектердің талаптары мен нұсқаулықтарына бағынбайды, агрессивті болуы мүмкін. Көптеген гиперактивті балалар өзінің қатарластарымен салыстырғанда сөйлеу қабілеттерінің төмендігімен ерекшеленеді [3].

Кейс №2: 7 жасар баланың анасы баласының сөйлеу тілінің өз қатарластарынан төмен екендігін байқаған. Сол себептен де баланы арнайы мамандардың көмегіне сүйене отырып түзету жұмыстарын жүргізу дұрыс деп санаған. Сәйкесінше, ойын терапиясын пайдаланатын орталықты таңдап келген.

Себеп: Бала өзге мамандармен жұмыс жасау барысында нақты нәтиже көрсетпеген және мамандармен жұмыс жасаудан түбегейлі бас тартқан.

Баламен жұмыс жасау кезінде сөйлеу тілін жақсартуға көмектесетін төмендегідей ойыншықтар пайдаланылды:

Whatzizz ойыны – арнайы карточкаларда бейнеленген суреттері бар ойын. Сонымен қоса арнайы айна жақтаушалары бар. Бала айна жақтаушаларға қарай арқылы суреттің бөлшектерінен толық суретті тауып, атайды. Тапсырманы орындау барысында бөлшектен бүтінге қарай жүретін баланың логикалық ойлауын да жақсартуға болады. Баланың ойын барысында сөзік қоры молайып, сөздерді бірнеше рет қайталату арқылы сөйлеу тілі анық бола бастайды.

Legolino ойыны – ағаш және қатты қағаз (картон) негіздерден құралған ойын. Жұппени немесе жекелей ойнауға болады. Жеңіл және қиын деңгейлі тапсырмалары бар. *Tangramlar* ойынының мектеп жасындағы және мектепке дейінгі жастағы балаларға арналған жеңіл деңгейлі аналогы.

Ағаштан құралған 7 элементі арқылы арнайы тапсырмаларды орындап құрастыру қажет. Құрастырып болғаннан кейін психолог фондағы суреттерге қарап әңгіме құрастыру тапсырмасын береді. Сонымен қоса, сондағы суреттердің басым бөлігі жануарларды бейнелейтіндіктен сол жануарларды дыбыстау тапсырмасын қоса беруге болады.

Сөйлеу дамуының кешігуі-бұл физиологиялық, психологиялық, жеке ерекшеліктерге байланысты және психокоррекцияны қажет ететін кең медициналық-психологиялық диагноз. Ол нормадан ауытқуы бар балалардағы ерте сөйлеу дамуын сипаттауда қолданылады, мұнда сөйлеу бұзылысының түрі әлі белгісіз [4].

Сөйлеу қабілеті бұзылған балалар сөйлеуді өз бетінше меңгере алмайды. Қарым-қатынаста ауызша коммуникативті белсенділіктің төмен деңгейі байқалады. Белсенді сөйлеуде де, кері сөйлеуді түсінуде де бұзушылықтар бар. Мұндай бұзылулары бар балалар логопед пен ересектердің арнайы көмегінсіз еркін қарым-қатынасты игеру қиынға соғады, өйткені олар қарым-қатынас функциясынан зардап шегеді. Толық дамымау реттеуші және жалпылау функцияларының бұзылуынан көрінеді, өйткені сөйлеу психикалық процестермен байланысты [5].

Сөйлеу дамуының кешігуі тәуелсіз диагноз ретінде де, одан да ауыр бұзылулардың симптомы болуы мүмкін. Сөйлеудің кешігуінің симптомы ретінде психикалық дамудың кешігуі, ОЖЖ-нің органикалық зақымдануы байқалуы мүмкін [6].

Баламен жұмыс жасай отырып, ең алдымен арада сенімділік орнатылды. Бала ойыншықтарды көрген соң бәрден ойын процесіне еніп, толығымен ашылды. Ал бұл психологқа толық

бақылау жүргізіп, коррекциялық жұмыстарды жасауға мүмкіндік берді. 2 ай үздіксіз жұмыстан кейін балада оң нәтиже байқала бастады. Әрине, бұл кейсте логопед маманымен бірлесе отырып жұмыс жүргізілуі қажет.

Кейс №3: Шамадан тыс ашушаң, коммуникацияға түскісі келмейтін, өзінің сыныптастарымен тіл табыса алмайтын және ақпараттарды қабылдап, сүзгіден өткізуге қиналатын 8 жасар бала психолог қабылдауына келді. Диагностикалық тапсырмаларды жасата отырып, баланың өз қатарластарынан дамуының кешеуілдеп жатқандығы байқалды. Баламен төмендегідей жұмыстар жүргізілді.

Алдымен баланың көңілін аулап сеніміне ену үшін ойыншықтар тізбегі көрсетілді. Қалаған ойыншығымен ойнау арқылы бала өз қалауын жасап, өзінің шешімінің дұрыс екендігіне сеніп, жанындағы психологқа оның таңдауын құрметтегені үшін сенім артатын болады. Алғашында баланың жазу және сызу дағдыларының деңгейі тексерілді.

Candy ойыны - ағаш материалдан жасалған кәмпиттер имитациясы. Мұнда 41 дана кәмпиттер бар. Әр кәмпитте түрлі түстер болады. Ойынды жеке, жұппен және топпен ойнауға болады. Алғашқы уақыттарда бала тек психологпен ойнап, ойынның шарты мен негізгі ережелерін толық түсініп алуы қажет. Ортаға түстер белгіленген сүйек лақтырылады. Сол сүйекте қандай түстер бар болса, сол түстері сәйкес келетін кәмпитті таңдап, соны жинайтын болады. Бала ойын барысында түстерді танып, бір бірінен ажыратады. Әр дұрыс жауап берген сайын көңіл күйі көтеріліп, сенімділік ұялай бастайды. Жылдамдығы артып, зейіні шоғырланады. Жұппен немесе топпен ойын ойнау кезінде бала өз қатарластарымен жарысу арқылы бәсекеге қабілеті арта бастайды.

Shary ойыны – жоғарыда аталған Candy ойынына ұқсас, тек түстердің орнына геометриялық фигураларды тауып ойнауы қажет. Фигуралар: шаршы, үшбұрыш, дөңгелек. Гүл формасы, жүрек формасы, жұлдыз. Ойынды ойнау арқылы бала фигураларды жаттап, бір бірінен ажыратып үйренеді. Аталған ойындарды ойнау жеңілінен қиынға принципі бойынша жүргізіледі. Демек, алдымен бір фигураны табу, одан соң екі фигураны табу, содан соң үш фигураны бірден табу шарты қойылады. Бұл ойын баланың көру аймағын да арттырады.

Жалпы білім беретін мектептердің үлгерімі төмен оқушыларына жүргізілген жаппай сауалнамалар олардың жартысына жуығы психикалық дамуы тежелген балалар екенін көрсетті. ПДТ – бұл дамудың ауытқуы, ол көбінесе оқытудың бастапқы кезеңдерінде кездеседі және білімді, дағдылар мен дағдыларды игеру, оқу талаптарына бейімделу қиындықтарында көрінеді. Осы қиындықтардың негізінде жатқан себептерді зерттеу қарастырылып отырған санаттағы балалардың клиникалық-физиологиялық және психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері және олардың қалыпты дамып келе жатқан және ақыл-есі кем мектеп оқушыларынан айырмашылығы туралы ақпараттың жинақталуына әкелді [7].

ПДТ-дің негізгі (ядролық) түрі инфантилизм болып саналады. Аномальды дамудың осы формасы бар балалардағы олардың көріністерінің жиынтығы бойынша психикалық жетілмегендік уақытша, оқу процесінде өтеледі. ПДТ-дің ең көп таралған түрлерінің бірі церебральды органикалық ПДТ болып саналады. Мидың минималды дисфункциясына байланысты ПДТ-дің осы түрімен

ауыратын балалардағы психикалық бұзылулар тұрақты сипатқа ие.

ПДТ клиникалық дифференциациясы үшін ақау құрылымында жетекші факторды анықтау өте маңызды. Психофизикалық инфантилизм құрылымындағы жетекші фактор-интеллектуалды жеткіліксіздікпен әр түрлі үйлесетін эмоционалды-ерікті саланың жетілмегендігі (немесе кейбір жеткіліксіздігі). Церебральды-органикалық Генезис кезінде көбінесе эмоционалды-ерікті саладағы ауытқулармен үйлесетін интеллектуалды жеткіліксіздік жетекші фактор болып табылады [8].

Жұмыс барысы: бастапқы 10 сабақ бейімделуге арналады. Одан кейінгі сабақтар диагностикалау және түзету бағыттарына арналады. Бастапқы 10 сабақ көлемінде бала психологқа және орталыққа және жұмыс жасау аймағына бейімделуі шарт. Осы уақыт аралығында бала мен психолог арасында сенімділік альянсы орнайды. Одан кейінгі сабақтар диагностикалау және түзету бағыттарына арналатын болады. Баламен жұмыс жасау барысында ойыншықтар мен ойын терапиясын пайдаланудың артықшылығы сөйлескісі келмей, психологқа ашылмайтын балалар ақырындап үйренгеннен кейін өзінің қалауларын айта бастайды. Баламен жұмыс жасау барысында оның ішінде болып жатқан өзгерістер мен қиындықтарды сұрап алу қиынға соғады. Себебі ол ересектер секілді өз қалауын бірден жайып сала алмайды. Сол себептер де ойындар орасан зор көмегін тигізеді.

Қорытынды. Бастауыш мектеп жасы – бұл баланың өміріндегі ерекше кезең, онда жетекші іс-әрекет-ілім негізінде психиканың дамуы жүреді. А.Н.Леонтьев біз мұндай іс-әрекетті жетекші деп атаймыз, оның дамуына байланысты баланың психикасында негізгі өзгерістер болады және оның ішінде оның дамуының жаңа жоғары сатысына өтуге дайындайтын психикалық процестер дамиды деп жазды. Сондықтан бастауыш сынып оқушыларында пайда болатын және дамиды психологиялық ісіктер оқу іс-әрекеті қалыптасқан кезде келесі жас кезеңінде дамуды қамтамасыз ететін негіз болып табылады [9].

Ойын терапиясы балалармен жұмыс жасаудағы таптырмас құрал. Сонымен қоса, бұл тақырып Қазақстанда әлі де толық зерттеуді талап етіп отыр. Бұл ғылыми мақалада кіші мектеп жасындағы балаларда жиі кездесетін қиындықтарды кейс ретінде ала отырып, оларды түзету үшін пайдаланылған ойындардың түсіндірмесі берілді. Соның ішінде ЗТГБ, СДК, ПДТ сынды синдромдар мен симптомдар талқыланды, алайда ойын терапиясын негізге ала отырып 2016 жылдан бері жұмыс жасайтын бұл орталыққа балалар мен олардың ата-аналары түрлі мәселелермен келуде. Атап айтқанда: аутизм, даун синдромы, церебральды-паралич, есте сақтау қабілетінің төмендігі, топпен және жұппен жұмыс жасау қабілетінің төмендігі сынды мәселелер. Ал ойын терапиясы осы мәселелерді алдын алу мен түзету үшін пайдаланылған негізгі құрал болды.

Әдебиеттер тізімі

1. Билуха, Н. П. Методология научных исследований: Учебник [Текст] / Н.П. Билуха. — К.: АБУ, 2002. — с. 319—328.
2. Дружинин, В. Н. Экспериментальная психология [Текст] / В.Н. Дружинин. — СПб.: Питер, 2002.
3. Баранов, А.А, Белоусов, Ю.Б, Бочков, Н.П, и др. Синдром дефицита внимания с гиперактивностью: этиология, патогенез, клиника, течение, прогноз, терапия, организация

- помощи (экспертный доклад). Москва, программа «Внимание» «Чаритиз Эйд Фаундейшн» в РФ. М., 2007;64.
4. Гвоздев, А.Н. Вопросы изучения детской речи [Текст] / А.Н. Гвоздев. — СПб.:Изд-во РГПУ, 2008
 5. Миронова, С.А. Развитие речи дошкольников на логопедических занятиях: кн. для логопеда [Текст] / С.А. Миронова. — М.: Просвещение, 1991. — 208 с
 6. Ушакова, О.С. Развитие речи дошкольников [Текст] / О.С. Ушакова. — М.:Изд-во Ин-та психотерапии, 2001. — 256 с
 7. Актуальные проблемы диагностики ЗПР у детей. М., 1982. 126 с.
 8. Ковалев, В.В. Семиотика и диагностика психических заболеваний у детей и подростков. М., 1985. — 286 с.
 9. Захарова, Т.Г. Психологические особенности воображения детей младшего школьного возраста [Текст] / Т.Г. Захарова, А.А. Кравцова // Герценовские чтения. Начальное образование. 2015. Т. 6. № 1. —С. 37–43.

Мақала редакцияға 10.07.24 түсті.

С.С. Букешова*

Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

А.Т. Сахыбаева

ТОО «Intellectum Тараз», центр развития детей «MEGA Тұлға» , Тараз, Казахстан

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИГРОВОЙ ТЕРАПИИ В ПРОВЕДЕНИИ КОРРЕКЦИОННОЙ РАБОТЫ ДЛЯ ДЕТЕЙ ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация: проблема проведения коррекционной работы для детей младшего школьного возраста актуальна на сегодняшний день. В данной научной статье авторы предлагают детям школьного возраста использовать игрушки и игры в качестве средства проведения коррекционных занятий. Игровая терапия является инструментом, который можно использовать при работе как с детьми, так и с их родителями. Для наглядности исследовательской работы в статье были использованы метод анкетирования, библиографический метод, метод наблюдения. Кроме того, были представлены кейтер из реальных ситуаций и показаны игры, использованные для корректирующей работы, и их руководство. В качестве исследовательской базы был приобретен детский развивающий центр «MEGA Тұлға», который с 2016 года работает на основе игровой терапии в городе Тараз. Центр принимает детей в возрасте от 3 до 14 лет и проводит их коррекционную работу. В центре представлены более 30 видов игрушек, повышающих интеллектуальные способности детей. В процессе правильного общения с детьми и проведения коррекционной работы необходимо правильно подобрать специальные средства. А игровая терапия в данном случае становится универсальной. Несмотря на то, что в зарубежных странах это направление психологии развивалось, в Казахстане сейчас уделяется внимание и изучается. Поэтому тема и направление статьи не теряют своей актуальности.

Ключевые слова: игровая терапия, дети, психолог, младший школьный возраст, коррекционная работа, внимание, гиперактивность, речевое развитие, психические процессы

S.S.Bukeshova* - *Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

A.T.Sakhybayeva - *«Intellectum Taraz» LLP, «MEGA Tulga» Child Development Center,
Taraz, Kazakhstan*

THE USE OF PLAY THERAPY IN CORRECTIONAL WORK FOR SCHOOL-AGE CHILDREN

Abstract: the problem of correctional work for children of primary school age is relevant today. In this scientific article, the authors suggest that school-age children use toys and games as a means of conducting remedial classes. Play therapy is a tool that can be used when working with both children and their parents. To illustrate the research work, the article used the questionnaire method, the bibliographic method, and the observation method. In addition, caterers from real situations were presented and the games used for corrective work and their guidance were shown. The MEGA Tulga children's development center was acquired as a research base, which has been operating on the basis of play therapy in Taraz since 2016. The center accepts children aged 3 to 14 years and conducts their correctional work. The center presents more than 30 types of toys that enhance children's intellectual abilities. In the process of proper communication with children and correctional work, it is necessary to choose the right special tools. And game therapy in this case becomes universal. Despite the fact that this area of psychology has developed in foreign countries, attention is now being paid and studied in Kazakhstan. Therefore, the topic and direction of the article do not lose their relevance.

Keywords: play therapy, children, psychologist, primary school age, correctional work, attention, hyperactivity, speech development, mental processes

References

1. Bilukha, N.P. Metodologiya nauchnyh issledovaniy [Methodology of scientific research]: Textbook [Text] / N.P. Bilukha. — K.: ABU, 2002. — pp. 319-328.
2. Druzhinin, V. N. Eksperimental'naya psihologiya [Experimental psychology] [Text] / V.N. Druzhinin. — St. Petersburg: Peter, 2002.
3. Baranov, A.A., Belousov, Yu.B., Bochkov, N.P., etc. Sindrom deficita vnimaniya s giperaktivnost'yu: etiologiya, patogenez, klinika, techenie, prognoz, terapiya, organizaciya pomoshchi (ekspertnyj doklad) [Attention deficit hyperactivity disorder: etiology, pathogenesis, clinic, course, prognosis, therapy, organization of care (expert report)]. Moscow, the "Attention" program of the "Charity Aid Foundation" in the Russian Federation. M. 2007;64.
4. Gvozdev, A.N. Voprosy izucheniya detskoj rechi [Questions of studying children's speech] [Text] / A.N. Gvozdev. — St. Petersburg: Publishing house of RSPU, 2008
5. Mironova, S.A. Razvitie rechi doshkol'nikov na logopedicheskikh zanyatiyah: kn. dlya logopeda [Speech development of preschoolers in speech therapy classes: book for a speech therapist] [Text] / S.A. Mironova. — M.: Enlightenment, 1991. — 208 p
6. Ushakova, O.S. Razvitie rechi doshkol'nikov [Speech development of preschoolers] [Text] / O.S. Ushakova. — M.: Publishing House of the Institute of Psychotherapy, 2001. — 256 p.
7. Aktual'nye problemy diagnostiki ZPR u detej [Actual problems of diagnosis of ZPR in children]. M., 1982. 126 p.

8. Kovalev, V.V. Semiotika i diagnostika psichicheskikh zabolevanij u detej i podrostkov [Semiotics and diagnosis of mental diseases in children and adolescents]. M., 1985. – 286 p.
9. Zakharova, T.G. Psihologicheskie osobennosti voobrazheniya detej mladshego shkol'nogo vozrasta [Psychological features of the imagination of children of primary school age] [Text] / T.G. Zakharova, A.A. Kravtsova // Herzen readings. Primary education. 2015. Vol. 6. No. 1. – pp. 37-43.

Мақалаға сілтеме:

Букешова, С.С. Мектеп жасындағы балаларға коррекциялық жұмыс жүргізуде ойын терапиясын пайдалану [Мәтін] / С.С. Букешова, А.Т. Сахыбаева // Dulary University Хабаршысы. – 2024. - №3. – Б.223-231 <https://doi.org/10.55956/KBFK7758>

M.P.Ospanbayeva*

Candidate of psychological sciences, ass.professor
M.Kh. Dulaty Taraz Regional University
Taraz, Kazakhstan
omachabbat@mail.ru

M.S.Tileubayeva

PhD
J. Washington University
Washington, USA

A.J.Sattybaeva

Senior lecturer
M.Kh. Dulaty Taraz Regional University
Taraz, Kazakhstan
ai_arum@mail.ru

STUDY OF THE IMPORTANCE OF PSYCHOLOGICAL ATTITUDE IN THE PROCESS OF INCLUSIVE EDUCATION

Abstract. *The presented article discusses the psychological aspects of the process of inclusive education. In order for children with special educational needs to easily adapt to the environment and learn successfully, individual work and differential education methods gave pedagogical results, but their impact was weak and unstable through cases from real practice. In order to increase and stabilize the effectiveness of these methods, there was a need to use the theory of psychological attitudes. For this purpose, the assumption was made and the importance of ensuring the success of a student in the framework of the theory of psychological relations was substantiated.*

A positive self-assessment, which is based on a sense of self-worth, ensures the formation of a degree of independence of the student, which not only increases the success of his studies at school, but also serves as a guarantee of his life success. The end result is a long-term strategic orientation of the theory of psychological attitudes, which is focused on the maximum disclosure of the student's self-identity.

The relevance of the space-time continuum of the theory of relativity (St), founded by A. Einstein in the period of quantum leaps and bounds, as it is today, is extremely high. Especially its importance increases many times in the process of inclusive education. The article presents a methodology for using the theory of psychological attitudes to establish the relationship between the child's cognition and behavior of the SED on the basis of previously studied situations. As a result of the purposeful laying of the theory of psychological attitude to the foundations of the educational space of an educational organization, the student's confidence in the context of their own characteristics and the improvement of their relationship with reality increases. Being the main approach here – "focus", it covers 4 zones: the current situation – the state of the student of the SED; the influence of space, that is, medium and time on it; the child's own attitude to the SED to the situation, as well as the degree of professional-specialized analysis of the situation.

Research work of Universities of the Republic of Kazakhstan (abylai Khan. The University of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan named after H. A. Yassawi. It was conducted jointly with scientists of the ICTU). The research base is Taraz regional university named after M. Kh. Dulaty; the experimental site is an educational organization No. 16 in the village of Kordai, Zhambyl region.

Key words: *inclusive education, child with special educational needs, attitude, attitude, behavior, value.*

Introduction. In the "Kazakhstan model of inclusive education" (model), implemented at the initiative of the Ministry of Education and science of the Republic of Kazakhstan, ways were given to ensure a high level of inclusive education process. It proposes the following conditions as concepts of high-quality inclusion of children: the development environment, educational materials and equipment, the role of the head of the educational organization, support of specialists, professional development, psychological and pedagogical support of students of the educational institution, individual curriculum (IPS), parents of children of the educational institution, involvement of students of the educational institution in the pedagogical process, the transition of the educational institution to the next stage of the educational level of the institution. For the effective implementation of these conditions, the model provides high-quality inclusive practices [1].

It is not difficult to predict that the quality of inclusive education in educational institutions will improve by implementing these practices that are recognized as advanced. However, due to the predominance of the subjectivity factor in the educational process and in the case of a child, it is necessary to recognize that although the above conditions are met, it is not always possible to reproduce effective practices in a relaxed manner. Therefore, in our study, we conclude that the relevance of building the process of inclusive education in the theory of psychological attitudes is justified.

It is impossible not to rely on years of scientific research to ensure the most easy and convenient passage of the educational process, for all subjects of the educational process, and the socialization and socialization of children by joining the ranks of normotypic peers. Reviewing the

studies of the last decade (S. T. Kohan, E. B. Barinova, T. G. Bogdanova, R. A. Suleimenova, V. V. Khitryuk, Z. A. Movkebaeva, etc.), in the course of their analysis, it was found that the method of differential learning as an individual way of working and as a source of inclusive education as the basis for the success of the child of the SED is of crucial importance [2-7].

The change in modern paradigms in the new millennium also requires a significant impact on the education sector, and also requires a break from previous principles. Their main advantage is the concept of orientation to the specifics of the individual development of the child, based on the theory of the "zone of near Development" (L. S. Vygotsky) [8].

Previously, in the educational process, the educational activity of the subject has become dependent on patterns that arose in connection with the theory of the "social state of development". Now, future-oriented ambitious strategies make efforts to prioritize new relationships that ensure personal development.

Elena Soukaku's study "the specificity of the inclusive class" presents the best practices for ensuring that a child learns with normotypic peers: educational space, material environment, joint activities with classmates, mutual conflicts, free choice, interaction, communication, feedback, monitoring [9].

In the study of E. P. Soukaku, it is stated that the implementation of these practices takes place directly with the participation of the teacher. Therefore, we conclude that the teacher, being the central figure in the children's team, through his undeniable authority, purposefully creates a positive attitude towards the student and creates a positive psychological climate in the classroom. The conclusion is that the key factor in the process of inclusive

education is the influence of the teacher's personality. Given that the impact is caused by the relationship, there is no doubt that the motivation for the success of the student is the psychological relationship. Therefore, for the implementation of the principles of inclusion in educational organizations, it is important to equip specialists with the theory of psychological relations.

Conditions and methods of research. Regardless of whether we look at any of the studies on the inclusion of the educational process, the whole question comes down to the theory of attitudes, especially the psychological attitude to the child of the SED. But this important factor is not particularly touched by teaching aids, and methodologists do not pay much attention to it. For example, in general education schools, the organization of a comfortable inclusive educational environment, conditioned by the process of psychological and pedagogical support, is obliged to include the following services as its content: identification and assessment of the educational needs of students in the SED; providing methodological and advisory assistance to their teachers and parents; creating psychological and pedagogical conditions for achieving educational success [10].

Analysis of global trends – shows the presence of positive modern changes in the process of inclusive education. It is a personality-oriented learning activity conditioned by the right of every child to a quality education. The effectiveness of this process is determined by the content and level of the position of the value system in the educational space. The implementation of inclusive education in educational institutions is not limited to the creation of a material and developing environment based on the needs of students of the SED; this is only a preparatory stage for the process of inclusion. In addition, the pedagogical process, which consists of the

flexibility of teaching methods and systems for assessing academic performance, is also bare functions without value orientations.

The educational process of inclusive education is defined as the process of joint educational activity, organized in an atmosphere of mutual equality, built on the basis of the individual capabilities and needs of each student in the classroom along with the child. If the main manifestation of such a comfortable and favorable development environment for students is cooperation, then the condition for its establishment is psychological attitude.

Despite the fact that the technology of effective application of the theory of psychological attitude in the practice of inclusive education is not given sufficient methodological attention, it is a situation that is clearly manifested in the organization of the pedagogical process and a process that significantly contributes to the result. It is the competence of the teacher to form a reasonable psychological attitude to each student in the class, as well as to the child of the SED. The psychological attitude is a variable factor that varies according to time and place, situation and environment. After all, the attitude to the situation that happened passes due to the fact that everyone feels the same event. It depends, firstly, on the worldview of an individual person, and secondly, on the mood at that moment. Well, now add the members involved in this story and the people who observe the situation around [11].

The use of the four – dimensional continuum in the theory of psychological relations in the process of inclusive education began with Einstein's theory of relativity about the relationship between the body in motion and the body in motion and continues with the concept of inclusion in R. Dilts ' neuroscience programming (NLB). In practice, the result of

observations of divisions in the children's team shows that their root cause comes from opposite points of view. And now, as a fact that affects the behavior of students and determines it, we can note how they perceive themselves in relation to others, and how they evaluate them from the point of view. If it is possible to complicate this concept, it is recommended to include in the event that has occurred, in many ways, the opposite point of view, excluded from the student's own mind. It is a practice that is often exposed in the environment of a student's education. This is the complexity and value of inclusive education at the same time!

In the course of the study, the method of laying the theory of psychological attitude to the basis of the process of creating an inclusive educational space was considered from the point of view of NLB. The attitude to any problem is carried out through the criterion of assessing the situation. According to R. Dilts' interpretation, the perception of the situation that has occurred occurs in two directions:

- subjective assessment within the framework of self-knowledge, that is, as a result of a first-person view of the situation;
- also through analysis in the context of the point of view of another person (in most cases, an opponent or a respected person who is more authoritative for himself, or a person who considers himself an expert in the field of this issue).

The attitude that arises from the assessment of criticism in all other environments, as well as in the children's team, forms an attitude. As the individual relationship increases, it becomes the relationship inherent in that environment. It's good if the relationship is formed as a result of a positive attitude, but what if it is a relationship caused by a negative one? Another important factor is how fair is it? Unfair attitude consequences distort reality

and create a negative attitude towards the target. In a children's team, this may also be a prerequisite for bullying [12].

In response to a negative attitude, aggression occurs. This, in turn, entails a decrease in the moral climate in the team. If this form of communication took place in an inclusive environment, then it is necessary to immediately mobilize a team of specialists in an educational organization and make efforts to unravel the problem.

The negative attitude in the case of a student of the SED is the one that leads to the collapse of self – opinion, which is often exposed in practice. Dependence on the views of the surrounding people is inherent in the owners of child consciousness. There are many times in school life when one glance is choked by many glances. When trust is shaken, it is much more complex and requires a long-term correction. Therefore, as the only task of an inclusive environment, the formation and increase of self-confidence in each child, especially in the student of the SED, is a very important condition. And the tool for its development is attitude.

Public relations are broken; you can't wash it off or erase it with an eraser. It is clear that the current period in the information space will not slow down if it does not escalate. Therefore, guided by the statement of not seeking to stabilize attitudes in the space of inclusive education, it is worth getting used to distinguishing the student's essence from the event. To do this, it is necessary to instill in the environment the principle "the assessment of any situation should be carried out outside the relationship with the student." As part of the implementation of this conclusion, two methods were used and proposed during the study:

- 1) "two-way narrative approach" for the recognition of the situation by objective assessment as a result of consideration of opposing points of view;

2) for a more complete and realistic disclosure of the situation – the technique "4 ways of presenting reality".

A teacher working in an inclusive class should not strive to maintain the stability of relations in a children's team. It is recommended to work within the framework of ensuring equal opportunities and equal rights for all students and maintaining common values, always keeping in mind that everything is changeable in existence.

Research results. To study the importance of the theory of psychological attitudes in the process of inclusive education, experimental work was carried out in secondary school No. 16 in the center of Kordai district, Zhambyl region. The test was organized in 6 "A" classes and included a period of 2 weeks. In the "two-way narrative approach" used in the experiment, 10 test subjects and 28 students in the class took part in the "4 ways of storytelling of being". The teacher-psychologist of the educational organization and the class teacher, who were involved in the study as assistants, helped to measure the air of psychological communication in an inclusive environment, creating temporary artificial conditions in the classroom, under the guidance of the experimenter. At the end of the research at the experimental test site, the work on processing the results was carried out by the Departments of the university (named after M. H. Dulati. Tarou, abyлай Khan. The University of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan named after H. A. Yasawi. HKTU) continued in laboratories.

To conduct the "two – way narrative approach", 5 pairs were arbitrarily selected from the Class: A pair of Girls – 2, a pair of boys – 2, a mixed pair – 1; among them, a student of the SED – 1. they were conditionally designated as follows: 1I, 1A, 1e, 1k, 2k. where 1I is a pair of students of the SED, 1A is a mixed pair, 1e is a pair of boys, 1k is the first pair of girls, 2K is the second pair of girls. The test subjects in pairs were marked with two numbers: the first partner (1C) and the second partner (2C).

Pre-developed situations were presented to the test subjects in the most natural way, at times when they did not pay attention to each other. The content of the situations was determined in accordance with the interests of the subjects, since they pursued the goal of revealing true relationships. For example, if a couple of girls were offered a taste for choosing cosmetics, teenage boys were required to justify their views on interesting biology materials, and a couple of boys were required to create a light conflict by relating to comic book characters. After "playing" their roles in the context of situations, the test subjects were asked to express their views on the incident on both sides. To do this, it was explained that the students had to answer two pre-developed questions: "How did the story unfold from my point of view?" and "let me tell the story of what happened from his point of view." On each side, the report (1st, 2nd) was evaluated individually, and a system for calculating the common score (OB) was used.

Table 1.

Results of the Test "Two-Way narrative approach"

The examinees	1I		1A		1E		1C		2C		R
	1C	2C	1C	2C	1C	2C	1C	2C	1C	2C	C
1BR	-3	-1	-3	-2	+0	-0	-0	-1	-1	-3	-1,4
2BR	-1	-1	-3	-2	+0	-0	-	-1	-1	-1	-1,0

TR	-2	-1	-3	-2	+0	-0	-0	-1	-1	-2	-1,2
----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	------

In response to each question, the subjects' emotional and volitional spheres were monitored, and at the end of the interview, they were asked to describe how they felt, their feelings for their partners, and their attitude to events. Based on the answers of the subjects, five forms of attitude to the situation were identified: tense attitude, neutral attitude, cold attitude, indifferent attitude, influential attitude. These are all dimensions within the framework of a negative and neutral relationship. A total of eight forms of relationship to the content of the experiment are covered; these are: a negative relationship (PF), an influential relationship (PF), an indifferent relationship (PF); a neutral relationship in the content of a normal relationship (PF), a cold relationship (PF) and a positive relationship (PF), a welcome relationship (PF), a liking relationship (PF). When determining the forms of communication, the lexicon of describing the situation, assessment words, emotions, facial expressions of the subjects by entering the role of their partner and feeling his condition were taken into account. The relationship spheres of the test subjects were evaluated in an 8-point system: negative relationship strength "-3", "-2", "-1" in scales, the neutral ratio is "-0", "+0", and the positive ratio is "+1", "+2", "+3" the scores were determined in the range.

The results of the test "two-way narrative approach" were shown in Table 1 (Table 1).

The class fully participated in the experiment's "4 ways of narrating being" test. During team building, sports competitions were organized, and the analysis of the "created" contentious situation was evaluated in four dimensions: "the current situation – through my eyes" (1B), "assessing the event through his eyes" (2b), "judging the group's attitude" (3B) and "assessing from a global perspective" (4b). According to this approach, the assessment was also carried out on an 8-point system.

Considering the incident in this way from the point of view of 4 approaches leads to the fact that the subjects get rid of bias, expand their minds on the basis of a comprehensive analysis of the situation, and the circle of worldview increases. This recognition of being makes the student take into account not only his own point of view, but also the opposite point of view; considering the situation outside of two different points of view – from the point of view of a third party, and turning to the meta-direction as the fourth dimension, by finding common features, causes a change in the nature of the relationship in the form of establishing relationships, as a result, a decrease in the level of contradiction and an increase in the quality of improvement.

The sum of the results of the subjects' attitude to the situation was given in Table 2 (Table 2).

Table 2.

The result of the test "4 ways of narrating being"

Б III	-3	-2	-1	-0	+0	+1	+2	+3
1B	0	0	0	0	2	6	12	8

2B	0	0	4	8	10	6	0	0
3B	0	1	3	8	8	4	4	0
4B	0	0	0	2	4	6	8	8

At the end of the experiment, an interview was organized in the class team, and the students' opinions were shared based on the test results. Based on the examples of the experiment, it was visually explained that the improvement of the team atmosphere consists in the attitude of each person to himself, environment, situation and process. After the interview, in order to control the attitude of students to the current situation, a questionnaire consisting of 5 questions was conducted: "how important is the attitude to the situation in the group?"(1C), "how correct is it that my attitude is determined only from my point of view?"(2C), " what is the value of reckoning with the opponent's opinion?"(3C), "to what extent does my opinion coincide with the point of view of the medium?"(4C), " what is the effect of consideration within the field position?"(5C). A 5-point system was proposed to evaluate each question. According to the results of the survey, the ratio value at the experimental site showed the following criteria: 1C-4.8 points; 2C – 4 points; 3C – 3.8 points; 4C – 4.2 points; 5C – 4.4 points; average score-4.24.

The survey after the experiment was calculated using the following formula:

$$Ch = 1s \cdot N + 2s * N + 3s \cdot N + 4s * N + 5s * N / 28$$

Where: CN-the result of the survey;
1C, 2C, 3C, 4C, 5C – order of questions;

N is the number of test subjects who evaluated the question;

28-total number of test subjects

The results of the experiment showed the effectiveness, optimality and

effectiveness of research practices at the test site: since the psychological attitude is the most important in the process of inclusive education, it has been analyzed and considered as deeply and comprehensively as possible.

Discussion of scientific results. The process of analyzing the results obtained during the study was carried out according to the following scheme: the data of each experiment were summarized separately; the results of two experiments were compared and checked for mutual correspondence; the relationship between the results of the experiment and the results of the survey after the experiment was established.

The significance of the theory of psychological attitude in the process of inclusive education was determined in the process of summing up the results of the "two-way narrative approach" conducted in order to study (Table 3):

- the test subjects had a higher negative attitude scale in their initial assessment of the ratio to the situation (-1.4);

The results of the 1st year showed an increased level of attitude to the situation, blaming the partner;

- As a result of the presentation of the incident from the point of view of the partner of the test subject in the process of 2GP, it turned out that the relationship with the test was somewhat reduced (-1.0).

Table 3.

Content of the test subjects 'attitude to the" two-way narrative approach"

Respondents		Negative relationship			Normal relationship		Positive relationship		
		RC	YR	NR	UR	CR	SR	CR	RR
II	1C	-	+	-	-	-	-	-	-
	2C	-	-	+	-	-	-	-	-
1A	1C	+	-	-	-	-	-	-	-
	2C	-	+	-	-	-	-	-	-
1E	1C	-	-	-	-	+	-	-	-
	2C	-	-	-	+	-	-	-	-
1Kh	1C	-	-	-	+	-	-	-	-
	2C	-	-	+	-	-	-	-	-
2Kh	1C	-	-	+	-	-	-	-	-
	2C	-	+	-	-	-	-	-	-

To conclude that the change in the attitude of the subjects is the result of a broad look at the situation requires its proof; therefore, in Table 3, the scales in the content of the experiment were analyzed. In the table, the test subject ratio is represented by the "+" symbol. In the course of studying 3 scales for assessing the situation, it turned out that there is no choice for a positive relationship; there are 7 choices for a negative relationship and 3 choices for a normal relationship. Indicator according to the test subjects: negative ratio – 70%, normal ratio – 30%, positive ratio – 0.

In comparison with the data of Table 3 with the data of Table 1, a correspondence was established with the results of the 2DB. This is an indicator of the confirmation of the hypothesis of the experiment, which is aimed at causing positive changes in the attitude of the subjects.

In order to process the data of the second experiment, which was carried out using the " 4 approaches to the narrative of being " test, and check the mutual

correspondence of the research results, the scale of the original experiment was used. The number of test subjects ' choices was calculated on 3 scales consisting of 8 criteria: 1 choice on the content of a negative relationship, 7 choices on the OD and 0 on the OD, 8 choices in total; 18 choices on the content of a normal relationship, 24 choices on the OD, 42 choices in total; 22 choices on the OD in the content of a positive relationship, 24 choices on the OD, 16 choices on the OD, 62 choices in total.

The processing of the obtained data consisted of two stages: first, the number of selections for each criterion (TN.C) divided by the number of estimates, thus the rating indicator (EP.K) determined; at the second stage, the measurement indicators are grouped into scales and the results of the selection (TN.H) was known. The process of processing the experiment data was depicted in Table 4 (Table 4).

Table 4.

The result of data processing "4 ways of presenting being"

S/R	Relation Scales and measures		
	Negative relation	Normal relation	Positive relation

	ER	CR	NR	ER	CR	SR	KK	UR
SN	0	1	7	18	24	22	24	16
EN	0	0,25	1,75	4,5	6	5,5	6	4
SR	2		10,5 ≈ 11			15,5 ≈ 15		

So, according to the results of the second experiment, the number of subjects who showed a negative attitude to the situation was 2 (7%), 11 (40%) had a normal attitude, and 15 (53%) had a positive attitude.

During the comparison of the results of the two tests, the experimental assumption that the complex perception of existence is dominant was confirmed. The initial experiment was conducted with 10 subjects, and the relationship was measured in a narrow circle - two-sided evaluation. Its indicator: negative attitude - 70%, normal attitude - 30%, positive attitude - 0. In the second experiment, the class team participated in full, 28 students looked at the situation from the point of view of 4 approaches. Its result: negative relationship - 7%, normal relationship - 40%, positive relationship - 53%.

The close connection between the results of the experiment and the results of the post-experiment survey was the basis for making the following conclusions: the relationship is of great importance for existence; in an inclusive environment, where differential education is the main method, there is a high need to analyze and differentiate the content of the relationship for learning subjects; The relevance of the psychological relationship for the student of the EEBC is determined by the strengthening of the interrelationship between the worldview and behavior.

Conclusion. In an inclusive classroom, the teacher encourages the implementation of joint activities by purposefully pairing, grouping them, focusing on the individual needs of students. Especially in the context of ensuring the effective involvement of the child in the educational process, interaction

training requires the teacher to continuously improve the quality of psychological communication. In this way, the teacher should be able to deeply recognize the cognitive interest and behavior of each student, along with the child, in order to stimulate the effectiveness of joint activities in an inclusive environment. This requires special attention to the psychological aspects of the process of inclusive education. In the course of the study, a general assumption was made about the effectiveness of providing communication by improving its quality, the goal of rapid adaptation of the child to the classroom and achieving academic success, as a result of the use of the theory of psychological attitudes, and a working assumption was made about the effectiveness of providing communication by improving its quality.

In order to find out how important communication is and justify its relevance in an inclusive environment, a plan of experimental and experimental work was developed and organized. In the inclusive class, which took part in the test, taking into account the work schedule of the educational organization, one child with visual impairment is studying. Although one class team was fully involved in the experimental site, in order to compare the results, a small-scale test was first organized with the participation of a student in the SED. Its result, as predicted by the research team, showed a narrow range of psychological attitudes.

Obviously, if in the class team the interaction of the teacher with students depends on social communication, then its effectiveness, in turn, depends on psychological communication. At the same time, based on best practices and using

examples of a high-quality inclusive environment, the factors that contribute to communication in the classroom team were studied. Based on this, experimental conditions were developed and presented to the test subjects. Since the research group was interested in the most realistic course of the experiment, their class teacher and school psychologist were involved in the work with the students. Thus, the result of the main experiment, organized with tremendous training, contributed to an increase in the quality of the psychological attitude of the subjects. It has moved from the personality-behavioral sphere to the cognitive-metacognitive level, covering

factors such as Air, range, volume, depth. For example, by focusing the subject's attention on the coverage of four areas: "my point of view", "his point of view", "the opinion of the environment", "global attitude", it was possible to study the situation in the inclusive space and, in particular, the situation of the student of the SED. In the psychological experiment, the impact of Environment and time, as well as the variables of professional analysis and evaluation of the situation, were taken into account beyond the interaction of the subjects.

References

1. Model of inclusive education (created on the basis of the KZEMP/QCBS-12 contract). - Astana, 2024. - 104 p.
2. Kohan S.T. Psychological and pedagogical support of students with limited health opportunities and disabilities in the university. - Chita: ZabGU, 2018. - 172 p.
3. Barinova E.B. Theory and practice of inclusive education in educational organizations. - Moscow: Izd. Jurayt, 2023. - 97 p.
4. Bogdanova T.G. Inclusive education of persons with sensory impairments. - Moscow: Izd. Jurayt, 2023. - 224 p.
5. Suleymenova R.A. Methodological approaches to the development of inclusive education in the Republic of Kazakhstan // Open School, No. 7 (118), September 2012, p. 20-25.
6. Hitryuk V.V. Domestic and foreign experience of ensuring inclusion in general education: contradictions, problems, tasks // Pedagogical science and education. - Minsk: BGPU, 2022. - No. 3. - p. 86-98.
7. Movkebaeva Z.A. Inclusive education. - Almaty: KazNPU named after Abaya, 2014. - 200 p.
8. Vygotsky L.S. Question of children's psychology. - Moscow: Jurayt, 2016. - 512p.
9. Soukaku E.P. Inclusive Class Profile (ICP): Research Edition. Publishing House Pola Kh. Brooks. - 2016. <https://scholar.google.ru/citations?user=XecCncYAAAAJ&hl=ru>
10. Methodological instruction letter on the peculiarities of the organization of the educational process in general education schools of the Republic of Kazakhstan in the academic year 2024-2025. - Astana, 2024. - 116 p.
11. Ospanbaeva M.P. Peculiarities of the application of the theory of relativity in psychology // Bulletin of Abai KazNUP, "Psychology" series #2 (63), - Almaty. 2020 pp. 78-84.
12. Ospanbayeva M.P., Oralymbetova G.U. Study of interpersonal conflict resolution within psychological attitude theory // Bulletin Dumaty University, No. 1, 2024. Str. 140-148 <https://doi.org/10.55956/FIWU9911>
13. Irwin S.H., Lero D.S. Inclusion quality: Children with disabilities in early learning and childcare in Canada. Canada: Breton Books. 2020. <https://speciallinkcanada.org/resources/Inclusion%20Quality.pdf>.

Material received on 20.09.24

М.П. Оспанбаева*, **А.Ж.Саттыбаева**

М.Х. Дулати ат. Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

М.С. Тилеубаева - Дж.Вашингтон университеті, Вашингтон, АҚШ

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ҮРДІСІНДЕГІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚАТЫНАС ТЕОРИЯСЫНЫҢ МАҢЫЗЫН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа. Ұсынылған мақалада инклюзивті білім беру үрдісінің психологиялық аспектілері қарастырылды. Ерекше білім беру қажеттігі бар (ЕББҚ) балалардың ортаға жеңіл бейімделіп, табысты оқулары үшін, жеке жұмыс және дифференциалды білім беру әдістері педагогикалық нәтижелер бергенімен, олардың әсері әлсіз және тұрақты еместігі нақты тәжірибеден алынған кейстер арқылы талданды. Осы әдістердің әсерлілігін арттыру және тұрақтандыру мақсатында психологиялық қатынас теориясын қолдану қажеттілігі туындады. Ол үшін ЕББҚ оқушы жетістігін психологиялық қатынас теориясы аясында қамтамасыз ету туралы болжам жасалып, маңызы негізделді.

Өзінің құндылығын сезінуден бастау алатын оң өзіндік баға ЕББҚ оқушының мектептегі оқуының табыстылығын арттырып қана қоймай, оның өмірлік жетістігінің кепілі болып табылатын дербестік дәрежесінің де қалыптасуын қамтамасыз етеді. Түпкі нәтижесі ЕББҚ білім алушының өзіндік болмысын барынша жарқыратып ашуға бағдарланған психологиялық қатынас теориясы ұзақ мерзімге арналған стратегиялық бағдар болып табылады.

Қазіргідей кванттық секірістер кезеңінде А.Эйнштейн негізін қалаған салыстырмалылық теориясының (СТ) кеңістік-уақыттық континуумының өзектілігі аса жоғары. Әсіресе оның маңызы инклюзивті білім беру үрдісінде еселеп артады. Мақалада бұған дейін зерттелген жағдайлар негізінде, ЕББҚ баланың танымы мен мінез-құлығы арасындағы өзара байланысты орнықты ету үшін, психологиялық қатынас теориясын қолдану әдістемесі ұсынылды. Білім беру ұйымының оқу-тәрбие кеңістігінің негізіне психологиялық қатынас теориясының мақсатты түрде қалануының нәтижесінде, ЕББҚ оқушының өзіндік ерекшеліктері аясында сенімі бекіп, болмыспен арақатынасының жақсаруы артады. Мұндағы негізгі тәсіл – «Зейінді бағыттау» бола отырып, ол 4 аймақты қамтиды: қалыптасқан ахуал – ЕББҚ оқушы жағдайы; оған кеңістік, яғни орта мен уақыттың әсері; жағдайға ЕББҚ баланың өзінің қатынасы, сондай-ақ ахуалды кәсіби-мамандандырылған талдау дәрежесі.

Зерттеу жұмыстары Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің (Қ.А. Ясауи ат. ХҚТУ), Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің (Батыс Қазақстан ИТУ), ғалымдарымен және практиктермен (мектеп мұғалімі) бірлесе отырып, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінде (М.Х. Дулати ат. ТарӨУ) жүргізілді.

Тірек сөздер: инклюзивті білім беру, ерекше білім беру қажеттігі бар бала, қатынас, арақатынас, мінез-құлық, құндылық.

М.П.Оспанбаева*, А.Ж.Саттыбаева

Таразский региональный университет им. М. Х. Дулати, г. Тараз, Казахстан

М.С. Тилеубаева - Университета им. Дж.Вашингтона, Вашингтон, США

ИССЛЕДОВАНИЕ ЗНАЧИМОСТИ ТЕОРИИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ОТНОСИТЕЛЬНОСТИ, В ПРОЦЕССЕ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В представленной статье рассмотрены психологические аспекты процесса инклюзивного образования. Для того, чтобы дети с особыми образовательными потребностями (ООП) легко адаптировались к учебно-воспитательной среде и успешно обучались, индивидуальная работа и дифференциальные методы обучения, традиционно применяемые в педагогической практике, дают результаты, но не достаточно устойчивые. В связи с этим, сформировалась гипотеза исследования о применении теории психологической относительности (ТПО) в инклюзивном пространстве, для повышения эффективности обучения.

Предпосылкой адекватно-позитивной самооценки личности является осознание своей ценности, основа которого складывается с отношении к себе. Объективное отношение к себе способствует успешной социализации в инклюзивной среде, и как следствие, обучающиеся с ООП смогут раскрыться, реализовать свои индивидуальные способности, справляться с учебными задачами. А педагог, работающий в инклюзивной среде, овладев тонкостями ТПО, с чистым намерением способствует повышению продуктивности учебной деятельности, поощряя самостоятельность, вовлеченность и взаимодействие в классном коллективе. Построение учебно-воспитательного процесса с применением ТПО в инклюзивном образовании, которая ориентирована на максимально яркое раскрытие самобытности обучающихся, является стратегией рассчитанной на долгосрочную перспективу.

В период современного квантового перехода, актуальность пространственно-временного континуума теории относительности, который был заложен А. Эйнштейном, весьма велика. Особенно ее значение возрастает в процессе инклюзивного образования. В статье использованы методы познания относительности, способствующие минимализации субъективности и расширения самосознания. Особенность нового подхода заключается в обучении фокуса внимания, который содержит 4 зоны: сложившаяся ситуация; влияние пространства, т. е. среды и времени; отношение самого обучающегося к ситуации, а также глубокий анализ текущей ситуации.

Базой исследования является Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати; сотрудничество с учеными Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясави и Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета; экспериментальная площадка – сш № 16 Кордайского района Жамбылской области.

Ключевые слова: инклюзивное образование, особые образовательные потребности, отношение, взаимоотношение, поведение, ценности.

Cite the article::

*Ospanbayeva, M.P., Tileubayeva, M.S., Sattybeva A.J. Study of the importance of psychological attitude in the process of inclusive education // Bulletin Dulaty University. – 2024. – No.3 –P.232-243
<https://doi.org/10.55956/NTRC9297>*

Тіркеу куәлігі:№ KZ43VPY00028452 (23.09.2022 ж.)
Басуға қол қойылған күн 30.05.24. Форматы 70×180/16.
Шартты баспа табағы 24,86. Тираж 300 дана. Тапсырыс 427.

Редакция мекен-жайы:080012, Тараз қаласы, Төле би даңғылы, 60
Тел.: 8 7262 45-35-10.
<http://journals.dulaty.kz>
E-mail: khabarshy@dulaty.kz

Свидетельство о регистрации № KZ43VPY00028452 (23.09.2022 г.)
Подписано в печать 30.05.24.Формат 70×180/16.
Усл. печ. л.24,86. Тираж 300 экз. Заявка 427.

Адрес редакции:080012, г. Тараз, пр. Толе би, 60,
Тел.: 8 7262 45-35-10
<http://journals.dulaty.kz>
E-mail: khabarshy@dulaty.kz

Registration certificate № KZ43VPY00028452 (23.09.2022).
Signed in print 30.05.24. Form 70×180/16.
Cond.print.sh. 24.86. Edition 300 copies. Application 427.

Editorial address:080012, Taraz, Tole bi str., 60.
Tel.: 8 7262 45-35-10.
<http://journals.dulaty.kz>
E-mail: khabarshy@dulaty.kz